श्रीकृष्णाय नमः ।

सिद्धान्तमुक्तावली ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रणीता ।

श्रीमद्विट्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेता ।

सा च

निम्नलिखितटिप्पण्यादियुता ।

गुर्जरभाषानुवादसमेता च ।

भगवद्धर्मपरायण रामदास रणछोडदास ठाकरशी इत्यस्य द्रव्येण भृगुपुरस्थ 'मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्एल्. बी., वकील हाइ कोर्ट' सुरतिस्थ 'धैर्यलाल व्रजदास सांकलीया बी. ए., एल्एल्. बी., वकील हाइ कोर्ट' इत्येताभ्यां संशोध्य 'निर्णयसागर' मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकटीकृता ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४४३. संवत् १९७९.

मूल्यमेकमुद्रिका ।

स्वर्गस्थ शेठ रणछोडदास ठाकरसी.

जन्म
संवत् १९१५ ना फागण वद ३

स्वर्गवास
संवत् १९७२ ना पोष शुद ९

પ્રસ્તાવના.

સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીનું અષ્ટ ટીકા સાથે મુદ્રણ–પ્રાકટ્ય સદ્ગત શેઠ માધવજી ઠાકરસી તથા તેમના નાના ભાઇ શેઠ રણછોડદાસ ઠાકરસીના સ્મરણાર્થ તત્પુત્ર ભગવદ્ધર્મપરાયણ શેઠ રામદાસ રણછોડદાસના દ્રવ્યથી થાય છે. શ્રીજીવનલાલજી મહારાજશ્રીના દ્રવ્યાદિ સાહાય્યથી અમે સેવાફલ, નિરોધલક્ષણ, સંન્યાસનિર્ણય, જલભેદ, પંચપદ્ય, અને ભક્તિવર્ધિની એટલા ગ્રન્થોની યાવત્પ્રાપ્યટીકાસમેત પ્રસિદ્ધિ કરી છે. તેજ પદ્ધતિને અનુસરીને સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ગ્રન્થ પણ જેટલી ટીકા અમને મલી તેટલીનો સંગ્રહ કરી, યથાશક્તિ યથામતિ શોધીને પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. શેઠ રામદાસભાઇની ઇચ્છાથી ગુર્જર ભાષાન્તર પણ શ્રીમત્પ્રભુચરણની ટીકા અને શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રકાશના છાયારૂપ આપ્યું છે. ભાષાન્તર કરતી વખતે અદ્યાપિ પર્યન્ત પ્રકટ થયલા સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીના ભાષાન્તરો–શાસ્ત્રી શ્યામજી, શાસ્ત્રી રાઘવજી, શાસ્ત્રી છગનલાલ અમરજી આદિના–જોયાં છે. અત્ર મુદ્રિત કરેલી ટીકાઓ પણ જોઇ છે. તોપણ આચાર્યશ્રીનો નિગૂઢ આશય બહુ સ્થલે યથાસ્થિત ઉદ્ઘાટન કરવામાં સંદેહ રહે છે. વસ્તુતઃ આચાર્યશ્રીના ગ્રન્થોના ભાષાન્તરનો સમય હજુ આવ્યો નથી. મૂલ ગ્રન્થકારના આશયને યથાસ્થિત સાચવી શકે એવા ભાષાન્તર યોજવાને વાસ્તે વારંવાર શ્રદ્ધાપૂર્વક વાચન અને પઠન પાઠનની અપેક્ષા છે. સંપ્રદાયમાં ભણવાનું તો નેવે મુકાયું છે. એવા સંયોગોમાં શુદ્ધ ભાષાન્તર ત્વરાથી થવાની અપેક્ષા કરવામાં આવે તો તેમાં પ્રયત્નસાધ્યતાં આવતા એ ભાષાન્તરમાં ક્લેશજન્યતાને લઇને પ્રસાદ હોવાનો સંભવ ઓછો રહે છે. સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીની અત્ર સંગૃહીત ટીકાઓમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણની વિવૃતિ તો આપશ્રીએ ‘હૃદયમાં ધરી’ એમ કહેવાથી આચાર્યશ્રીના મૂલગ્રન્થની સમાન જ અમારા જેવા અનધિકારીને માટે તો ગૂઢ થઈ પડી છે. શ્રીગોકુલેશ, શ્રીકલ્યાણરાયજી, શ્રીવલ્લભાદિની ટિપ્પણીઓ અતિસૂક્ષ્મ છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રકાશ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીના બોધમાં બહુ ઉપયોગી થાય છે, પરન્તુ શ્રીપુરુષોત્તમજી પાસે પણ શ્રીગુસાંઇજીની વિવૃતિની અન્તિમ આવૃત્તિ નહિ હોવાથી, ઘણે સ્થલે આશય સમજવામાં સંદિગ્ધતા રહી છે. લાલૂભટ્ટની સ્વતંત્ર ટીકા છે, છતાં એક એ શાસ્ત્રાર્થના પાંડિત્યદ્યોતક વાદસંગ્રહ વિના મૂલ ગ્રન્થનો આશય સમજવામાં સહાયક બહુ નથી. શ્રીદ્વારકેશજીની ટીકા ત્રુટિત લાગે છે. શ્રીહરિરાયજીનો પ્રકીર્ણ લેખ એક જ પ્રતિ ઉપરથી મુદ્રિત થયલો હોવાથી સંદિગ્ધ જ રહે છે. આ સિવાય બે ટીકાઓ અમારા જોવામાં આવી છે. એક નનામી અન્વયમુખી અને બીજી વિસ્તૃત પણ ધડ માથા વગરની ટીકા મુંબઇના શ્રીગોકુલનાથજીના સંગ્રહમાં જોઈ છે. પરન્તુ ઉભય એટલી તો અશુદ્ધ માલૂમ પડી કે તેને મુદ્રિત કરવાનું સાહસ ઉચિત લાગ્યું નહિ. તેથી અત્ર કરેલા ભાષાન્તરમાં પણ મહાનુભાવોને પગલે ચાલી આચાર્યશ્રીના ચરણરજની આકાંક્ષા કરતાં ક્ષમાની પ્રાર્થના જ કરવા વિના અન્ય કથન વાચોવિગ્લાપન લાગે છે. કારણ કે આ વસ્તુસ્થિતિમાં ભાષાન્તર કરવું એ એક પ્રકારનું ધાર્ષ્ટ્ય લાગે છે. અત્ર એટલું જ કહીશું કે, ‘यदत्र सदसद्वापि जीवबुद्ध्या मयोदितम् । तत्क्षमन्त्वपराधं मे कृपया दीनवत्सलाः ।’

પુસ્તકસંગ્રહ અને સંશોધન.

૧. શ્રીમત્પ્રભુચરણ–શ્રીગુસાંઇજી–કૃત વિવૃતિ નીચે જણાવેલી ૨૧ પ્રતિના આધારે શોધીને મુદ્રિત કરી છે. આ પ્રતિઓ જોતાં એક અનુમાન જે અમને સ્ફૂર્યું તે અત્ર જણાવવું આવશ્યક છે. શ્રીમત્પ્રભુચરણની વિવૃતિની ત્રણ આવૃત્તિ થયલી દિસે છે. પ્રથમ આવૃત્તિ સૂક્ષ્મ છે.

દ્વિતીય આવૃત્તિમાં મુદ્રિત પુસ્તકના પૃષ્ઠ પાંચ, પંક્તિ પાંચ, **एवमूथी उच्यते** સુધીનો ભાગ આપશ્રીએ ઉમેર્યો છે એમ લાગે છે. અને તૃતીય આવૃત્તિમાં એ જ અધિક ભાગને ફરીથી લખ્યો છે. આ ફરીથી લખેલો ભાગ તેજ પૃષ્ઠ ઉપર અમે ટિપ્પણમાં ધર્યો છે. પરન્તુ આ ભાગ આપશ્રીએ ઉમેર્યો તેની સાથે પૃષ્ઠ ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯, અને ૫૧ પૃષ્ઠો ઉપર કૌંસમાં જણાવેલા ભાગો પણ ઉમેર્યા. આ કૌંસમાં જણાવેલા ભાગોની ભાષા તો શ્રીમત્પ્રભુચરણની જ લાગે છે, અને મૂલ ગ્રન્થનો આશય બહુ સ્ફુટ રીતે બોધે છે છતાં, શ્રીગોકુલેશ, શ્રીકલ્યાણરાયજી, શ્રીપુરુષોત્તમજી, શ્રીવલ્લભજી, શ્રીવ્રજનાથજી આદિ કોઇ એ ભાગોનો ઉપન્યાસ પોતાની ટીકામાં કરતા દિશતા નથી. અમે સંગૃહીત કરેલી શ્રીગુસાંઇજીની વિવૃતિની પ્રતોમાં કેટલીક તો અત્યન્ત પ્રાચીન અને પ્રામાણિક દિશે છે. ચાચા શ્રીગોપેશજીના નામની એક પ્રતિ તો છે, પરન્તુ આ પ્રાચીન પ્રતોમાં કોઇનામાં પણ કૌંસમાં જણાવેલા ભાગો નથી. એટલે એ ભાગો શ્રીમત્પ્રભુચરણની વિવૃતિમાં કોઇએ પાછલથી ઉમેર્યા એમ કહેવામાં પ્રતિબંધ એટલો જ રહે છે કે આ ભાગોની ભાષા શ્રીમત્પ્રભુચરણની નથી એમ કહી શકાતું નથી. તેમાં વલી આ ભાગો મૂલ ગ્રન્થનું શ્રીમત્પ્રભુચરણની રીતિથી જ વ્યાખ્યાન કરે છે. અને જ્યાં ટીકાકારકૃત વ્યાખ્યાન અને આ કૌંસમાંના ભાગોમાં આપેલું મૂલગ્રન્થનું વ્યાખ્યાન સરખાવીએ છીએ ત્યાં સર્વત્ર ટીકાકારના સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાન કરતાં આ કૌંસમાં કરેલું વ્યાખ્યાન વિશેષ વિશ્વસનીય લાગે છે. આથી ફલિત એ થાય છે કે પ્રથમ શ્રીમત્પ્રભુચરણે આ વિવૃતિ લખી, અને તેની પ્રતિઓ સર્વત્ર પ્રચલિત થઇ ગઇ, ત્યાર પછી કોઈ કૃપાપાત્ર ભગવદીયની ઇચ્છાથી કે નિજેચ્છાથી આપશ્રીએ મૂલગ્રન્થ જ્યાં જ્યાં વિશેષ વ્યાખ્યાનસાપેક્ષ લાગ્યો ત્યાં ત્યાં આ કૌંસમાંના ભાગો ઉમેર્યા. આને લીધે ટીકાકારોની પ્રાચીન પ્રતિઓમાં તે ભાગ ન આવ્યા. પરન્તુ આ પણ અમારે જણાવવું જોઇએ કે આવી તૃતીય આવૃત્તિની કોઈ બહુ પ્રાચીન પ્રતિ અમને મલી નથી. સંગૃહીત કરેલા પુસ્તકો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. પં. ગટ્ટૂલાલાજીનું. પ્રાચીન, શુદ્ધ પત્ર ૬. પ્રથમ આવૃત્તિ.
૨. પં. બલભદ્રશર્માનું. મૂલ શ્રીઘનશ્યામાત્મજ શ્રીગોપેશનું. પત્ર ૧૬. પ્રાચીન તથા શુદ્ધ, પ્રથમ આવૃત્તિ.
૩. શ્રીગોપાલાત્મજ શ્રીયદુનાથનું. શુદ્ધ, પ્રાચીન. પ્રથમ આવૃત્તિ. પત્ર ૬. ગટ્ટૂલાલાજીના સંગ્રહમાંથી પ્રાપ્ત.
૪. શાસ્ત્રી ભદ્રશંકર ખંભાતવાલાનું. સંવત્ ૧૮૫૩. માર્ગ. વદિ ૧૧. મૂલ દીક્ષિત મંચ્છારામાત્મજ ઉત્તમરામે શ્રીગૌડમાલવિએ ભરુચમાં લખેલું. પત્ર ૭. સાધારણ. પ્રથમ આવૃત્તિ.
૫. શ્રીજીવનલાલજીના સંગ્રહમાંનું. પત્ર ૫. વાંચેલું. નૂતન. સં. ૧૮૮૧. આશ્વિન વદિ ૪. મંગલ. પ્રથમ આવૃત્તિ.
૬. પં. ગટ્ટૂલાલાજીનું. નૂતન. પ્રથમ આવૃત્તિ. શોધિત. પત્ર ૭.
૭. શ્રીજીવનલાલજીનું. સં. ૧૮૨૦. આશ્વિન સુદિ ૧૩. પત્ર ૪. પ્રથમ આવૃત્તિ.
૮. શ્રીજીવનલાલજીનું. સં. ૧૮૮૮. આશ્વિન સુદિ ૧૧. સોમ. પત્ર ૭. પ્રથમ આવૃત્તિ.
૯. રા. વાડીલાલભાઈ પાસેના વૈષ્ણવપરિષત્સંગ્રહમાંનું. નૂતન. પત્ર ૮. તૃતીય આવૃત્તિ. કૌંસમાં જણાવેલા સર્વ ભાગોવાલું.
૧૦. શ્રીવલ્લભલાલજીનું. સં. ૧૭૫૭. માઘ સુ. ૧૦. બુધ. પ્રથમ આવૃત્તિ.
૧૧. પં. ગટ્ટૂલાલાજીનું. બહુ જૂનું નહિ. પત્ર ૧૨. તૃતીય આવૃત્તિ. સર્વ વધારા સાથે.
૧૨. શ્રીજીવનલાલજીનું. શ્રીગોકુલેશકૃત ટીકાસહિત. પત્ર ૮. પ્રથમ આવૃત્તિ.

૧૩. ગટ્ટૂલાલજીનું. સાધારણ. પ્રથમ આવૃત્તિ.
૧૪. શ્રીવલ્લભલાલજીનું શ્રીગોકુલેશકૃત ટીકાસહિત. પત્ર ૮. પ્રથમ આવૃત્તિ.
૧૫. શાસ્ત્રી મન્નલાલ ગણપતિરામનું. તૃતીય આવૃત્તિ. સર્વ વધારા સાથે. નૂતન.
૧૬. નડીયાદની ડાહીલક્ષ્મી લાઇબ્રેરીનું સદ્‌ગત તનસુખરામભાઇદ્વારા પ્રાપ્ત. પ્રાચીન, શુદ્ધ, પત્ર ૪. પ્રથમ આવૃત્તિ.
૧૭. પં. ગટ્ટૂલાલજીનું સાધારણ.
૧૮. નડીયાદની વૈષ્ણવ બાઇ રુકિમણીનું. નૂતન. દ્વિતીય આવૃત્તિ. વાચેલું અને ટિપ્પણયુક્ત.
૧૯. ભગવદીય મનમોહનદાસ દલાલનું. નૂતન. તૃતીય આવૃત્તિ.
૨૦. નડીયાદ ડાહીલક્ષ્મી લાઇબ્રેરીનું. તનસુખરામભાઇદ્વારા પ્રાપ્ત. પ્રથમ આવૃત્તિ.
૨૧. શ્રીનાથદ્વારનું મુદ્રિત પુસ્તક. શ્યામજી શાસ્ત્રીનું શોધેલું.

આ ઉપર જણાવેલાં ૨૦ હસ્તલિખિત અને એક મુદ્રિત પુસ્તકના આધારે શ્રીમત્પ્રભુચરણની વિવૃતિનું મુદ્રણ થયું છે.

૨ શ્રીગોકુલનાથજીની ટિપ્પણી નીચે જણાવેલા પુસ્તકોને આધારે શોધી છે.

૧ નડીઆદની ડાહીલક્ષ્મી લાઇબ્રેરીમાંથી સદ્ગત તનસુખરામભાઈદ્વારા પ્રાપ્ત. પ્રાચીન. પત્ર ૪.
૨ પં. ગટ્ટૂલાલજીના સંગ્રહમાંનું પત્ર ૨. પ્રાચીન.
૩ પં. ગટ્ટૂલાલજીના સંગ્રહમાંનું નૂતન. પત્ર ૪.
૪ શ્રીજીવનલાલજીનું. નૂતન. પત્ર ૩.
૫ શ્રીજીવનલાલજીનું નૂતન. પત્ર ૨.
૬ વાડીલાલભાઇ પાસેના વૈષ્ણવપરિષત્સંગ્રહમાંનું, નૂતન. પત્ર ૪.
૭ પં. ગટ્ટૂલાલજીના સંગ્રહમાંનું, નૂતન. પત્ર ૪.
૮ પં. ગટ્ટૂલાલજીના સંગ્રહમાંનું, પત્ર ૪.
૯ પં. ગટ્ટૂલાલજીના સંગ્રહમાંનું, પ્રાચીન, શુદ્ધ, પત્ર ૪.
૧૦ પં. ગટ્ટૂલાલજીના સંગ્રહમાંનું. પત્ર ૪. સંવત્ ૧૮૫૪ માઘ સુદ ૧. સાધારણ.
૧૧ શાસ્ત્રી મન્નલાલનું. નૂતન.
૧૨ પં. બલભદ્રશર્માનું. નૂતન.
૧૩ શ્રીવલ્લભલાલજીનું. નૂતન.
૧૪ શ્રીજીવનલાલજીનું.
૧૫ શ્રીનાથદ્વારનું મુદ્રિત.

ઉપર જણાવેલાં ચૌદ હસ્તલિખિત અને એક મુદ્રિત પુસ્તકને આધારે આ ટિપ્પણીનું શોધન મુદ્રણ થયું છે.

૩ શ્રીકલ્યાણરાયજીની ટિપ્પણીનું મુદ્રણ તથા શોધન નીચે જણાવેલાં ૧૧ પુસ્તકોને આધારે થયું છે.

૧ પં. ગટ્ટૂલાલજીનું. આ પુસ્તક શ્રીહરિરાયજીના નિજ શ્રીહસ્તાક્ષરનું લખેલું દિશે છે. પત્ર ૮. બહુ શુદ્ધ અને સુન્દર.
૨ પં. બલભદ્રશર્માનું, પત્ર ૪.
૩ પં. ગટ્ટૂલાલજીનું, પત્ર ૬.
૪ શ્રીજીવનલાલજીનું, પત્ર ૨.
૫ શ્રીજીવનલાલજીનું, પત્ર ૪. પ્રાચીન.
૬ પં. ગટ્ટૂલાલજીનું, પત્ર. ૧.

૭ સદ્દગત તનસુખરામભાઇદ્વારા પ્રાપ્ત. પત્ર ૫.
૮ પં. ગટ્ટૂલાલાજીનું, પત્ર ૪. પ્રાચીન.
૯ પં. ગટ્ટૂલાલાજીનું, પત્ર ૩.
૧૦ અસ્મદીય.
૧૧ શ્રીનાથદ્વારનું મુદ્રિત.

ઉપર જણાવેલાં દશ હસ્તલિખિત અને એક મુદ્રિતના આધારે આ ટિપ્પણીનું શોધન-મુદ્રણ થયું છે.

૪ શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રકાશ નીચે જણાવેલા પુસ્તકોને આધારે શોધીને મુદ્રિત કર્યો છે.

૧ નડીઆદના વૈષ્ણવબાઈ રુકિમણીનું, પ્રાચીન શુદ્ધ.
૨ કોટાના શ્રીમન્મથુરેશજીના સંગ્રહમાંનું, ત્રુટિત.
૩ શ્રીવલ્લભલાલજીનું. આપશ્રીએ કૃપા કરીને કામવનના સંગ્રહમાંથી મોકલાવેલું. શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રકાશની આ પ્રતિ દ્વિતીય આવૃત્તિરૂપ લાગે છે. કારણકે આમાં કૌંસમાં મુદ્રિત કરેલા ભાગો અન્ય હસ્તલિખિત પ્રતોમાં અને શ્યામજીશાસ્ત્રીની મુદ્રિત પ્રતમાં જોવામાં આવ્યા નથી. છતાં લેખન પદ્ધતિથી એ ભાગો શ્રીપુરુષોત્તમજીનાજ હોય, એમ દિશે છે. શ્રીગુસાંઇજીની માફક શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પણ એકવાર પોતાનો લખેલો પ્રકાશ પ્રચલિત થઈ ગયો હોય, ત્યારપછી આ ભાગ ઉમેર્યા હોય, એમ સંભવિત છે.
૪ શ્રીનાથદ્વારનું મુદ્રિત.

૫ શ્રીવલ્લભજીની ટિપ્પણી નીચે જણાવેલાં પુસ્તકોને આધારે શોધીને છાપી છે.

૧ નડીઆદની ડાહીલક્ષ્મી લાયબ્રેરીનું, આ પુસ્તક મૂલ લાગે છે. પ્રથમ આ ટીકા શ્રીવ્રજનાથજીએ લખેલી અને તે પોતાના ગુરુ શ્રીવલ્લભજી ઉપર મોકલી આપેલી, અને શ્રીવલ્લભજીએ પોતે જ્યાં લાગ્યું ત્યાં સુધારા વધારા કર્યાં પછી આ ટીકા પ્રચલિત થઈ હોય, એમ દિશે છે. આ પ્રતિમાં થએલા સુધારા અને ઘટાડા મૂલગ્રંથ-પ્રયોજકે પોતાના શ્રીહસ્તથી કર્યા હોય, એમ દિશે છે. આ પ્રકારની આ શોધેલી આવૃત્તિ શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભના નામથી સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ થએલી છે. અને મૂલપ્રતિ જેનાઉપર આ શોધ કરવામાં આવેલોછે, તે શ્રીરઘુનાથાત્મજ શ્રીવ્રજનાથજીના નામથી સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત છે. આ રીતની આ ગુરુશિષ્યની સેવાફલની બે ટીકાઓ પણ જોવામાં આવી છે. આમાં બાર પત્ર છે.
૨ શ્રીવલ્લભલાલજીનું, પત્ર ૧૦
૩ પં. ગટ્ટૂલાલાજીનું, નૂતન. પત્ર ૧૧.
૪ પં. ગટ્ટૂલાલાજીનું, ત્રુટિત.
૫ ભગવદીય મનમોહનદાસભાઈનું, નૂતન.
૬ શ્રીનાથદ્વારનું મુદ્રિત પુસ્તક.

૬ ઉપર પ્રમાણે જણાવેલી શ્રીવ્રજનાથજીની ટિપ્પણી નીચે જણાવેલા પુસ્તકોને આધારે શોધીને છાપી છે.

૧ પં. ગટ્ટૂલાલાજીનું, પત્ર ૧૧.
૨ શ્રીમન્મથુરેશજીના સંગ્રહમાંનું, પત્ર ૧૫.
૩ પં. ગટ્ટૂલાલાજીનું.
૪ ભગવદીય મનમોહનદાસનું.

૭ લાલૂભટ્ટજીની સ્વતંત્ર ટીકાનું મુદ્રણ અને શોધન નીચે જણાવેલા પુસ્તકોને આધારે થયું છે.

૧ શ્રીવલ્લભલાલજીનું, પત્ર ૨૬. નૂતન.
૨ પં. ગટ્ટૂલાલાજીનું, નૂતન. પત્ર ૧૫.
૩ શ્રીવલ્લભલાલજીનું, પત્ર ૧૮.
૪ શ્રીજીવનલાલજીનું, પત્ર ૧૮.
૫ શ્રીનાથદ્વારનું, મુદ્રિત. પત્ર ૬.
૬ પં. બલભદ્રનું, મુદ્રિત.

૮ શ્રીદ્વારકેશજીની ટિપ્પણીનું મુદ્રણ એકજ પુસ્તકને આધારે થયું છે. આ પ્રતિ શાસ્ત્રી મગ્નલાલ ગણપતિરામની છે.

૯ શ્રીહરિરાયજીનો સ્વતંત્ર. પં. ગટ્ટૂલાલાજીના સંગ્રહમાંથી પ્રાપ્ત થએલા એકજ પત્રને આધારે મુદ્રિત થએલો છે.

ઉપર જણાવેલા ગોસ્વામિબાલકો શ્રીવલ્લભલાલજી, શ્રીરણછોડલાલજી, શ્રીગોકુલનાથજી અને શ્રીગોપિકાવલ્લભજી તથા પં. ગટ્ટૂલાલાજીની સંસ્થા, સદ્ગત તનસુખરામભાઈ, શાસ્ત્રી મગ્નલાલ ગણપતિરામ, મુખ્યાજી ગોકુલદાસજી, શાસ્ત્રી ભદ્રશંકર, ભટ્ટ બલભદ્રશર્મા, વાડીલાલભાઈ, ભગવદીય મનમોહનદાસભાઈ, વગેરેનો અમારા ઉપર પરમ ઉપકાર આ પુસ્તકોના સંગ્રહમાં થયો છે. પં. બલભદ્રનું ઔદાર્ય અમે વારંવાર સ્મરીએ છીએ, અને અમને આશા છે, કે અન્ય વિદ્વાનો પણ એમનું પુસ્તકપ્રદાનના વિષયમાં અનુકરણ કરશે. શ્રીરણછોડલાલજીના શાસ્ત્રીઓ હરિકૃષ્ણ અને ચિમનલાલનો ઉપકાર વિસ્મરણીય નથી. કારણ કે તે લોકોએજ શ્રીરણછોડલાલજીના હસ્તલિખિત પુસ્તકો શ્રીજીવનલાલજીના સંગ્રહમાંથી લાવીને આપ્યા હતા, તેમજ શાસ્ત્રી વસંતરામે પણ ચંદાવાડીના શ્રીવલ્લભલાલજીના સંગ્રહમાંથી સિદ્ધાંતમુક્તાવલીની કેટલીક ટીકાઓ લાવીને આપી હતી; તેથી તેમનો પણ ઉપકાર અમારા ઉપર થયો છે. શ્રીગોપિકાવલ્લભજીએ શ્રીગોકુલાધીશના મંદિરમાંના સંગ્રહને આજ કાર્ય માટે અમને પરમ ઉદારતાથી જોવા દીધો હતો, તેથી તેઓશ્રીનો ઉપકાર પણ અમે માનીએ છીએ. આ સંગ્રહમાં શ્રીરઘુનાથજીકૃત ટીકાનો સમાવેશ કરી શક્યા નથી. આ ટીકાની બે પ્રતિ કાંકરોલીમાં શ્રીદ્વારકાધીશજીના મંદિરસંગ્રહમાં છે. હરીચ્છાથી એ ટીકા પ્રયત્નસાધ્ય થઈ નથી.

ग्रन्थकृत्परिचय.

શ્રીમત્પ્રભુચરણનો પરિચય સાંપ્રદાયિકોને કરાવવો, એ તો સૂર્યનું દર્શન દીપકથી કરાવવા જેવું છે. શ્રીગોકુલેશ, શ્રીકલ્યાણરાયજી શ્રીહરિરાયજી અને લાલૂભટ્ટ એ મહાનુભાવોનો પરિચય અમારાદ્વારા શ્રીજીવનલાલજીના આશ્રયથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ષોડશગ્રંથોમાં કરાવેલો છે, એટલે અહીં તેની પુનરુક્તિ કરવાની આવશ્યકતા જોતા નથી. શ્રીદ્વારકેશજી છપ્પન ભોગવાલા થોડા સમય પર થઈ ગયેલા શ્રીમટ્ટુજીમહારાજના પિતૃચરણ થાય. શ્રીવલ્લભજી તથા શ્રીવ્રજનાથજી એ ગુરુશિષ્ય ગોસ્વામિબાલકોનું અત્ર સ્થલ સંકોચને લઇને વિશેષ વિવેચન નહિ કરતાં જિજ્ઞાસુઓને વાસ્તે અમારા તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા સાંપ્રદાયિક માસિક **વેણુનાદમાં** હવે પછી યથાવકાશ સવિસ્તર ચર્ચીશું. અહીં એટલુંજ જણાવીશું કે શ્રીવ્રજનાથજી પ્રથમ ગૃહના શ્રીગોપીનાથ દીક્ષિતજીના વંશમાં થયા છે, અને શ્રીવલ્લભજી પંચમગૃહ શ્રીરઘુનાથજીના વંશમાં થએલા છે.

ઉપસંહાર.

શેઠ રણછોડદાસ ઠાકરસી પં. ગટ્ટૂલાલજીના સંસ્થાના એક ટ્રસ્ટી હતા. સંસ્થા પ્રતિ બહુ જ મમતા ધરાવતા હતા, એટલું જ નહિ પરન્તુ સાંપ્રદાયિક કાર્યોમાં પણ સારો ભાગ લેતા હતા. અમને આશા છે કે એમના સત્પુત્ર ભગવદ્ધર્મપરાયણ શેઠ રામદાસ આ ગ્રન્થને વૈષ્ણવોમાં અભીષ્ટ પ્રચાર થાય તેને માટે વિના નોછાવરે યોગ્ય વૈષ્ણવોમાં વાંટી દેશે. અમારી સૂચના સ્વીકારાશે તો સંપ્રદાયને ઘણોજ લાભ થવા સંભવ છે. ઉક્ત દ્રવ્યસહાયકોનું દ્રવ્ય તેજ રીતે ખર્ચ્યું ઉગી નીકલશે, અને પરલોકવાસી શેઠ રણછોડદાસનો આત્મા પણ આ સત્કાર્યથી પ્રસન્ન થશે.

ઉપસંહારમાં પ્રસ્તુત ગ્રન્થ સાંપ્રદાયિકસુદ્રણકાર્યમાં અમારી પ્રથમ પ્રવૃત્તિ કરાવનાર નિત્યલીલાસ્થ શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રીજીવનલાલજીદ્વારા શ્રીમત્પ્રભુચરણકમલમાં સમર્પીએ છીએ.

रासोत्सव,
संवत् १९७८.

મૂલચન્દ્ર તેલીવાલા.
ધૈર્યલાલ સાંકલીઆ.

श्रीकृष्णाय नमः ।

सिद्धान्तमुक्तावली ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रकटिता ।

नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धान्तविनिश्चयम् ।
कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता ॥ १ ॥
चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजा ।
ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥ २ ॥
परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् ।
द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं तस्माद्विलक्षणम् ॥ ३ ॥
अपरं तत्र पूर्वस्मिन् वादिनो बहुधा जगुः ।
मायिकं सगुणं कार्यं स्वतंत्रं चेति नैकधा ॥ ४ ॥
तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् ।
द्विरूपं चापि गङ्गावज्ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥ ५ ॥
माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा ।
मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥ ६ ॥
तत्रैव देवतामूर्तिर्भक्त्या या दृश्यते क्वचित् ।
गंगायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले ।
विहिताच्च फलात्तद्धि प्रतीत्यापि विशिष्यते ॥ ८ ॥
यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ।
यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥ ९ ॥
जगत्तु त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ।
देवतारूपवत्प्रोक्ता ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥ १० ॥
कामचारस्तु लोकेऽस्मिन्ब्रह्मादिभ्यो न चान्यथा ।
परमानन्दरूपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥ ११ ॥
अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् ।
आत्मनि ब्रह्मरूपे हि छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः ॥ १२ ॥

उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ।
गंगातीरस्थितो यद्वद्देवतां तत्र पश्यति ॥ १३ ॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन्ज्ञानी प्रपश्यति ।
संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥ १४ ॥
अपेक्षितजलादीनामभावात्तत्र दुःखभाक् ।
तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥ १५ ॥
आत्मानंदसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत् ।
लोकार्थी चेद्भजेत्कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥ १६ ॥
क्लिष्टोऽपि चेद्भजेत्कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा ।
ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ॥ १७ ॥
मर्यादास्थस्तु गंगायां श्रीभागवततत्परः ।
अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥ १८ ॥
उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ।
ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥
भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः ।
अन्यथाभावमापन्नस्तस्मात्स्थानाच्च नश्यति ॥ २० ॥
एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम् ।
एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः।

सिद्धान्तमुक्तावली।

श्रीमद्विट्ठलेश्वरविरचितविवृतिसमेता।

प्रणम्य पितृपादाब्जपरागमनुरागतः।
कृपया विशदीकुर्मस्तद्वाग्मुक्ताफलावलीम् ॥ १ ॥

नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धान्तविनिश्चयम्[1]।
कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता ॥ १ ॥

स्वसिद्धान्तेति। अग्रे वक्ष्यमाणैर्बहुभिर्मिथो विरुद्धैः सिद्धान्तैः शास्त्रार्थसन्देहे तन्निरासाय स्वसिद्धान्तरूपं शास्त्रार्थनिश्चयं वक्ष्यामीत्यर्थः। तमेवाहुः कृष्णसेवेति। फलात्मकनामोक्त्या स्वतः पुरुषार्थत्वेन सेवाकृतिः स्वसिद्धान्तो, न त्वन्यशेषत्वेनेति ज्ञाप्यते। सेवा हि सेवकधर्मः। तदुक्त्या जीवानामशेषाणां सहजदासत्वं ज्ञापितम्। अत एव न कर्मणीवात्र कालपरिच्छेदोस्तीत्याहुः सदेति[2]। आवश्यकार्थण्यत्प्रत्ययान्तकार्यपदोक्त्या तदकरणे प्रत्यवायी भवतीति भावो ज्ञाप्यते। सा च फलरूपा साधनरूपा चास्ते। तत्र मानसी सा परा फलरूपेत्यर्थः। यथा व्रजसीमन्तिनीनाम्। तदेव तत्प्राणनाथेन गीतं 'ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेद' मित्यादिना ॥ १ ॥

श्रीमद्गोकुलनाथकृतविवृतिटिप्पणी।

यद्वाञ्छयैव मोक्षान्ताः पुमर्था अधरीकृताः।
स कोऽपि पितृपादाब्जरेणुर्मह्यं प्रसीदतु ॥ १ ॥

अग्रे वक्ष्यमाणैरिति। मायिकं सगुणमित्यादिभिरित्यर्थः। तत्र परस्परविरोधस्य स्पष्टत्वात्। साक्षाच्छ्रुतिनिरूपितं वक्ष्यामीति विशब्दार्थः। तस्यैव स्वकीयत्वज्ञापनाय स्वपदम्। अशेषाणामिति। आसुरव्यतिरिक्तानामशेषाणामित्यर्थः। अत एव भगवता गीतं 'आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि। मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गति'मिति। न हि दासः कदापि प्रभुं न प्राप्नोतीति तथार्थ उक्तः। ननु मानससेवायाः सर्वात्मपरत्वे को हेतुरिति चेत्तत्राहुः फलरूपेति। फलरूपत्वमेव विवृतं यथा व्रजसीमन्तिनीनामिति। एतत्प्रकारातिरिक्तप्रकारकमानससेवायाः फलरूपत्वाभावात् तत्परत्वमुक्तमिति भावः। सर्वात्मभावस्य मनोधर्मत्वात्तत्पूर्विकायास्तस्या मानसीत्वमुक्तमिति न काचित्क्षतिः ॥ १ ॥

---

१. विनिश्चितमिति पाठः। २ काले इति पाठः।

एतदेव सेवास्वरूपमित्याहुः चेत इति ।

चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजा ।
ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥ २ ॥

उक्तसेवासाधने इतरे इत्याहुस्तदिति । वित्तं दत्वा अन्येन पुरुषेण कृत्वा कारितैका । एतादृशेन पुंसा कृता चापरा । एतादृश्यौ ते तत्साधिके नेत्यभिप्रायज्ञापकं समस्तं पदम् । एतेन भगवदर्थं निरुपधिस्वसर्वस्वनिवेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि जाते सा भवतीति भावः । एतादृशस्यावान्तरफलं भवतीत्याहुः तत इति । अहन्ताममतात्मकः संसारो, न तु प्रपञ्चात्मकः, तस्य ब्रह्मात्मकत्वात्, तन्निवृत्त्याऽनिष्टनिवृत्तिरुक्ता । इष्टप्राप्तिमाहुरग्रे । स्वात्मनि प्रपञ्चे चाक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानम् । भगवत्सेवायामभिनिविष्टस्य यद्यप्यनभिलषिते ते, तथापि वस्तुस्वभावाद्भवत इति भावः ॥ २ ॥

इदमेव परं ब्रह्मेति न ज्ञेयमित्याहुः परं ब्रह्म त्विति ।

परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् ।
द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं तस्माद्विलक्षणम् ॥ ३ ॥

यशोदोत्सङ्गलालितो, न त्वन्य इति ज्ञापनाय मूलनामोक्तम् । अत्र भेदकं रूपमाहुः सच्चिदिति । एते हि भगवद्धर्मात्मकाः, प्रकटतत्त्रितयात्मकमक्षरं ब्रह्म । अत एव प्रपञ्चस्तदात्मक इति सच्चिदानन्दात्मकत्वं तस्मिन्नुच्यते । एतावान्परं विशेषो, जडे सदंशः प्रकटः, इतरावाच्छन्नौ; जीवे त्वाद्यौ प्रकटौ, आनन्दांशस्तिरोहितः; परमात्मनि त्रयं स्फुटमिति । कप्रत्ययेन गणितानन्दत्वमेव, न तु पुरुषोत्तमवत् पूर्णानन्दत्वमिति ज्ञाप्यते । कृष्णशब्देनैव पुरुषोत्तमस्वरूपं निरूपितमित्यक्षरस्वरूपं निरूपयन्ति द्विरूपमिति । तत् अक्षरं ब्रह्म । तदेव रूपद्वयं विशदयन्ति सर्वं स्यादिति । प्रपञ्चरूपेणाविर्भूतमेकमित्यर्थः । एकं रूपं तस्मात् प्रपञ्चरूपात् एकरूपत्वेन श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन ज्ञान्युपास्यत्वेन तन्मुक्तिस्थानत्वेन

श्रीमद्गोकुलनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

नन्वेवमाधुनिकैस्तादृशाधिकाररहितैस्तन्मार्गप्रवर्तकाचार्योक्तप्रकारेण क्रियमाणसेवाया अनुपयोगमाशङ्क्याहुः उक्तसेवासाधने इति । तेषां तादृशाधिकाराभावेपि तदुक्तप्रकारेण क्रियमाणत्वात्पूर्वोक्तमेव फलं सम्भवतीत्यर्थः । यथा चैतत्तथा भक्तिहंसे विस्तृतं पितृचरणैरिति नात्र विस्तरः ॥ २ ॥

सच्चिदानन्दकमित्यस्यापि पुरुषोत्तमपरत्वव्यावृत्त्यर्थमाहुः कप्रत्ययेनेति । कुत्सार्थे कप्रत्ययः । कुत्सात्र हीनता, तेनागणितानन्दात् गणितः एव स हीन एवेति स्पष्टमेवाक्षरपरत्वमिति भावः । पूर्वपदे परब्रह्मपदप्रयोगादत्र बृहत्पदप्रयोगादप्यस्य पदस्याक्षरपरत्वमिति ज्ञायते, अन्यथा परब्रह्मबृहत्पदाभ्यां पौनरुक्त्यं स्यात्, पूर्वपदे परपदं च न स्यादित्यर्थः ।

पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वादिभिर्विलक्षणमित्यर्थः । न च विरुद्धधर्मैर्भेदोत्र शङ्कनीयः । उभयोर्धर्मयोरेकत्र प्रमाणसिद्धत्वेन विरोधाभावात् । विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणि 'तदेजति तन्नैजती'त्यादिश्रुतिभिर्निरूप्यमाणत्वात् । लोक एव विरोधः शङ्कनीयो, नत्वलौकिके ब्रह्मणि । इदं यथा तथा ब्रह्मसूत्रभाष्ये निरूपितमिति नात्र प्रपञ्च्यते ॥ ३ ॥

विरोधपरिहाराय स्वसिद्धान्तं वक्तुं परमतान्याहुः अपरमिति ।

अपरं तत्र पूर्वस्मिन् वादिनो बहुधा जगुः ।
मायिकं सगुणं कार्यं स्वतन्त्रं चेति नैकधा ॥ ४ ॥

वेदमतादपरं भिन्नं मतं पूर्वस्मिन् प्रपञ्चरूपेणाविर्भूते । तत्र अक्षरे ब्रह्मणीत्यर्थः । मायिकमिति हि मायावादिनः । सगुणं गुणकार्यमिति साङ्ख्याः । कार्यं द्व्यणुकादिक्रमेणेश्वरकार्यमिति नैयायिकाः । स्वतन्त्रं न कदाचिदनीदृशं जगदिति मीमांसकाः । चकारेण वेदबाह्यमतानि सङ्गृह्यन्ते ॥ ४ ॥

तानि मतानि श्रुतिबलेनैव निराकृतानि सन्तीति नात्र पार्थक्येन निराकरणीयानि, स्वमतनिरूपणेनैव निराकरणसम्भवादित्याशयेन स्वसिद्धान्तमाहुः तदेवेति ।

तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् ।
द्विरूपं चापि गङ्गावज्ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥ ५ ॥
माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा ।
मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥ ६ ॥

'स हैतावानास', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जला'नित्यादिश्रुतिभ्यः तथेत्यर्थः । एकस्यैवाक्षरस्योक्तं द्विरूपत्वं दृष्टान्तेनोपपादयन्ति द्विरूपमिति । प्रपञ्चतद्भिन्नरूपाभ्यां द्विरूपं तद्ब्रह्म गङ्गावज्ज्ञेयम् । अस्ति गङ्गायां त्रिरूपत्वम् । आधिभौतिकं जलरूपमेकम्, यद्वृष्ट्यातपाभ्यां वृद्धिह्रासौ भजते, सर्वव्यवहारयोग्यं च । अग्रिमा द्वितीयाध्यात्मिकी तीर्थरूपा, योद्धृतजलविशेषेऽपि मर्यादामार्गसम्बन्धी यो विधिस्तेन तत्रैव स्नानपूजादिभिः फलदा । एवमेव प्रपञ्चतद्भिन्नरूपमप्येकमेव तदक्षरं ब्रह्मेति बुध्यतामित्यर्थः ॥५।६॥

श्रीमद्गोकुलनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

विरुद्धधर्मैरिति । प्रपञ्चरूपत्वाप्रपञ्चस्वरूपैरित्यर्थः । दृश्यत्वाव्यवहार्यत्वाद्यैरित्यर्थः । विरोधाभावादिति । ननु विरोधस्य परिदृश्यमानत्वात्कथं तदभाव इति चेत् । न । श्रुत्यैकगम्यत्वाद्ब्रह्मस्वरूपस्य । तत्र च तथैव प्रतिपादितत्वात्तादृशमेव तदिति मन्तव्यम् । अन्यथा श्रुतेरप्रामाणिकत्वापत्तेरिति भावः ॥ ३ ॥

स्वमतनिरूपणेनैवेति । श्रुतिनिरूपितत्वात्स्वमतस्येत्यर्थः । एतदेवोक्तं 'स हैतावा'नित्यादिभिः । पूर्वमक्षरात्मकस्यैव गङ्गादृष्टान्तेन द्विरूपत्वमुपपाद्य तस्याप्यधिष्ठाता पुरुषोत्तम एवेति ज्ञापनायाहुः अस्तीति । त्रिरूपत्वमेव विवृण्वन्ति आधिभौतिकमित्यादि ।

आधिदैविकं रूपमाहुः तत्रैवेति ।

तत्रैव देवतामूर्तिर्भक्त्या या दृश्यते क्वचित् ।
गङ्गायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले ।
विहिताच्च फलात्तद्धि प्रतीत्यापि विशिष्यते ॥ ८ ॥
यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ।
यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥ ९ ॥
जगत्तु त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ।
देवतारूपवत्प्रोक्ता ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥ १० ॥
कामचारस्तु लोकेऽस्मिन् ब्रह्मादिभ्यो न चाऽन्यथा ।
परमानन्दरूपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥ ११ ॥
अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् ।

उक्तद्विरूपायां गङ्गायामेव देवतारूपा सा तद्भिन्नास्तीत्यर्थः । तत्र मानमाहुः मूर्तिरिति । भक्त्यैव, न तु मर्यादामार्गविधिनोपासनयेत्यर्थः । तदपि क्वचिदेव, भक्त्युद्रेकदशायामेव । अथवा । यत्र क्वचिद्गृहादिष्वपीत्यर्थः । भक्तविशेषे विशेषमाहुः गङ्गायामिति । देवतारूपायां गङ्गायां भक्त्युद्रेकेण दृश्यमानप्रवाहादभिन्नत्वेन यस्य बुद्धिस्तस्मै गङ्गायां प्रवाहमध्य एव (देवतारूपा गङ्गा) प्रत्यक्षा भवतीत्यर्थः । एतेन प्रपञ्चमध्य एव भगवदाकारभगवद्भक्तयोर्दर्शने भगवति स्नेहातिशयेन तत्र भगवदभेदबुद्धये तत्र भगवत्प्राकट्यं भवतीति भावः सूच्यते । अग्रिमव्यवस्थामाहुः प्राकाम्यमिति । स्वाभीष्टस्वसर्वस्वरूपायाः स्थानभूतत्वेन ज्ञानात्तज्जले सर्वत्रानिषिद्धयथेष्टव्यवहारः स्यादित्यर्थः । एवमेवोक्तप्रकारकभगवद्दर्शने सर्वत्र तद्भावः स्फुरतीति भावः । विहितेति । भक्त्या गङ्गादर्शनानन्तरं प्रवाहरूपाया अपि दर्शनं विहितात्स्वर्गापवर्गरूपात्फलाद्विशिष्यते । तद्धृदीत्यर्थः । यद्वा । येषां न प्रत्यक्षा, तेषामपि तया देवतारूपया सा तत्रास्तीति तत्सम्बन्धानुभा-

श्रीमद्गोकुलनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

आध्यात्मिक्यास्तीर्थरूपत्वे प्रमाणमाहुः योद्धृतजलेति । अस्यायमाशयः । यथा प्रवाहोद्धृतजले गङ्गाजलत्वाविशेषज्ञानेपि तत्कृतस्नानादेर्न तदुक्तफलजनकत्वम्, एवमक्षराभिन्नत्वेन ज्ञातस्यापि प्रपञ्चस्य ध्यानादिना न मोक्षादिसिद्धिरित्यर्थः । तत्र हेतुः पुरुषोत्तमेच्छयैवेत्याहुः मर्यादामार्गसम्बन्धीति । भक्त्यैवेति । यथा गङ्गाधिदैविकरूपं भक्त्यैकदृश्यमेव, तथा पुरुषोत्तमस्वरूपमपीति भावः । भक्तविशेष इति । मर्यादामार्गीयभक्तविशेष इत्यर्थः । तस्यैव भाव उक्तः देवतारूपायां गङ्गायामिति । भगवदभेदबुद्धये भक्तायेति शेषः । यथा जलमिति । जलं दृश्यमानप्रवाहरूपम्, शक्ता पापादिनिवारणे शक्तिरस्यास्तीति शक्ता तीर्थरूपेत्यर्थः । बृहदक्षरम् । देवी आधिदैविकीत्यर्थः । कृष्णः पुरुषोत्तम इत्यर्थः । तत्रापि जगद्रूपे एतदग्रे वक्ष्यमाणमित्यर्थः । तदेवाहुर्जगत्त्विति । तत इत्येतस्यैवार्थ उक्तो

१ तथा । देवतारूपा सेति पाठः । २. कामनेति पाठः ।

वेनैव तज्जले प्राकाम्यं प्रकृष्टकामविषयत्वं श्रद्धाविशेषपूर्वकस्नानादिव्यवहारो भवतीत्यर्थः । किञ्च । पुराणादिषु तज्जलदर्शनादिभिः फलं यदुक्तं तदनुभवेन महतामन्तःकरणप्रतीत्यापि तज्जलमन्येभ्यो जलेभ्यो विशिष्यत इत्यर्थः । एवं येषां हृदि भगवत्सान्निध्यं ते भक्ता अन्येभ्यो विशिष्यन्ते । अत एव 'मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चन'मिति भगवतोक्तम् । एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं निरूप्य उक्तमर्थं स्पष्टयन्ति यथा जलमित्यादिना । तत्रापीति । साधर्म्येपि । एतदिति । किञ्चित्तारतम्यम् । इह प्रपञ्चरूपे, दृष्टान्ते त्रिविधत्वाभावात् अत उच्यते । जगत्त्विति । त्रिविधं त्रिगुणात्मकं त्रिस्वभावत्वेन प्रकटं, तेन तत्तद्गुणनियामकत्वेन ब्रह्मादयो भगवतैव कृता इत्यर्थः । ब्रह्मैकरूपमिति तन्निष्ठानां नियामको हरिरेव । ये तु भगवद्भक्तास्तेषां स्वात्मनि स्वात्मविषये ऐहिके पारलौकिके चार्थे श्रीकृष्ण एव कामचार इत्यर्थः । अथवा । भक्तानां स्नेहातिशयेन स्वात्मत्वेनैव प्रभुः स्फुरतीति सर्वांशेन तत्प्रार्थने शङ्का न भवतीत्यर्थः ।

अथ जीवस्वरूपं तन्मुक्तिप्रकारं चाहुः आत्मनीति ।

आत्मनि ब्रह्मरूपे तु छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः ॥ १२ ॥
उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ।
गङ्गातीरस्थितो यद्वद्देवतां तत्र पश्यति ॥ १३ ॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन् ज्ञानी प्रपश्यति ।
संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥ १४ ॥
अपेक्षितजलादीनामभावात्तत्र दुःखभाक् ।
तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥ १५ ॥
आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत् ।
लोकार्थी चेद्भजेत्कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥ १६ ॥
क्लिष्टोऽपि चेद्भजेत्कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा ।

आत्मविषय उच्यत इति शेषः । जीवा ह्यणवोऽक्षरात्मकाः, तदात्मकत्वमविद्यान्तरायभूतया न विदन्ति । तेन संसारमापद्यन्ते । इदमेवोपाधिरूपत्वं तस्याः, न

श्रीमद्गोकुलनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

भगवतैव कृता इति । तन्मुक्तिप्रकारं जीवमुक्तिप्रकारमित्यर्थः । न तु तत्कृतं जीवत्वमिति । यथा मायावादिनामित्यर्थः । व्योम्नि यथेति । यथोपाधिभिः क्षुद्रैश्छिद्रैरल्पत्वादय एव

१. एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुक्तमपि साधर्म्यं यत्र यदंशेन तत्र तथा स्पष्टयन्ति **यथा जलं तथा सर्व**मिति । **तत्राप्येतदिहोच्यत** इति । **तत्रापि** साधर्म्येपि । **एत**ज्जगत् तु त्रिविधमित्यारभ्य न चान्यथेत्यन्तेन वक्ष्यमाणं किञ्चित्तारतम्यम् । **इह** प्रपञ्चरूपे तद्दृष्टान्तगङ्गाजले त्रिविधत्वाभावात् अत उच्यत इत्यर्थः । **जग**दिति पाठान्तरं पुस्तकद्वये । क्वचित् पाठद्वयमपि मूले नास्ति ।

तु तत्कृतं जीवत्वम् । अणुत्वबोधनार्थं दृष्टान्तः । व्योम्नि यथोपाधिभिः क्षुद्रैः छिद्राणीव प्रतीयन्ते, तथात्मनि क्षुद्रत्वादयो धर्माः प्रतीयन्ते । न तु ब्रह्मधर्मा इति बोधनार्थं च । तेषां मध्ये यं जीवं येन प्रकारेण प्रभुरुद्दिधीर्षुर्भवति, तत्प्रकारकगुरूपदेशादिभिरविद्यालक्षणोपाधेर्ब्रह्मात्मकत्वावबोधनप्रतिबन्धकस्याविद्यात्मकस्य नाशे ब्रह्मात्मकत्वावबोधनलक्षणे विज्ञानेऽनुभवे सम्पन्ने पुरुषोत्तमाविर्भावयोग्यता तस्मिन् जाते स्वात्मनि तं प्रकर्षेण पश्यतीत्यर्थः । तस्य सर्वस्वरूपो हरिरेवेति न तदतिरिक्तमपेक्षते । भजनोपयोग्यर्थापेक्षायामपि प्रभुणैव सर्वं सम्पद्यत इति न कदाचिद्दुःखी भवति । एतज्ज्ञापनाय दृष्टान्तः । यस्तु प्रपञ्चासक्तो गुरूपदेशमात्रेण भजने संसारनिवृत्तिहेतुत्वं ज्ञात्वा भजते, न तु ब्रह्मभावसम्पत्त्या पुरुषोत्तमाविर्भाववान्, स तु गङ्गातो दूरस्थो यथा तां भजते, तत्रापेक्षिततज्जलाप्राप्त्या दुःखी भवति, तथा स्वयं भक्तिमार्गस्थ इति साक्षात्स्वरूपसम्बन्ध्यर्थापेक्षायां तदप्राप्त्या क्लेशभाग्भवतीत्यर्थः । तथापि न स भजनं त्यजति, अङ्गीकारात्प्रभोः । अनङ्गीकारे तु मध्ये भजनप्रतिबन्धेपि कृतभजनवैयर्थ्यासम्भवाज्जन्मान्तरे तत्फलिष्यतीति ज्ञेयम् । आत्मानन्दसमुद्रस्थमिति । श्रीकृष्णपदात्पुष्टिमार्गीयभक्तप्रकटितनिरवध्यानन्देषु विहरन्तमित्यर्थः । ते तु व्रजरत्नात्मका इति मन्मतिः । स आनन्दो भगवत्स्वरूपात्मकस्तद्दत्त एव । अत आत्मपदं भगवत्परम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

स्वस्वरूपज्ञानप्रभुस्वरूपज्ञानाभाववान् भक्तोऽपि पुष्टिमर्यादाभेदेन द्विविधः । उभयोश्चित्तचाञ्चल्याभावायाहुः ज्ञानाभाव इति ।

ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ॥ १७ ॥
मर्यादास्थस्तु गङ्गायां श्रीभागवततत्परः ।
अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥ १८ ॥
उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ।
ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥

पुष्टिमार्गीये विशेषमाहुः अनुग्रह इति । तस्य स्थितौ न देशनियमः, किन्तु प्रभुरनुगृह्य यत्रैव यथा स्थापयति, तत्रैव तिष्ठति तथा । तस्य विधिर्न नियामक

श्रीमद्गोकुलनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

प्रतीयन्ते, न तु व्यापकत्वादयः, तथा जीवेष्वपि न व्यापकत्वानन्दांशप्राकट्यादय इत्यर्थः । उक्तरूपाणामपि जीवानां भगवान्मर्यादापुष्टिभेदाङ्गीकारेणैव फलं ददाति, नत्वेकेनैव प्रकारेणेति ज्ञापनायाहुः तेषां मध्य इति । तेषां मध्य इत्यारभ्य ज्ञेयमित्यन्तेन ग्रन्थेनोक्ता व्यवस्था केवलमर्यादामार्गीयमर्यादापुष्टिमार्गीयभक्तानामिति ज्ञेयम् । तत्र ब्रह्मावबोधनरूपविज्ञानस्यापेक्षितत्वात् । पुष्टिपुष्टिमार्गे तु नैतदपेक्षेति न तत्सङ्ग्रहः । पुष्टिभेदेनेत्यत्रापि मर्यादापुष्टिरेवेत्यर्थः । केवलपुष्टस्य भगवत्स्वरूपाज्ञानाभावेन चित्तचाञ्चल्याभावादित्यर्थः । पुष्टिमार्गीय इति । केवलमर्यादामार्गीयत्वाद्विशेष इत्यर्थः । तमेवाहुस्तस्य स्थिताविति ।

इति भावः । मर्यादास्थावपि ज्ञानिभक्तौ चेदनुगृह्णाति विशेषतः, तदा आदौ पुष्टिमार्गं प्राप्य तन्मार्गीयां भक्तिं प्राप्नुत इत्याहुः उभयोरिति । यदि मर्यादायामेवाङ्गीकारः, तदोभयोर्मुक्तिरेव फलिष्यतीत्याशयः । एवं निरूपणे तात्पर्यमाहुः ज्ञानाधिक इति । लोकेऽधुना भक्तेरपि ज्ञानं फलं, तस्य मुक्तिरेवेति सर्वे वदन्ति । तत्र ज्ञानं हि ब्रह्मात्मैक्यज्ञानम् । ब्रह्म चाक्षरात्मकम्, तदात्मकत्वेन सर्वज्ञानं च । एतावतापि पुरुषोत्तमसम्बन्धस्तु दूरतरः । तस्य अक्षरातीतत्वात् । अत एवार्जुनेन पुरुषोत्तमाक्षरभजनयोस्तारतम्यं पृष्टः स्वभजन आधिक्यमाह गीतासु द्वादशेऽध्याये । गङ्गायां च क्षराक्षरपुरुषोत्तमतारतम्यदृष्टान्तः स्पष्टः । न हि देवी तीर्थात्मिका जलात्मिका वा, किन्तु जल एव तीर्थात्मकत्वं जानन् ज्ञानी भवति । तदतीतदेवतात्मकदर्शने भक्तत्वम् । न हि भक्त्या देवताद्रष्टृसमः पूर्वो भवति । अत एव पुरुषोत्तमं मां जानन् मामेव सर्वभावेन भजतीति 'यो मामेवमसंमूढ' इत्युपक्रम्य 'भजति मां सर्वभावेने' ति प्रभुरुक्तवान् । अतो ज्ञानमार्गीयस्यापि पुरुषोत्तमविदोपि भक्तिनिष्ठैव फलमिति किमितोऽधिकं वाच्यम्, अनेकप्रमाणसिद्धत्वादिति विद्वद्भिर्ज्ञेयम् । ऋग्वेदेपि पठ्यते 'तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन । आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ।' हे स्तोतारो मदुत्कर्षवर्णनपराः पूर्व्यं सर्वकारणकारणरूपं तं लोकवेदप्रसिद्धं पुरुषोत्तमं भवन्तो यथावद्विदन्ति तत्स्वरूपमिति तथाभूताः । ऋतस्य सूनृतवाणीरूपस्य वेदस्य गर्भरूपम् । स्वोदरस्थं वेदं विश्वहितार्थं ब्रह्मण उपदिष्टवानिति तथा । जनुषा स्वजन्मनैव सम्पूर्णेन, न तु क्षणयाममात्रेण पिपर्तन पूर्तियुक्तं सन्तुष्टं कुरुत । अत्र यथावित्त्वोक्त्या पूर्णज्ञानानां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवांस्तदर्थमेव तद्भजनार्थमेवोपयुक्तान् कुरुतेति भक्तिमार्गे विनियोगमुपदिशति । तेन स्फुटमेव ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्याधिक्यमवगम्यते । भक्त्या विना न कोपि पुरुषार्थः

श्रीमद्गोकुलनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

उभयोरित्यस्याभास उक्तो मर्यादास्थावपीति । अयमाशयः । यदि मर्यादापुष्टिमार्गीययोरप्येकमेव फलं स्यात्, तदा मार्गभेदेनाङ्गीकारोनुपपन्नः स्यात्, मूले च साधारण्येनोभयोरपि फलैक्यप्रतिपादनाद्भवति सन्देहः, तस्मादुक्तं यद्युभावपि अनुगृह्णाति, तदोभयोरपि मर्यादांशं त्याजयित्वा केवलपुष्टिमार्गे प्रवेशं कारयित्वा पूर्वोक्तं सेवारूपं फलं प्रयच्छति, तथा नाङ्गीकरोतीति चेत्, तदोभयोरपि मुक्तिमेव ददातीत्येतदेवोक्तं यदीति । एतेन मर्यादांशत्याजनपूर्वकपुष्टिमार्गेऽङ्गीकार इति स्पष्टमेव ज्ञानमार्गाधिक्यं भक्तिमार्गे । द्वादशेऽध्याये 'येत्वक्षर' मिति 'ये तु सर्वाणि कर्माणी'त्यादिभिरित्यर्थः । ननु ज्ञानभक्त्योः साम्यमेव कुतो नेति चेत् । न । ज्ञानमार्गस्याक्षरपर्यवसायित्वाद्भक्तिमार्गस्य पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वात्तयोः भेदस्य च गङ्गादृष्टान्तेनैव पूर्वमुक्तत्वात्तारतम्येन तत्परयोरपि तारतम्यमिति स्पष्टमेव ज्ञानाधिक्यं भक्तिमार्ग इति । तदेवोक्तं गङ्गायां चेति ॥

सिध्यतीति हृदयेनाहाग्रे देहादिसर्वविनियोगाशक्तौ आसमन्ताज्ज्ञानन्तोऽखण्डशब्दब्रह्मरूपं, न तु लौकिकशब्दरूपमिति नामस्वरूपं जानन्तस्तदेव विवक्तन विशेषेण वदन्तु। अधिकमाहात्म्याद्यज्ञाने नाममात्रमुत कीर्तयन्तु । एतेनैव भगवत्स्वरूपतन्माहात्म्यादिकं ज्ञातं भविष्यतीत्याशयेनाह नामस्वरूपम्। चिदिति। चिदित्युपलक्षणम्। सच्चिदानन्दात्मकमित्यर्थः । नामस्वरूपाज्ञाने तदुपदेष्टृगुरूपसत्तिः कार्येत्याशयेनाह महस्त इत्यादि । ते त्वत्सम्बन्धिनं सुमतिं निर्दोषपूर्णगुणत्वेन भवन्तं जानन्तं भगवद्भक्तं भजामहे । स च स्वतेजसा पराज्ञाननिरासक इत्याह मह इति । तेजोरूपमित्यर्थः । स्वहृदि सदा श्रीकृष्णप्राकट्येनोत्सवात्मकमिति वा । एतेन ज्ञानिनां भक्तिमार्गप्रवेश एवोपदिष्टो भवति। एवमेव 'तद्विष्णोः' 'तद्विप्रास' इत्यादि श्रुतिसहस्रैर्निगद्यत इति सुष्ठूक्तं ज्ञानमार्गादधिको भक्तिमार्ग इति ॥१७॥१८॥१९॥

गङ्गादृष्टान्तस्य तात्पर्यान्तरमाहुः भक्त्यभाव इति ।

भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः ।
अन्यथाभावमापन्नस्तस्मात्स्थानाच्च नश्यति ॥ २० ॥
एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम् ।
एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली सम्पूर्णा ॥

भगवत्सान्निध्यदेशेऽपि स्थितौ भक्त्यभावे तथा भवतीति भावः । एतेन भक्तेरावश्यकत्वमुक्तं भवति ॥ २० ॥ २१ ॥

इति श्रीपितृपादाब्जपरागरससिक्तहृत् ।
श्रीविठ्ठलस्तत्सिद्धान्तवाङ्मालां हृदये दधौ ॥ १ ॥

श्रीमद्गोकुलनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

इति श्रीपितृपादाब्जपरागार[२]क्तचेतसा ।
श्रीवल्लभेन सिद्धान्तविवृतेर्विवृतिः कृता ॥ १ ॥

इति श्रीगोकुलनाथविरचिता सिद्धान्तमुक्तावलीटिप्पणी समाप्ता ।

---

१. अदलितनलिनीदलैव वापी यदहतपल्लव एष काननान्तः ।
प्रियसखि न जगाम वामशीलः स्फुटममुना नगरेण नन्दसूनुः ॥ २ ॥
इत्यधिकं पद्यं क्वचित् ।

२ सक्तेति पाठः ।

श्रीकृष्णाय नमः।

सिद्धान्तमुक्तावली।

श्रीमद्विठ्ठलेश्वरविरचितविवृतिसमेता।

प्रणम्य पितृपादाब्जपरागमनुरागतः। कृपया विशदीकुर्मस्तद्वाङ्मुक्ताफलावलीम् ॥१॥

नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धान्तविनिश्चयम्[1]।
कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता ॥ १ ॥

स्वसिद्धान्तेति। अग्रे वक्ष्यमाणैर्बहुभिर्मिथो विरुद्धैः सिद्धान्तैः शास्त्रार्थसन्देहे तन्निरासाय स्वसिद्धान्तरूपं शास्त्रार्थनिश्चयं वक्ष्यामीत्यर्थः। तमेवाहुः कृष्णसेवेति। फलात्मकनामोक्त्या स्वतः पुरुषार्थत्वेन सेवाकृतिः स्वसिद्धान्तो, न त्वन्यशेषत्वेनेति ज्ञाप्यते। सेवा हि सेवकधर्मः। तदुक्त्या जीवानामशेषाणां सहजदासत्वं ज्ञापितम्। अत एव न कर्मणीवात्र [2]कालपरिच्छेदोस्तीत्याहुः सदेति। आवश्यकार्थण्यत्प्रत्ययान्तकार्यपदोक्त्या तदकरणे प्रत्यवायी भवतीति भावो ज्ञाप्यते। सा च फलरूपा साधनरूपा चास्ते। तत्र मानसी सा परा फलरूपेत्यर्थः। यथा व्रजसीमन्तिनीनाम्। तदेव तत्प्राणनाथेन गीतं 'ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेद' मित्यादिना ॥ १ ॥

एतदेव सेवास्वरूपमित्याहुः चेत इति।

चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजा।
ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥ २ ॥

उक्तसेवासाधने इतरे इत्याहुस्तदिति। वित्तं दत्वा अन्येन पुरुषेण कृत्वा कारि-

---

श्रीमत्कल्याणरायकृतविवृतिटिप्पणी।

मुक्ताश्रये रत्नविशेषसेव्ये शुकादिवाञ्छ्ये सुमनोधिगम्ये।
क्षणं गवेन्द्रस्य पदाम्बुजाते विश्रम्यतां मानसराजहंसः ॥ १ ॥
मायातमोनिराकर्त्रे गोभिः सर्वार्थदर्शिने।
स्वान्तःस्थाय हरेर्नित्यं द्विजराजाय ते नमः ॥ २ ॥

स्वसिद्धान्तरूपमिति। स्वसिद्धान्तस्य शास्त्रार्थनिश्चयरूपत्वं श्रुतिसिद्धत्वादिति भावः। आवश्यकार्थेति। कृत्याश्चेति सूत्रेणावश्यकाधमर्ण्ययोरर्थयोः कृत्यसंज्ञकानां विधानात् कृञोऽप्यावश्यकार्थे ण्यत्प्रत्यय इति भावः। भगवद्भजने प्रत्यवायबोधकं महादेववचनं स्कन्दपुराणे श्रूयते 'स कर्ता सर्वधर्माणां भक्तो यस्तव केशव। स कर्ता सर्वपा-

---

१. विनिश्चितमिति पाठः। २ काले इति पाठः।

तैका । एतादृशेन पुंसा कृता चापरा । एतादृशौ ते तत्साधिके नेत्यभिप्रायज्ञापकं समस्तं पदम् । एतेन भगवदर्थं निरुपधिस्वसर्वस्वनिवेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि जाते सा भवतीति भावः । एतादृशस्यावान्तरफलं भवतीत्याहुः तत इति । अहन्ताममतात्मकः संसारो, न तु प्रपञ्चात्मकः, तस्य ब्रह्मात्मकत्वात्, तन्निवृत्त्याऽनिष्टनिवृत्तिरुक्ता । इष्टप्राप्तिमाहुरग्रे । स्वात्मनि प्रपञ्चे चाक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानम् । भगवत्सेवायामभिनिविष्टस्य यद्यप्यनभिलषिते ते, तथापि वस्तुस्वभावाद्भवत इति भावः ॥ २ ॥

इदमेव परं ब्रह्मेति न ज्ञेयमित्याहुः परं ब्रह्म त्विति ।

परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् ।
द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं तस्माद्विलक्षणम् ॥ ३ ॥

यशोदोत्सङ्गलालितो, न त्वन्य इति ज्ञापनाय मूलनामोक्तम् । अत्र भेदकं रूपमाहुः सच्चिदिति । एते हि भगवद्धर्मात्मकाः, प्रकटतत्रितयात्मकमक्षरं ब्रह्म । अत एव प्रपञ्चस्तदात्मक इति सच्चिदानन्दात्मकत्वं तस्मिन्नुच्यते । एतावान्परं विशेषो, जडे सदंशः प्रकटः, इतरावाच्छन्नौ; जीवे त्वाद्यौ प्रकटौ, आनन्दांशस्तिरोहितः; परमात्मनि त्रयं स्फुटमिति । कप्रत्ययेन गणितानन्दत्वमेव, न तु पुरुषोत्तमवत् पूर्णानन्दत्वमिति ज्ञाप्यते । कृष्णशब्देनैव पुरुषोत्तमस्वरूपं निरूपितमित्यक्षरस्वरूपं निरूपयन्ति द्विरूपमिति । तत् अक्षरं ब्रह्म । तदेव रूपद्वयं विशदयन्ति सर्वं स्यादिति । प्रपञ्चरूपेणाविर्भूतमेकमित्यर्थः । एकं रूपं तस्मात् प्रपञ्चरूपात् एकरूपत्वेन श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन ज्ञान्युपास्यत्वेन तन्मुक्तिस्थानत्वेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वादिभिर्विलक्षणमित्यर्थः । न च विरुद्धधर्मैर्भेदोत्र शङ्कनीयः । उभयोर्धर्मयोरेकत्र प्रमाणसिद्धत्वेन विरोधाभावात् । विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणि 'तदेजति तन्नैजती'त्यादिश्रुतिभिर्निरूप्यमाणत्वात् । लोक एव विरोधः शङ्कनीयो, नत्वलौकिके ब्रह्मणि । इदं यथा तथा ब्रह्मसूत्रभाष्ये निरूपितमिति नात्र प्रपञ्च्यते ॥ ३ ॥

श्रीमत्कल्याणरायकृतविवृतिटिप्पणी ।

पानां यो न भक्तस्तवाच्युते'ति । तन्निवृत्त्येति । अहन्ताममतात्मकसंसारसम्बन्धिदुःखस्य निवृत्त्या । भक्तानां भगवद्भजनोपयोग्यहन्ताममतात्मकसंसारस्योपादेयत्वादित्यर्थः । तथोक्तं ब्रह्मादिभिर्गर्भस्तुतौ 'त्वय्यम्बुजाक्षाखिलसत्त्वधाम्नी'ति श्लोके । कृष्णशब्देनैवेति । 'कृषिर्भूवाचकः शब्दः' 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मित्यादिवाक्यैः कृष्णशब्दस्य पुरुषोत्तमवाचकत्वादिति भावः । ज्ञान्युपास्यत्वं तन्मुक्तिस्थानत्वं च 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते' 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' इत्यादिभिर्ज्ञेयम् । अत्रेति । अक्षरप्रपञ्चयोरित्यर्थः । उभयोरिति । प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वे सिद्धे विरुद्धयोर्धर्मयोरक्षरब्रह्मणि प्रमाणसिद्धत्वेन सहानवस्थानलक्षणविरोधाभावादित्यर्थः । विरोधपरिहारायेति । ब्रह्मात्मकत्वे प्रपञ्चस्योच्यमाने मायावादादिभिर्विरोधः स्यात्तत्परिहाराय श्रुतिसिद्धं स्वसि-

विरोधपरिहाराय स्वसिद्धान्तं वक्तुं परमतान्याहुः अपरमिति ।

अपरं तत्र पूर्वस्मिन् वादिनो बहुधा जगुः ।
मायिकं सगुणं कार्यं स्वतन्त्रं चेति नैकधा ॥ ४ ॥

वेदमतादपरं भिन्नं मतं पूर्वस्मिन् प्रपञ्चरूपेणाविर्भूते । तत्र अक्षरे ब्रह्मणीत्यर्थः । मायिकमिति हि मायावादिनः । सगुणं गुणकार्यमिति साङ्ख्याः । कार्यं द्व्यणुकादिक्रमेणेश्वरकार्यमिति नैयायिकाः । स्वतन्त्रं न कदाचिदनीदृशं जगदिति मीमांसकाः । चकारेण वेदबाह्यमतानि सङ्गृह्यन्ते ॥ ४ ॥

तानि मतानि श्रुतिबलेनैव निराकृतानि सन्तीति नात्र पार्थक्येन निराकरणीयानि, स्वमतनिरूपणेनैव निराकरणसम्भवादित्याशयेन स्वसिद्धान्तमाहुः तदेवेति ।

तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् ।
द्विरूपं चापि गङ्गावज्ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥ ५ ॥
माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा ।
मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥ ६ ॥

'स हैतावानास', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जला'नित्यादिश्रुतिभ्यः तथेत्यर्थः । एकस्यैवाक्षरस्योक्तं द्विरूपत्वं दृष्टान्तेनोपपादयन्ति द्विरूपमिति । प्रपञ्चतद्भिन्नरूपाभ्यां द्विरूपं तद्ब्रह्म गङ्गावज्ज्ञेयम् । अस्ति गङ्गायां त्रिरूपत्वम् । आधिभौतिकं जलरूपमेकम्, यद्वृष्ट्यातपाभ्यां वृद्धिह्रासौ भजते, सर्वव्यवहारयोग्यं च । अग्रिमा द्वितीयाध्यात्मिकी तीर्थरूपा, योद्धृतजलविशेषेऽपि मर्यादामार्गसम्बन्धी यो विधिस्तेन तत्रैव स्नानपूजादिभिः फलदा । एवमेव प्रपञ्चतद्भिन्नरूपमप्येकमेव तदक्षरं ब्रह्मेति बुध्यतामित्यर्थः ॥५।६॥

आधिदैविकं रूपमाहुः तत्रैवेति ।

तत्रैव देवतामूर्तिर्भक्त्या या दृश्यते क्वचित् ।
गङ्गायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले ।
विहिताच्च फलात्तद्धि प्रतीत्यापि विशिष्यते ॥ ८ ॥
यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ।
यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥ ९ ॥
जगत्तु त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ।

श्रीमत्कल्याणरायकृतविवृतिटिप्पणी ।

द्धान्तं वक्तुं पूर्वपक्षत्वेन परमतान्याहुरित्यर्थः । अपरमित्येकवचनमेकवदेव तेषां मतानां निराकरणीयत्वेन तुच्छत्वबोधनार्थम् । मूले सेवतामित्यत्रानुदात्तेतां धातूनामात्मने-

देवतारूपवत्प्रोक्ता ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥ १० ॥
कामचारस्तु लोकेऽस्मिन् ब्रह्मादिभ्यो न चान्यथा ।
परमानन्दरूपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥ ११ ॥
अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् ।

उक्तद्विरूपायां गङ्गायामेव देवतारूपा सा तद्भिन्नास्तीत्यर्थः । तत्र मानमाहुः मूर्तिरिति । भक्त्यैव, न तु मर्यादामार्गविधिनोपासनयेत्यर्थः । तदपि क्वचिदेव, भक्त्युद्रेकदशायामेव । अथवा । यत्र क्वचिद्गृहादिष्वपीत्यर्थः । भक्तविशेषे विशेषमाहुः गङ्गायामिति । देवतारूपायां गङ्गायां भक्त्युद्रेकेण दृश्यमानप्रवाहादभिन्नत्वेन यस्य बुद्धिस्तस्मै गङ्गायां प्रवाहमध्य एव (देवतारूपा गङ्गा) प्रत्यक्षा भवतीत्यर्थः । एतेन प्रपञ्चमध्य एव भगवदाकारभगवद्भक्तयोर्दर्शने भगवति स्नेहातिशयेन तत्र भगवदभेदबुद्धये तत्र भगवत्प्राकट्यं भवतीति भावः सूच्यते । अग्रिमव्यवस्थामाहुः प्राकाम्यमिति । स्वाभीष्टस्वसर्वस्वरूपायाः स्थानभूतत्वेन ज्ञानात्तज्जले सर्वत्रानिषिद्धयथेष्टव्यवहारः स्यादित्यर्थः । एवमेवोक्तप्रकारकभगवद्दर्शने सर्वत्र तद्भावः स्फुरतीति भावः । विहितेति । भक्त्या गङ्गादर्शनानन्तरं प्रवाहरूपाया अपि दर्शनं विहितात्स्वर्गापवर्गरूपात्फलाद्विशिष्यते । तद्वदित्यर्थः । यद्वा । येषां न प्रत्यक्षा, तेषामपि तथा देवतारूपया सा तत्रास्तीति तत्सम्बन्धानुभावेनैव तज्जले प्राकाम्यं प्रकृष्टकामविषयत्वं श्रद्धाविशेषपूर्वकस्नानादिव्यवहारो भवतीत्यर्थः । किञ्च । पुराणादिषु तज्जलदर्शनादिभिः फलं यदुक्तं तदनुभवेन महतामन्तःकरणप्रतीत्यापि

श्रीमत्कल्याणरायकृतविवृतिटिप्पणी ।

पदानित्यत्वात्साधुत्वम् । मूर्तिरिति । देहवतीत्यर्थः । भक्तविशेष इति । प्रेमवति भक्त इत्यर्थः । तत्र भगवदभेदबुद्धय इति । तत्र भगवदाकारे भगवद्भक्ते च साक्षाद्भगवानयं मामनेन रूपेणानुगृह्णाति इति बुद्ध्या यो भजते तत्र भगवत्प्राकट्येन तस्य यथोक्तं भजनफलं भवति । 'तं यथा यथोपासते तथैव भवती'ति श्रुतेः । यस्तु नायं भगवान्, किन्तु भगवत्प्रतिमेयमिति बुद्ध्या भजते, तस्य भजनं भस्महोमतुल्यं भवति । अनेनैवाभिप्रायेण कपिलदेवैर्देवहूतिं प्रत्युक्तं 'यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् । हित्वाऽर्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति स'इति । अत्र सगुणभक्तस्य भेदबुद्धिर्निन्द्यते, न तु प्रतिमादिषु भजनम् । तथा सत्येकादशे श्रीकृष्णोक्तमुद्धवं प्रति प्रतिमादिषु स्वार्चनं विरुध्येत । अस्यार्थः । अहं सर्वत्र तत्तद्रूपः आत्मरूप ईश्वरोन्तर्यामी नियामकश्च वर्ते । एवं सर्वभावेन विद्यमानं भगवन्तं मां हित्वा उपेक्ष्य त्यक्त्वाऽर्चां प्रतिमां यो भजते स भस्मन्येव जुहोति । एतादृशभजने मौढ्यमेव हेतुः, नत्वेवं बोधकं प्रमाणमस्ति । प्राकाम्यमिति । प्रकर्षेणासमन्तात्काम्यं स्यात् सिध्येदित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकेऽपि ज्ञातव्यम् ।

---

१ तथा । देवतारूपा सेति पाठः ।

तज्जलमन्येभ्यो जलेभ्यो विशिष्यत इत्यर्थः । एवं येषां हृदि भगवत्सान्निध्यं ते भक्ता अन्येभ्यो विशिष्यन्ते । अत एव 'मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चन'मिति भगवतोक्तम् । एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं निरूप्य उक्तमर्थं स्पष्टयन्ति यथा जलमित्यादिना । तत्रापीति । साधर्म्येपि । एतदिति । किञ्चित्तारतम्यम् । इह प्रपञ्चरूपे, दृष्टान्ते त्रिविधत्वाभावात् अत उच्यते । जगत्त्विति । त्रिविधं त्रिगुणात्मकं त्रिस्वभावत्वेन प्रकटं, तेन तद्गुणनियामकत्वेन ब्रह्मादयो भगवतैव कृता इत्यर्थः । ब्रह्मैकरूपमिति तन्निष्ठानां नियामको हरिरेव । ये तु भगवद्भक्तास्तेषां स्वात्मनि स्वात्मविषये ऐहिके पारलौकिके चार्थे श्रीकृष्ण एव कामचार इत्यर्थः । सर्वत्र नियामकः स एवेति भावः । अथवा । भक्तानां स्नेहातिशयेन स्वात्मत्वेनैव प्रभुः स्फुरतीति सर्वांशेन तत्प्रार्थने शङ्का न भवतीत्यर्थः ।

श्रीमत्कल्याणरायकृतविवृतिटिप्पणी ।

अत एवेति । यतो भगवत्प्रतिमाभक्तस्थानेषु भगवत्सान्निध्यमस्ति, ततस्तद्दर्शनस्पर्शनार्चनानि भगवता एकादशस्कन्धे एकादशाध्याये 'मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चन'मित्यनेन भक्तिकारणत्वेनोक्तानीत्यर्थः । यथा जलमिति मूलम् । शक्ता पापनिवारणादौ समर्था । आध्यात्मिकी तीर्थरूपा । बृहत् अक्षरम् । देवी मूर्तिमती । आधिदैविकी गङ्गा । इह गङ्गायाम्, तत्रापि भगवत्स्वरूपेऽपि, एतत्त्रैविध्यमुच्यत इत्यर्थः । तद्गुणनियामकत्वेनेति । जगद्गुणनियामकत्वेन भगवतैव ब्रह्मादयोऽधिकृता इत्यर्थः । एतदुक्तं नारदीयपुराणे 'यस्याज्ञया जगत्सर्वं ब्रह्मा सृजति नित्यशः । विष्णुश्च पालको नित्यं रुद्रः संहारकस्तथा' इति । तेन केवलं प्रपञ्चासक्तानां ब्रह्मादय एव नियामका निग्रहानुग्रहकर्तार इत्यर्थः । ब्रह्मैकरूपमिति । ब्रह्माक्षरं तस्य गुणातीतत्वेनैकरूपत्वाच्चरणरूपत्वाच्चाक्षरोपासकानां निग्रहानुग्रहकर्ता फलदाता हरिरेवेत्यर्थः । ये त्विति । भगवद्भक्तानां निग्रहानुग्रहकर्ता फलदाता श्रीकृष्ण एव, नतु ब्रह्मादयः, कालः, कर्म वा । एतेषां मनोरथपूर्तिः श्रीकृष्णादेव । यतस्ते नाल्पेच्छवः, अतः परमानन्दरूपात् । परमानन्ददायकात् पूर्णानन्दात् पुरुषोत्तमात् कृष्णादेवेष्टसिद्धिरित्यर्थः । अत एव कपिलदेववचनम् 'न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे नंक्ष्यन्ति नोऽनिमिषो लेढि हेति'रिति। षष्ठे तृतीयाध्याये यमवचनं 'नैषां वयं नच वयः प्रभवाम दण्ड' इति । पदयोजनिका त्वेवम् । जगत्तु त्रिगुणात्मकत्वेन त्रिविधं प्रोक्तम् । ततो हेतोर्ब्रह्मविष्णुशिवा जगतो देवता अधिष्ठातारः प्रोक्ताः । रूपवज्जगद्वत्त्रिगुणयुक्ताः नियामकत्वेन तत्तद्गुणयुक्तत्वमेवैतेषाम्, न तु गुणाधीनत्वम्, अन्यसाधारण्यापत्तेः । एतेषां भगवदंशत्वेन गुणावतारत्वेनान्येभ्यो विशिष्टत्वात् । ब्रह्मण्यक्षरविषये इत्थमधिष्ठातृत्वेन नियामकत्वेन च हरिः पुरुषोत्तमो मतः संमत इत्यर्थः । अस्मिँल्लोके भक्तजने हरिरेव नियामकः । तु पुनः भक्तजने ब्रह्मादिभ्यः कामचारश्चरधातोर्गत्यर्थत्वेन प्राप्त्यर्थत्वाद्वाञ्छितार्थप्राप्तिर्न । च पुनरन्यथा कालकर्मादिभ्योपि न, किन्तु परमानन्दरूपे कृष्णे स्वात्मनि स्वात्मत्वेन स्फुरिते स्वात्मवत् प्रिये सति वा कामचार इति निश्चयः । अतः कारणात्तु पुनस्तुशब्दः प्रकारान्तरव्युदासार्थः । ब्रह्मवादेन प्रकारेण

अथ जीवस्वरूपं तन्मुक्तिप्रकारं चाहुः आत्मनीति ।

आत्मनि ब्रह्मरूपे तु छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः ॥ १२ ॥
उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ।
गङ्गातीरस्थितो यद्वद्देवतां तत्र पश्यति ॥ १३ ॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन् ज्ञानी प्रपश्यति ।
संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥ १४ ॥
अपेक्षितजलादीनामभावात्तत्र दुःखभाक् ।
तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥ १५ ॥
आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत् ।
लोकार्थी चेद्भजेत्कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥ १६ ॥
क्लिष्टोऽपि चेद्भजेत्कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा ।

आत्मविषय उच्यत इति शेषः । जीवा ह्यणवोऽक्षरात्मकाः, तदात्मकत्वमविद्यान्तरायभूतया न विदन्ति । तेन संसारमापद्यन्ते । इदमेवोपाधिरूपत्वं तस्याः, न तु तत्कृतं जीवत्वम् । अणुत्वबोधनार्थं दृष्टान्तः । व्योम्नि यथोपाधिभिः क्षुद्रैः छिद्राणीव प्रतीयन्ते, तथात्मनि क्षुद्रत्वादयो धर्माः प्रतीयन्ते न तु ब्रह्मधर्मा इति बोधनार्थं च । तेषां मध्ये यं जीवं येन प्रकारेण प्रभुरुद्दिधीर्षुर्भवति, तत्प्रकारकगुरूपदेशादिभिरविद्यालक्षणोपाधेर्ब्रह्मात्मकत्वावबोधनप्रतिबन्धकस्याविद्यात्मकस्य नाशे ब्रह्मात्मकत्वावबोधनलक्षणे विज्ञानेऽनुभवे सम्पन्ने पुरुषोत्तमाविर्भावयोग्यता तस्मिन् जाते स्वात्मनि तं प्रकर्षेण पश्यतीत्यर्थः । तस्य सर्वस्वरूपो हरिरेवेति न तदतिरिक्तमपेक्षते । भजनोपयोग्यर्थापेक्षायामपि प्रभुणैव सर्वं सम्पद्यत इति न कदाचिद्दुःखी भवति । एतज्ज्ञापनाय दृष्टान्तः । यस्तु प्रपञ्चासक्तो गुरूपदेशमात्रेण भजने संसारनिवृत्तिहेतुत्वं ज्ञात्वा भजते, न तु ब्रह्मभावसम्पत्त्या पुरुषोत्तमाविर्भाववान्, स तु गङ्गातो दूरस्थो यथा तां भजते, तत्रापेक्षिततजलाप्रास्या दुःखी भवति, तथा स्वयं भक्तिमार्गस्थ इति साक्षात्स्वरूपसम्बन्ध्यर्थापेक्षायां

श्रीमत्कल्याणरायकृतविवृतिटिप्पणी ।

श्रीकृष्णो मूलभूतः पुरुषोत्तमोऽक्षरं तत्पदं तस्मात्प्रपञ्चः समुद्रात्तरङ्गवत् श्रीकृष्ण एव स्वेच्छया सर्वं करोति, सर्वरूपश्च भवति, तस्मादेव सर्वं प्राप्यते इति ब्रह्मवादप्रकारः । अनेन कृष्णे सदानन्दे बुद्धिर्विधीयतां निवेश्यतामित्यर्थः । छिद्रा व्योम्नीति । व्योम्नि यथा क्षुद्रैरुपाधिभिः छिद्रप्रदेशाः प्रतीयन्ते, तथाऽविद्यातद्धर्मैरक्षरे चेतना अपि प्रतीयन्त इत्यर्थः । उपाधिनाश इति सार्धश्लोकेन ज्ञानिभक्तावस्थोक्ता । भजनप्रकारमाहुः तस्मादिति । भक्तिमार्गीयो भूत्वा भजने लोकानुरोधं त्यक्त्वा बाललीलादिषु यैव लीला स्वस्यात्यन्तं रोचते तल्लीलासहितं कृष्णमेव, नत्ववतारान्तरमपि विशेषेण चिन्तयेदित्यर्थः । तदभावे बाधकमाहुः लोकार्थी चेदिति । मर्यादास्थावपि ज्ञानिभक्ताविति । अत्र ज्ञानी

तद्प्राप्त्या क्लेशभाग्भवतीत्यर्थः । तथापि न स भजनं त्यजति, अङ्गीकारात्प्रभोः । अनङ्गीकारे तु मध्ये भजनप्रतिबन्धेपि कृतभजनवैयर्थ्यासम्भवाज्जन्मान्तरे तत्फलिष्यतीति ज्ञेयम् । आत्मानन्दसमुद्रस्थमिति । श्रीकृष्णपदात्पुष्टिमार्गीयभक्तप्रकटितनिरवध्यानन्देषु विहरन्तमित्यर्थः । ते तु व्रजरत्नात्मका इति मन्मतिः । स आनन्दो भगवत्स्वरूपात्मकस्तद्दत्त एव । अत आत्मपदं भगवत्परम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

स्वस्वरूपज्ञानप्रभुस्वरूपज्ञानाभाववान् भक्तोऽपि पुष्टिमर्यादाभेदेन द्विविधः । उभयोश्चित्तचाञ्चल्याभावायाहुः ज्ञानाभाव इति ।

ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ॥ १७ ॥
मर्यादास्थस्तु गङ्गायां श्रीभागवततत्परः ।
अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥ १८ ॥
उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ।
ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥

पुष्टिमार्गीये विशेषमाहुः अनुग्रह इति । तस्य स्थितौ न देशनियमः, किन्तु प्रभुरनुगृह्य यत्रैव यथा स्थापयति, तत्रैव तिष्ठति तथा । तस्य विधिर्न नियामक इति भावः । मर्यादास्थावपि ज्ञानिभक्तौ चेदनुगृह्णाति विशेषतः, तदा आदौ पुष्टिमार्गं प्राप्य तन्मार्गीयां भक्तिं प्राप्नुत इत्याहुः उभयोरिति । यदि मर्यादायामेवाङ्गीकारः, तदोभयोर्मुक्तिरेव फलिष्यतीत्याशयः । एवं निरूपणे तात्पर्यमाहुः ज्ञानाधिक इति । लोकेऽधुना भक्तेरपि ज्ञानं फलं, तस्य मुक्तिरेवेति सर्वे वदन्ति । तत्र ज्ञानं हि ब्रह्मात्मैक्यज्ञानम् । ब्रह्म चाक्षरात्मकम्, तदात्मकत्वेन सर्वज्ञानं च । एतावतापि पुरुषोत्तमसम्बन्धस्तु दूरतरः । तस्य अक्षरातीतत्वात् । अत एवार्जुनेन पुरुषोत्तमाक्षरभजनयोस्तारतम्यं पृष्टः स्वभजन आधिक्यमाह गीतासु द्वादशेऽध्याये । गङ्गायां च क्षराक्षरपुरुषोत्तमतारतम्यदृष्टान्तः स्पष्टः । न हि देवी तीर्थात्मिका जलात्मिका वा, किन्तु जल एव तीर्थात्मकत्वं जानन् ज्ञानी भवति । तदतीतदेवतात्मकदर्शने भक्तत्वम् । न हि भक्त्या देवताद्रष्टृसमः पूर्वो भवति । अत एव पुरुषोत्तमं मां जानन् मामेव सर्वभावेन भजतीति 'यो मामेवमसंमूढ' इत्युपक्रम्य 'भजति मां सर्वभावेने' ति प्रभुरुक्तवान् । अतो ज्ञानमार्गीयस्यापि पुरुषोत्तमविदोपि भक्तिनिष्ठैव फलमिति किमितोऽधिकं वाच्यम्, अनेकप्रमाणसिद्धत्वादिति विद्वद्भिर्ज्ञेयम् । ऋग्वेदेपि पठ्यते 'तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन । आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ।' हे स्तोतारो मदुत्कर्षवर्णनपराः पूर्व्यं सर्वकारणकारणरूपं तं लोकवेदप्रसिद्धं पुरुषोत्तमं भवन्तो यथावद्विदन्ति तत्स्वरूपमिति तथाभूताः । ऋतस्य सूनृतवाणीरूपस्य वेदस्य गर्भरूपम् । स्वोदरस्थं वेदं विश्वहितार्थं ब्रह्मण उपदिष्टवानिति तथा । जनुषा स्वजन्मनैव सम्पूर्णेन, न तु क्षणयाममात्रेण पिपर्तन

श्रीमत्कल्याणरायकृतविवृतिटिप्पणी ।

कर्ममार्गस्थो ज्ञेयो, भक्तो मर्यादाङ्गीकारवान् ज्ञेयः । तदोभयोरिति । ज्ञानिनोऽक्षरसा-

पूर्तिंयुक्तं सन्तुष्टं कुरुत। अत्र यथावित्त्वोक्त्या पूर्णज्ञानानां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवांस्तदर्थमेव तद्भजनार्थमेवोपयुक्तान् कुरुतेति भक्तिमार्गे विनियोगमुपदिशति। तेन स्फुटमेव ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्याधिक्यमवगम्यते। भक्त्या विना न कोपि पुरुषार्थः सिध्यतीति हृदयेनाहाग्रे देहादिसर्वविनियोगाशक्तौ आसमन्ताज्ज्ञानन्तोऽखण्डशब्दब्रह्मरूपं, न तु लौकिकशब्दरूपमिति नामस्वरूपं जानन्तस्तदेव विवक्तन विशेषेण वदन्तु। अधिकमाहात्म्याद्यज्ञाने नाममात्रमुत कीर्तयन्तु। एतेनैव भगवत्स्वरूपतन्माहात्म्यादिकं ज्ञातं भविष्यतीत्याशयेनाह नामस्वरूपम्। चिदिति। चिदित्युपलक्षणम्। सच्चिदानन्दात्मकमित्यर्थः। नामस्वरूपाज्ञाने तदुपदेष्टृगुरूपसत्तिः कार्येत्याशयेनाह महस्त इत्यादि। ते त्वत्सम्बन्धिनं सुमतिं निर्दोषपूर्णगुणत्वेन भवन्तं जानन्तं भगवद्भक्तं भजामहे। स च स्वतेजसा पराज्ञाननिरासक इत्याह मह इति। तेजोरूपमित्यर्थः। स्वहृदि सदा श्रीकृष्णप्राकट्येनोत्सवात्मकमिति वा। एतेन ज्ञानिनां भक्तिमार्गप्रवेश एवोपदिष्टो भवति। एवमेव 'तद्विष्णोः' 'तद्विप्रास' इत्यादि श्रुतिसहस्रैर्निगद्यत इति सुष्ठूक्तं ज्ञानमार्गादधिको भक्तिमार्ग इति ॥१७॥१८॥१९॥

गङ्गादृष्टान्तस्य तात्पर्यान्तरमाहुः भक्त्यभाव इति।

भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः।
अन्यथाभावमापन्नस्तस्मात्स्थानाच्च नश्यति ॥ २० ॥
एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम्।
एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली सम्पूर्णा ॥

भगवत्सान्निध्यदेशेऽपि स्थितौ भक्त्यभावे तथा भवतीति भावः। एतेन भक्तेरावश्यकत्वमुक्तं भवति ॥ २० ॥ २१ ॥

ईति श्रीपितृपादाब्जपरागरससिक्तहृत्।
श्रीविठ्ठलस्तत्सिद्धान्तवाङ्मालां हृदये दधौ ॥ १ ॥

श्रीमत्कल्याणरायकृतविवृतिटिप्पणी।

युज्यम्, अत्र भक्तस्य पुरुषोत्तमसायुज्यमित्यर्थः। भक्त्यभाव इति। स्नेहमाहात्म्यज्ञानयोरभाव इत्यर्थः।

श्रीमदाचार्यसिद्धान्तमुक्तावल्याः प्रणम्य तान्।
श्रीमत्कल्याणरायेण टिप्पणी विवृतेः कृता ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विठ्ठलेश्वरचरणकमलैकतानश्रीकल्याणरायविरचिता
सिद्धान्तमुक्तावलीविवृतिटिप्पणी समाप्ता।

---

१. अदलितनलिनीदलैव वापी यदहतपल्लव एव काननान्तः।
प्रियसखि न जगाम वामशीलः स्फुटममुना नगरेण नन्दसूनुः ॥ २ ॥
इत्यधिकं पद्यं क्वचित्।

श्रीकृष्णाय नमः।

सिद्धान्तमुक्तावली।

श्रीमद्विठ्ठलेश्वरविरचितविवृतिसमेता।

प्रणम्य पितृपादाब्जपरागमनुरागतः। कृपया विशदीकुर्मस्तद्वाङ्मुक्ताफलावलीम् ॥१॥

नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धान्तविनिश्चयम्[१]।
कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता ॥ १ ॥

स्वसिद्धान्तेति। अग्रे वक्ष्यमाणैर्बहुभिर्मिथो विरुद्धैः सिद्धान्तैः शास्त्रार्थसन्देहे

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः।

प्रणम्य श्रीमदाचार्यान् प्रभून् श्रीविठ्ठलेश्वरान्।
तत्कृपातो यथाबुद्धि तदुक्तीर्विवृणोम्ययम् ॥ १ ॥

अथ यच्छ्रीमदाचार्यचरणैर्भगवत्प्राप्त्यर्थं निबन्धे वैदिकमार्गभक्तिमार्गौ निरूपितौ, निरोधसुबोधिन्यां च स्वतन्त्रभक्तिमार्गो निरूपितः, तत्किं तदर्थं तेषां विकल्पप्राधान्याय, आहोस्विदेकतरमुख्यत्वायेति स्वीयानां संशयस्य तत्प्रसङ्गानुप्रसङ्गपतितानां सेवास्वरूपतदधिकारादिविषयाणां संशयान्तराणां चोद्भवमवेक्ष्य तन्निवारणाय स्वसिद्धान्तनिष्कर्षं सिद्धान्तमुक्तावलीग्रन्थे श्रीमदाचार्यचरणाः संक्षेपेण प्रकाशितवन्तः। तस्य ग्रन्थस्य दुर्ज्ञेयत्वमालोच्य श्रीमत्प्रभुचरणास्तद्विवरीतुं प्रकृतोपयोगि मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमुपनिबध्नन्तो विवरणं प्रतिजानते प्रणम्येत्यादि। अत्रानुरागतः प्रणामोक्त्या एतद्ग्रन्थार्थावबोधेपि तस्यैव विघ्नविघातकत्वेन प्रकृतोपयोगित्वं द्योतितम्। कृपयेति। श्रीमदाचार्यकृपया। स्वीयोपरि स्वकृपया वा। अतःपरं मूलं विवरणीयम्। तत्रापि नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामीतिमङ्गलघटितमेव प्रतिज्ञावाक्यम्। तत्रानुबन्धचतुष्टयं यद्यपि वक्तव्यम्, तथापि तत्र स्वसिद्धान्तविनिश्चयमितिपदेन विषयस्योक्तत्वात् विषयविशेषणीभूतेन स्वपदेनैव श्रीमदाचार्यचरणानुरक्तस्य तत्सिद्धान्तजिज्ञासोरधिकारिणोपि लाभाद्विषयोक्त्यैव प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावस्य सम्बन्धस्यापि लाभात्प्रयोजनमेवानुक्तत्वादस्फुटमवशिष्यते। तदप्युपसंहारवाक्ये 'एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशया'दित्यनेन वक्ष्यते। तद् हृदि कृत्वात्र स्फुटीकर्तुं प्रतिज्ञावाक्यमेव व्याख्यातुमुपक्षिप्य व्याकुर्वन्ति अग्रे वक्ष्यमाणैरित्यादि। अग्र इति। 'मायिकं सगुण'मित्यग्रिमग्रन्थे। शास्त्रार्थसन्देह

---

१. विनिश्चितमिति पाठः।

सि० मु० ३

तन्निरासाय स्वसिद्धान्तरूपं शास्त्रार्थनिश्चयं वक्ष्यामीत्यर्थः । तमेवाहुः कृष्णसेवेति । फलात्मकनामोक्त्या स्वतः पुरुषार्थत्वेन सेवाकृतिः स्वसिद्धान्तो, न त्वन्यशेषत्वेनेति ज्ञाप्यते । सेवा हि सेवकधर्मः । तदुक्त्या जीवानामशेषाणां सहजदासत्वं ज्ञापितम् ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

इति । शास्त्रं काण्डद्वयात्मको वेदः, तदर्थनिश्चायका वेदान्ता वा । अर्थः प्रयोजनं तात्पर्यं च, तद्विषयके सन्देहे । तथा च तैर्वेदप्रयोजनविषयके तत्तात्पर्यविषयके च संशये जाते तन्निरासाय तथेति भावः । स्वसिद्धान्तस्य वेदार्थनिश्चयरूपत्वं च । 'भगवान् ब्रह्मकार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया । तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन् यतो भवे'दिति द्वितीयस्कन्धवाक्यात् । 'वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः । तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता ।' 'भवतोदाहृतः स्वामिन् भक्तियोगोऽनपेक्षितः । निरस्य सर्वतः सङ्गं येन त्वय्याविशेन्मन' इत्युद्धवप्रश्ने, 'धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं शमं दमम् । अन्ये वदन्ति वै स्वार्थमैश्वर्यत्यागभोजनम् । केचिद्यज्ञतपोदानं व्रतानि नियमान् यमान् । आद्यन्तवन्त एवैषां लोकाः कर्मविनिर्मिताः । दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाः क्षुद्रानन्दाः शुचार्पिताः । मय्यर्पितात्मनः सम्यङ्निरपेक्षस्य सर्वतः । मय्यात्मना सुखं यत्तत्कुतस्तद्विषयात्मना'मित्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्यात् । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुते'र्ब्रह्मविद्याश्रुतेश्चो'-वगन्तव्यम् । एवं प्रतिज्ञावाक्यव्याख्यानेनाचार्याणां सिद्धान्तस्य वेदार्थनिष्कर्षरूपत्वं बोधयित्वा पूर्वं साधननिष्कर्षं वदन्तीत्याशयेनाग्रिमवाक्यमवतार्य व्याकुर्वन्ति फलात्मकेत्यादि । 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ।' 'पापकर्षणो' इति श्रुतेः कृष्णपदं परब्रह्मनामत्वेनावगतम् । परं ब्रह्मैव च 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति श्रुत्या भूमविद्योक्तनित्यसुखनिरवधिसुखरूपतया च परमफलत्वेनानन्दमयाधिकरणादौ निर्णीतम् । अतः कृष्ण इति फलात्मकस्य भगवतो नाम, तदुक्त्या तत्समभिव्याहारेण तथा सेवाकृतिः स्वसिद्धान्तः । 'सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः । स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृत' इति वाक्योक्तभक्तिलक्षणा सेति सिद्धान्त इति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । भक्तिपदमनुक्त्वा यत्सेवापदमुक्तं तत्तात्पर्यमाहुः सेवा हीत्यादि । जीवानाम्, 'एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत्षोडशविस्तृतम् । एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयत' इति प्राचीनबर्हिषं प्रति नारदवाक्याद्देहविशिष्टानां चेतनानाम् । 'सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः प्रभवन्ति याः । तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिते'ति गीतावाक्याद्भगवज्जन्यत्वेन तत्पोष्यत्वम्, तेन सर्वेषां तेषां सहजदासत्वं गर्भदासत्वं ज्ञापितम् । तेनासुराणां याऽधोगतिः, सापि 'आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनी'त्यत्र मूढा इति विशेषणेन दासधर्माकरणादेवेति सिध्यति । अत एव 'देवोऽसुरो मनुष्यो वे'ति प्रह्लादवाक्ये भजना-

१. '' चिह्नान्तर्गतं पुस्तकद्वये नास्ति । २ भूमविद्येतिपाठः ।

अत एव न कर्मणीवात्र [1]कालपरिच्छेदोस्तीत्याहुः सदेति । आवश्यकार्थण्यत्प्रत्ययान्तकार्यपदोक्त्या तदकरणे प्रत्यवायी भवतीति भावो ज्ञाप्यते । सा च फलरूपा साधनरूपा चास्ते । तत्र मानसी सा परा फलरूपेत्यर्थः । यथा व्रजसीमन्तिनीनाम् । तदेव तत्प्राणनाथेन गीतं 'ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेद' मित्यादिना ॥ १ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

धिकारस्तेषामुच्यते । तेन सर्वेषां चेतनानां जीवानां दासत्वमक्षुण्णमित्यर्थः । तदेतदभिसन्धाय सदापदाशयमाहुः अत इत्यादि । कार्यपदतात्पर्यमाहुः आवश्यकेत्यादि । आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरित्यर्थद्वयं प्रस्तुत्य 'कृत्याश्चे'ति सूत्रे कृत्यप्रत्यया विहिताः । तत्रावश्यकत्वं नाम पूर्वं कथञ्चित् ज्ञातस्य पश्चात्तदभावेऽनिष्टजननज्ञानपूर्वकज्ञानविषयत्वं वा, तथा कृतिविषयत्वं वा, नतु विधिविषयत्वमात्रम् । प्रैषानुवादसूत्रेणैव तदर्थलाभेनास्य सूत्रस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतस्तदर्थकण्यत्प्रत्ययान्तकार्यपदोक्त्या तदकरणे प्रत्यवायी भवति । प्रत्यवायस्य पातकत्वात्तेन भक्तिमार्गाद्भ्रश्येतेति भावो ज्ञाप्यते । तथा च स्वस्मिन् भगवद्दासत्वमनुसन्धाय सेवायां च स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वमावश्यकदासधर्मत्वं चानुसन्धाय सर्वकालं सेवाकरणं साधननिष्कर्ष इत्यर्थः । नन्वत्र सेव्यसन्तोषजनिका पूर्वोक्तप्रकारककायादिव्यापाररूपा क्रिया सेवात्वेन विवक्षिता । यथा राजसेवा गुरुसेवेति । तस्याः सर्वदा कार्यत्वकथनमशक्योपदेशरूपमित्याशङ्क्य, तत्र समाधिं वदन्तीत्याशयेनाग्रिमं वाक्यं व्याकुर्वन्ति सा चेत्यारभ्य इत्यादिनेत्यन्तम् । तथाच कायादित्रितयव्यापाररूपापि विचार्यमाणा बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विधा । तयोराभ्यन्तरी मानसी बाह्यायाः फलरूपा । बाह्या तु तत्साधनरूपा । तयोरवान्तरफलरूपत्वं सर्वदा कार्यत्वं च फलाध्यायाद्यपादे 'आवृत्तिरसकृदुपदेशा'दित्यस्य प्रथमवर्णके सिद्धम् । तत्र हि 'द्रष्टव्य' इति पदेन श्रवणादीनां फलरूपं दर्शनं पूर्वमुक्त्वा, 'श्रोतव्य' इत्यादिना तत्साधनानां पश्चात्कथनेनात्मनः परोक्षमपि ज्ञानमवान्तरफलरूपं ज्ञानमार्गे । भक्तिमार्गे तु परमफलरूपज्ञानसजातीयत्वेनापि फलमध्यपात्येव श्रुत्यभिमतम् ।' अत एव 'सूत्रकृदपि फलप्रकरणे साधनविचारं चकारे'ति कथनादसकृदुपदेशकथनाच्च । मानस्याः मुख्यत्वं च साधनाध्याये सहकार्यन्तराधिकरणे । श्रुतौ कायिकं वाचिकं मानसिकं च साधनं विधीयते । तत्र मानसं मुख्यम् । 'मनसैवावाप्तव्य'मिति श्रुतेः । तस्यापि स्नेहोदयपर्यन्तमेव विहितत्वेन कर्तव्यता । तदुत्तरं तु स्वत एव तत्सम्भव इति निर्णयात् । पुष्टिमार्गे तु तस्य या परा काष्ठा, सात्र 'यथा व्रजसीमन्तिनीना'मित्यादिना दर्शिता । यदि हि प्रकारान्तरं तत उत्कृष्टं भगवदभिप्रेतं स्यात्, तदा भगवान् 'अथैतत्परमं गुह्य'मित्यत्र 'सुगोप्यमपि वक्ष्यामी'ति प्रतिज्ञायैतमेव प्रकारं तथात्वेन न वदेत्, अतस्तथा । तेन साधनरूपाया असकृदावर्तनमेव सदा कार्यत्वम् । मानस्यास्तु भगवति मनोगत्यविच्छेदरूपम् । तच्च बाह्याया आवर्तनात्साधनीयम्, अतो नाशक्योपदेशरूपत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥

१ काले इति पाठः ।

एतदेव सेवास्वरूपमित्याहुः चेत इति ।

चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजा ।
ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥ २ ॥

उक्तसेवासाधने इतरे इत्याहुस्तदिति । वित्तं दत्वा अन्येन पुरुषेण कृत्वा कारि-

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

तदेतदग्रिमावतरणेन निगमयन्ति एतदेवेत्यादि । अत्र मूले मानस्याः स्वरूपं 'चेतस्तत्प्रवणं सेवे'त्यनेनोक्तम् । तत्र प्रवणपदं तावत् 'प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे ना तु चतुष्पथे' इत्यमरात्, 'प्रवणस्तु क्षणे प्रह्वे क्रमनिम्ने चतुष्पथे । आयत्ते चे'त्यनेकार्थाच्चैतेषु रूढम् । मनश्च वेदे अन्नमयत्वेन श्रावणात्पार्थिवं पृथिवीपोषितं चेति सिद्धम् । एवं सति तस्मिन् कृष्णे पूर्वं प्रह्वमीषन्नम्रं तत आयत्तं तदधीनं ततः क्रमेण भगवदेकतानत्वरूपां 'ता नाविद'न्नितिवाक्योक्तप्रकारां गभीरतां प्राप्तं यच्चेतस्तदेव सेवारूपम् । समाधाविव भगवति लयं प्राप्तमिति यावत् । नतु वृत्त्यन्तरविशिष्टमित्यर्थः । (न च क्रमनिम्नत्वस्याचार्याशयगोचरत्वे मानाभावः शङ्क्यः । भक्तिवर्धिन्यां बीजदार्ढ्यप्रकारकथने 'ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवे'दित्यत्र तथाङ्गीकारस्य स्फुटत्वादिति)[1] । एवं मानसीं साध्यरूपां निष्कृष्य साधनरूपाया निष्कर्षं वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतार्य व्याकुर्वन्ति उक्तसेवेत्यादि । अत्रेदं बोध्यते । इन्द्रियव्यापारं विना केवलस्य देहस्य न सेवाकर्तृत्वमिति प्रत्यक्षतोऽवसीयते । अत इन्द्रियव्यापारापेक्षायां यथा ज्ञानमार्गे नित्यनैमित्तिककर्मसहकृतं श्रवणादित्रयं पूर्वं साधनं, तत्परिपाकदशायां प्रव्राजसहकृतं केवलमुपासनात्मकं ज्ञानम्; तथा भक्तिमार्गे 'एतान्यपि तु कर्माणी'ति गीतोक्तरीत्या तत्सहकृतं श्रवणादिनवकम्, तदप्येकादशस्कन्धे 'पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं पर'मित्युपक्रम्य 'एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि सञ्जायते भक्ति'रित्यन्तोक्तरीत्या क्रियमाणं साधनम् । तत्परिपाकदशायां तु स्नेहेन क्रियमाणं तत्साधनम् । तच्चेद्वित्तं वेतनत्वेन दत्वा कार्यते, तदा सा चित्तस्य राजसत्वं कुर्वन्ती चित्तस्य तत्प्रवणत्वं न करोति । यदि च वित्तं वेतनत्वेन गृहीत्वा क्रियते, तदा ऋत्विजो यागवत् स्वस्य तत्प्रवणत्वरूपं फलं न साधयति । न च यागो यजमानस्येव वित्तदातुः फलतीति शङ्क्यम् । तत्रर्त्विग्दक्षिणावरणादिवदत्र तद्दानादेर्भक्तिमार्गे भगवतानुक्तत्वात् । अतस्तथा न कार्यम्, किन्तु भगवदुक्तरीत्यैव कार्यम् । तदैव साधनरूपा साध्यरूपां मानसीं सेवां जनयन्ती स्वयमपि पश्चात्फलरूपतया व्रजस्थानामिव पर्यवस्यतीति । एतदेव निबन्धे 'विशिष्टरूपं वेदार्थ' इत्यादिना 'एतन्मार्गद्वयं प्रोक्त'मित्यन्तेन सविवरणेन बोधितम् । यत्पुनरादिमे 'सेव्यः सायुज्यकाम्यये'त्युक्तम्, तत्तु मुख्याधिकाराभावपरम् । अत एव सर्वनिर्णये 'भक्तिः स्वतन्त्रा शुद्धा च दुर्लभेति न सोच्यत' इत्युक्तम्, अतो न दोषः । एवं

१ ( ) क्वचिन्नास्ति ।

तैका । एतादृशेन पुंसा कृता चापरा । एतादृश्यौ ते तत्साधिके नेत्यभिप्रायज्ञापकं समस्तं पदम् । एतेन भगवदर्थं निरुपधिस्वसर्वस्वनिवेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि जाते सा भवतीति भावः । एतादृशस्यावान्तरफलं भवतीत्याहुः तत इति । अहन्ताममतात्मकः संसारो, न तु प्रपञ्चात्मकः, तस्य ब्रह्मात्मकत्वात्, तन्निवृत्त्याऽनिष्टनिवृत्तिरुक्ता । इष्टप्राप्तिमाहुरग्रे । स्वात्मनि प्रपञ्चे चाक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानम् । भगवत्सेवायामभिनिविष्टस्य यद्यप्यनभिलषिते ते, तथापि वस्तुस्वभावाद्भवत इति भावः ॥ २ ॥

इदमेव परं ब्रह्मेति न ज्ञेयमित्याहुः परं ब्रह्म त्विति ।

परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् ।
द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं तस्माद्विलक्षणम् ॥ ३ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

साधननिष्कर्षमुक्त्वा तस्याग्रिमव्यवस्थां वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति **एतादृशस्ये**त्यादि । अत्रैतादृशस्येति पदेनेदं ज्ञाप्यते । यदाधुनिकैस्तादृशाधिकारराहित्येऽपि मार्गप्रवर्तकाचार्योक्तप्रकारेण क्रियते, तत्तु भक्तिहंसे विधिमजानता बालेन पित्रादिशिक्षया कृतः सन्ध्यावन्दनादिः प्रत्यवायपरिहारेण यथा आरात् कर्ममार्गीयफलोपकारी भवति, तथैतदपि ।' 'न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छती'ति न्यायेनारादुपकरोति, न तु साक्षात् । अतः सद्भिरुपदिष्टेन प्रकारेण शास्त्रार्थं बुद्ध्वा करणीयमिति व्याकुर्वन्ति **अहन्ते**त्यादि । **तन्निवृत्त्येति** । अहन्ताममतात्मकसंसारनिवृत्त्या । **अग्र इति** । ब्रह्मबोधनपदे । तस्य स्वरूपं स्वात्मनीत्यादिनोक्तम् । एतस्यावान्तरफलस्योक्तेः प्रयोजनमाहुः **भगवदि**त्यादि । **अभिनिविष्टस्येति** । 'स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः । गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते । यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव ही'ति रीत्या जातव्यसनस्य तदुत्तरं भक्तिवृद्धिमतः । तथाच क्रियमाणा बाह्याभ्यन्तरी यथोक्तरूपा जाता अतः परं परमं फलं साधयिष्यतीति तेन निश्चेयमिति ज्ञापनायेदमवान्तरफलमुक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

एतस्मिन् सम्पन्ने दुःखनिवृत्त्योक्तविधज्ञानमेव मानसीकाष्ठां मन्येत, तदा भक्तिमार्गीयं फलं न भवेत्, अतस्तन्निवृत्त्यर्थं फलनिष्कर्षं प्रमेयनिष्कर्षं च सार्धनवभिर्वक्तुं प्रथममवान्तरप्रमेयं वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति **इदमेवे**त्यादि । **इदमिति** । जीवस्वरूपमक्षरं वा । व्याकुर्वन्ति **यशोदे**त्यादि । अत्र 'परं ब्रह्म तु कृष्णो ही'ति मूलम् । तत्र तुः पूर्वव्यावर्तकः । **हिर्हेतौ** । तथा च यतो हेतोः । 'कृषिर्भूवाचकः शब्दः' 'गोपवेशमभ्रामम्' 'गोपवेशो मे पुरुषस्तदा आविर्बभूवे'त्यादितापनीयश्रुतिभिः 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मित्यादिस्मृतिभिरुपनिषदो गोपालतापिनीति नाम्ना च 'यशोदोत्सङ्गलालितः कृष्णः अक्षरात्परतः परः । एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । परं ज्योतिरुपसंपद्य

यशोदोत्सङ्गलालितो, न त्वन्य इति ज्ञापनाय मूलनामोक्तम्। अत्र भेदकं रूपमाहुः सच्चिदिति। एते हि भगवद्धर्मात्मकाः, प्रकटतत्रितयात्मकमक्षरं ब्रह्म। अत एव प्रपञ्चस्तदात्मक इति सच्चिदानन्दात्मकत्वं तस्मिन्नुच्यते। एतावान्परं विशेषो, जडे सदंशः प्रकटः, इतरावाच्छन्नौ; जीवे त्वाद्यौ प्रकटौ, आनन्दांशस्तिरोहितः; परमात्मनि त्रयं स्फुटमिति। कप्रत्ययेन गणितानन्दत्वमेव, न तु पुरुषोत्तमवत् पूर्णानन्दत्वमिति ज्ञाप्यते। कृष्णशब्देनैव पुरुषोत्तमस्वरूपं निरूपितमित्यक्षरस्वरूपं निरूपयन्ति द्विरूपमिति। तत् अक्षरं ब्रह्म।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः।

स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। स उत्तमः पुरुष' इत्यादिश्रुतेः, 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।' 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' 'परं ब्रह्म परं धामे'त्यादिस्मृतेश्च परं ब्रह्म, नत्वन्यः 'वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि' 'रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भर'मित्याद्युक्तो विभूत्यादिरूपो न इति ज्ञापनाय मूलस्य परब्रह्मणो नामोक्तम्। यदि हि सोऽवतारः स्यात्, तदा यदुवंशोद्भवो मुख्य इति यादवतापिन्युपनिषत्स्यात्, गोपरूपेण च नाविर्भवेदिति। अतस्तत्रावतारत्वं न ज्ञेयम्। अक्षरं च परब्रह्मत्वेन न ज्ञेयमित्यर्थः। ननु 'सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकर्मणे' इति तापनीयश्रुतिवत् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति तैत्तिरीयेपि श्रावणादक्षरकृष्णयोः स्वरूपलक्षणैक्यादभेद एवाङ्गीकार्य इत्याशङ्कां निवारयन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति अत्रेत्यादि। सच्चिदानन्दकं बृहदित्यत्रापि देहलीदीपवत् हिशब्दः सम्बध्यत इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति एते हीत्यादि, ज्ञाप्यत इत्यन्तम्। हिर्हेतौ। एत इति। सच्चिदानन्दाः। कप्रत्ययश्च प्रतिकृतौ 'इवे प्रतिकृता'वित्यनेन भवति। कुत्सापक्षेऽपि प्रतिकृतित्वादेव हीनताद्योतनम्। तथा चानन्दमीमांसायां शतानन्दिभ्य आधिक्येपि 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः, स एको ब्रह्मण आनन्द' इति गणनापरिच्छेदस्य तैत्तिरीये श्रावणात्, बृहदारण्यके च 'ते ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः, स एको ब्रह्मलोक आनन्द' इति तदानन्दिनो लोकत्वेन विशेषितत्वात्, ततः परस्य च 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'त्यनेनापरिच्छिन्नानन्दत्वश्रावणात्तयोः स्वरूपैक्येपि भेद एव पर्यवस्यति। इदं यथा तथा समन्वयाध्याये अदृश्यत्वाद्यधिकरणे प्रपञ्चितम्। तेनाभेदोऽप्यमित्रादिवत् भेदविरुद्धसम्पद्रूपस्तादात्म्य एव पर्यवस्यति। तेनाक्षरस्य पुरुषोत्तमान्न्यूनत्वमप्यक्षुण्णमिति तदेव भेदकमित्यर्थः। एवमत्र भगवतः कृष्णस्य परब्रह्मत्वकथनेन फलनिष्कर्ष उक्तः।

अतः परमवान्तरप्रमेयनिष्कर्षं वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति कृष्णशब्देनेत्यादि। निरूपितमिति। मुख्यप्रमेयत्वेन फलत्वेन च निरूपितम्। निरूपयन्तीति। अवान्तरप्रमेयत्वेन निरूपयन्ति। व्याकुर्वन्ति तदित्यादि। तत् अक्षरं ब्रह्म द्विरूपम्। अथ परा, यया तदक्षरमधिगम्यते, यत्तदद्दश्यमग्राह्यम्। एतद्वै तदक्षरं गार्गि अस्थूल-

तदेव रूपद्वयं विशदयन्ति सर्वं स्यादिति । प्रपञ्चरूपेणाविर्भूतमेकमित्यर्थः । एकं रूपं तस्मात् प्रपञ्चरूपात् एकरूपत्वेन श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन ज्ञान्युपास्यत्वेन तन्मुक्तिस्थानत्वेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वादिभिर्विलक्षणमित्यर्थः । न च विरुद्धधर्मैर्भेदोत्र शङ्कनीयः । उभयोर्धर्मयोरेकत्र प्रमाणसिद्धत्वेन विरोधाभावात् । विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणि 'तदेजति तन्नैजती'त्यादिश्रुतिभिर्निरूप्यमाणत्वात् । लोक एव विरोधः शङ्कनीयो, नत्वलौकिके ब्रह्मणि । इदं यथा तथा ब्रह्मसूत्रभाष्ये निरूपितमिति नात्र प्रपञ्च्यते ॥ ३ ॥

विरोधपरिहाराय स्वसिद्धान्तं वक्तुं परमतान्याहुः अपरमिति ।

अपरं तत्र पूर्वस्मिन् वादिनो बहुधा जगुः ।
मायिकं सगुणं कार्यं स्वतन्त्रं चेति नैकधा ॥ ४ ॥

वेदमतादपरं भिन्नं मतं पूर्वस्मिन् प्रपञ्चरूपेणाविर्भूते । तत्र अक्षरे ब्रह्मणीत्यर्थः ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

मनणिव' त्यादिश्रुतिषु, 'अक्षरं ब्रह्म परम'मित्यादिस्मृतिषु च यदुक्तं, तत् द्विप्रकारकं कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः तदेवेत्यादि । एकपदं देहलीदीपवदग्रिमेऽपि सम्बध्यत इत्याशयेनाहुः एकं रूपमित्यादि । अत्र पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वं 'तदक्षरे परमे व्योमन्नि'ति श्रुतौ, आदिपदोक्तं चरणादिरूपत्वं च 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति श्रुतौ स्फुटम् । शेषं 'त्वथ परे'त्युक्तश्रुतेर्ज्ञेयम् । तथाचैवं मूलयोजना । हि यतो हेतोः, सर्वं स्यादेकं तस्माद्विलक्षणमेकमतो द्विरूपमिति । ननु रूपद्वयस्येतरेतरवैलक्षण्येन भेदे रूपिण ऐक्यं न प्रमातुं शक्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः नचेत्यादि, ब्रह्मणीत्यन्तम् । भेद इति, रूपिणो भेदः । अत्रेति, अस्मिन्मते । तथा च लोकतः प्रमातुमशक्यत्वेऽपि श्रुतितः प्रमातुं शक्यत इत्यर्थः । ननु लोकविरोधे श्रुतेः स्तावकत्वं कल्पनीयमित्यत आहुः इदं यथेत्यादि । श्रुतेः स्तुतिपरत्वमुपचारपरत्वं च वारयितुमेव ब्रह्मसूत्रप्रवृत्तेर्भाष्ये प्रतिपादितत्वात्तत्र स्तावकत्वादिकं न कल्पयितुं शक्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु 'एषाऽविद्या जगत्सर्व'मिति नृसिंहतापनीयवाक्यावलम्बनेन मायावादो, 'यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावत'इत्यादिवाक्यावलम्बनेन साङ्ख्यादिवादः प्रवृत्त इति कथं तन्मूलश्रुतिविरोधपरिहार इत्याशङ्कायां वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति विरोधपरीत्यादि । व्याकुर्वन्ति वेदेत्यादि । वादिनो बहुधा जगुरित्यर्थः । तथा च श्रुतितात्पर्यस्य तत्र प्रकारान्तरेण सत्त्वात्तेषां भिन्नत्वमित्यर्थः । तदेतद्बोधयितुं मतप्रणेतॄनाहुः मायिकमित्यादिना । मायिकमिति, मायोपादानकं सगुणेश्वरकर्तृकम् । एवमग्रेपि तत्तन्मतरीत्या बोध्यम् । साङ्ख्यपदं पातञ्जलानामप्युपलक्षकम् । नैयायिकपदं च वैशेषिकानाम् । वेदबाह्यमतानीति चतुर्विधबौद्धार्हतलोकायतिकवामशाक्तादिमतानि । मूले इति नैकधेति । इतिः प्रकारे नैकधेति बहुधापदोक्तार्थस्य निगमनम् ॥ ४ ॥

मायिकमिति हि मायावादिनः । सगुणं गुणकार्यमिति साङ्ख्याः । कार्यं द्व्यणुकादिक्रमेणेश्वरकार्यमिति नैयायिकाः । स्वतन्त्रं न कदाचिदनीदृशं जगदिति मीमांसकाः । चकारेण वेदबाह्यमतानि सङ्गृह्यन्ते ॥ ४ ॥

तानि मतानि श्रुतिबलेनैव निराकृतानि सन्तीति नात्र पार्थक्येन निराकरणीयानि, स्वमतनिरूपणेनैव निराकरणसम्भवादित्याशयेन स्वसिद्धान्तमाहुः तदेवेति ।

तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् ।
द्विरूपं चापि गङ्गावज्ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥ ५ ॥
माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा ।
मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥ ६ ॥

'स हैतावानास', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जला'नित्यादिश्रुतिभ्यः तथेत्यर्थः । एकस्यैवाक्षरस्योक्तं द्विरूपत्वं दृष्टान्तेनोपपादयन्ति द्विरूपमिति । प्रपञ्चतद्भिन्नरूपाभ्यां द्विरूपं तद्ब्रह्म गङ्गावज्ज्ञेयम् । अस्ति गङ्गायां त्रिरूपत्वम् । आधिभौतिकं जलरूपमेकम्, यद्वृष्ट्यातपाभ्यां वृद्धिह्रासौ भजते, सर्वव्यवहारयोग्यं च । अग्रिमा द्वितीयाध्यात्मिकी तीर्थरूपा, योद्धृतजलाविशेषेऽपि मर्यादामार्गसम्बन्धी यो विधिस्तेन तत्रैव स्नानपूजा-

---

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

तर्हि तानि स्वमतबोधनाय तत्स्थापनाय च दूष्याणीत्याकाङ्क्षायामग्रिममवतारयन्ति तानीत्यादि । श्रुतिबलेन निराकृतानीति । श्रुतितात्पर्यप्रकाशनेन भाष्ये प्रपञ्चेन निराकृतानि । इदं यथा तथाविरोधाध्यायभाष्यप्रकाशादवगन्तव्यम् । व्याकुर्वन्ति स हैतावा'नित्यादि । अत्र प्रथमा श्रुतिर्बृहदारण्यके पुरुषविधब्राह्मणे । द्वितीया छान्दोग्ये शाण्डिल्यविद्यायाम् । आदिपदेन 'यथा प्रदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः, तथा अक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः प्रवर्तन्ते । तत्र चैवापियन्ती'ति मुण्डकश्रुतिः संगृह्यते । तेन बह्वीषु श्रुतिष्वक्षरस्यैव प्रपञ्चप्रकारेण भवनस्य निरूपणात्, नृसिंहोत्तरतापनीयेऽप्युक्तवाक्योपसंहारे अविद्याया नानाविधक्षेत्रदर्शकत्वस्य परमात्मन एव जगद्योनित्वस्य च निगमनान्न श्रुतीनामितरेतरविरोध इति पूर्वोक्तं सर्वमक्षुण्णमित्यर्थः ॥ ४½ ॥

एवमवान्तरप्रमेयं निरूप्य तस्य बालबोधनार्थं सार्धकारिकया वैशद्यं कुर्वन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति एकस्यैवेत्यादि । व्याकुर्वन्ति प्रपञ्चेत्यादि । मूले चकारोऽनुक्तसमुच्चायक इत्याशयेनाहुः अस्तीत्यादि । अग्रिमेति । माहात्म्यसंयुतेत्यादिग्रन्थेनोक्ता । तत्सत्त्वे मानमाहुः योद्धृतेत्यादि । उद्धृतजलाविशेषेऽपीति । प्रवाहादुद्धृतं यज्जलं तस्य प्रवाहजलादविशेषेऽपि प्रवाहजलसाम्येऽपि । तत्रैवेति । प्रवाह एव न तूद्धृतजले । तथा च यदि तीर्थरूपातिरिक्ता न स्यात्, तदा देशान्तर उद्धृतजलस्नानादिनापि तत्तीर्थस्नानफलं स्मर्येत, तत्तु न दृश्यत इति तीर्थरूपा जलरूपाद्भिन्नैवेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके सङ्ग-

दिभिः फलदा। एवमेव प्रपञ्चतद्भिन्नरूपमप्येकमेव तदक्षरं ब्रह्मेति तथा बुध्यतामित्यर्थः ॥५।६॥

आधिदैविकं रूपमाहुः तत्रैवेति ।

तत्रैव देवतामूर्तिर्भक्त्या या दृश्यते क्वचित् ।
गङ्गायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले ।
विहिताच्च फलात्तद्धि प्रतीत्यापि विशिष्यते ॥ ८ ॥
यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ।
यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥ ९ ॥
जगत्तु त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ।
देवतारूपवत्प्रोक्ता ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥ १० ॥
कामचारस्तु लोकेऽस्मिन् ब्रह्मादिभ्यो न चान्यथा ।
परमानन्दरूपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥ ११ ॥
अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् ।

उक्तद्विरूपायां गङ्गायामेव देवतारूपा सा तद्भिन्नास्तीत्यर्थः । तत्र प्रमाणमाहुः मूर्तिरिति । भक्त्यैव, न तु मर्यादामार्गविधिनोपासनयेत्यर्थः । तदपि क्वचिदेव, भक्त्युद्रेकदशायामेव । अथवा । यत्र क्वचिद्गृहादिष्वपीत्यर्थः । भक्तविशेषे विशेषमाहुः गङ्गायामिति । देवतारूपायां गङ्गायां भक्त्युद्रेकेण दृश्यमानप्रवाहादभिन्नत्वेन यस्य बुद्धिस्तस्मै

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

मयन्ति एवमेवेत्यादि । प्रपञ्चतद्भिन्नरूपमिति । प्रपञ्चश्च तद्भिन्नं च प्रपञ्चतद्भिन्ने ते रूपे यस्य तत् । (न चात्र बहुव्रीहिणा रूपिणस्तृतीयत्वं शङ्क्यम् । एकादशव्यूहो रुद्र इतिवत्तदुपपत्तेः ।) तथा बुध्यतामिति । वृद्धिह्रासभाक्त्वतद्राहित्यपूर्वकमाहात्म्ययुक्तत्वाभ्यां बुध्यताम् । तथा चाक्षरोपासनया यत्फलम्, न तत्प्रपञ्चोपासनयेति तयोरैक्येप्येवं भेद इत्यर्थः । मूले सेवतामिति शतुरनुदात्तेल्लक्षणस्यात्मनेपदस्य चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकादनित्यत्वेन बोध्यः । 'त्वां सेवतां सुरकृता बहवोन्तरायाः' इत्यादिपुराणप्रयोगाच्च ॥ ५, ६ ॥

एवमवान्तरप्रमेयरूपमक्षरं दृष्टान्तेन बोधयित्वा मुख्यप्रमेयस्य पुरुषोत्तमस्य कृष्णस्य सर्वसामर्थ्यं सर्वत्र व्याप्तिं च बोधयितुं सपादकारिकां वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति आधिदैविकमित्यादि । व्याकुर्वन्ति उक्तेत्यादि । प्रत्यक्षा भवतीत्यर्थ इत्यन्तम् । अनेन व्याप्तिरुक्ता । तत्र प्रमाणमिति । प्रवाहतीर्थातिरिक्तदेवतासत्त्वे प्रमाणम् । मूर्तिरिति । भीष्मादिमातृत्वेन भगीरथदृष्टत्वादिना पुराणप्रसिद्धशरीरयुक्ता । तेन शब्दः प्रमाणमित्युक्तम् । प्रत्यक्षविशेषस्यापि तत्र प्रामाण्यमाहुः भक्त्येत्यादि । (अयमर्थः । अंशुमद्दिलीपाभ्यां बहुकालं तपःकरणेपि गङ्गा न प्रत्यक्षाऽभूत् । भगीरथस्य तु प्रत्यक्षा प्रसन्ना वरदासीत्युवाचेति भगीरथतपसि भक्तिविशेषसाहित्यमेव सुमहत्त्वस्य महत्त्वम् । अत एव ब्रह्मवैवर्तखण्डे 'भगीरथस्त्वस्य पुत्रो महाभागवतः सुधीः । वैष्णवो विष्णुभक्तश्चे'ति विशेषणमुक्तम् ।

गङ्गायां प्रवाहमध्य एव (देवतारूपा गङ्गा) प्रत्यक्षा भवतीत्यर्थः । एतेन प्रपञ्चमध्य एव भगवदाकारभगवद्भक्तयोर्दर्शने भगवति स्नेहातिशयेन तत्र भगवदभेदबुद्धये तत्र भगवत्प्राकट्यं भवतीति भावः सूच्यते । अग्रिमव्यवस्थामाहुः प्राकाम्यमिति । स्वाभीष्टस्वसर्वस्वरूपायाः स्थानभूतत्वेन ज्ञानात्तज्जले सर्वत्रानिषिद्धयथेष्टव्यवहारः स्यादित्यर्थः । एवमेवोक्तप्रकारकभगवद्दर्शने सर्वत्र तद्भावः स्फुरतीति भावः । विहितेति । भक्त्या गङ्गादर्शनानन्तरं प्रवाहरूपाया अपि दर्शनं विहितात्स्वर्गापवर्गरूपात्फलाद्विशिष्यते । तद्धृदीत्यर्थः । यद्वा । येषां न प्रत्यक्षा, तेषामपि तया देवतारूपया सा तत्रास्तीति तत्सम्बन्धानुभावेनैव तज्जले प्राकाम्यं प्रकृष्टकामविषयत्वं श्रद्धाविशेषपूर्वकस्नानादिव्यवहारो भवतीत्यर्थः ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

तस्य च तपस्यत एव प्रकटा बभूव । अतोऽन्यत्रापि तथेत्यर्थः ।) मूले भक्तिपदमात्रकथनात्क्वचित्पद उद्रेकदशारूपविशेषबोधनमयुक्तमिवाभातीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । ननु यदि गृहादिष्वपि गङ्गादर्शनं भक्त्यैव स्यात्, सर्वेषां भक्तानां स्यात्, तत्तु नेति कथमेवमित्याकाङ्क्षायां वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति भक्तविशेष इत्यादि । व्याकुर्वन्ति देवतेत्यादि । प्रवाहमध्य एवेति । प्रवाहसंबन्धिन्येव गङ्गाद्वारादिरूपे क्वचिद्देशे । मूले गङ्गायां चेति । चोऽवधारणे । विशेषपदस्यार्थष्टीकायां भक्त्युद्रेकपदेन विवृतोवगन्तव्यः । एतावत्कथनप्रयोजनमाहुः एतेनेत्यादि । एतेनेति । भौतिक्यां गङ्गायामेवमाधिदैविकगङ्गास्वरूपप्राकट्यबोधनेन । तत्रेति । भगवदाकारे भगवद्भक्ते च । अग्रिमव्यवस्थामिति । आधिदैविकरूपस्थितिकार्यम् । प्राकाम्यमिति । प्राकाम्यं बाहुल्यम् । 'प्रकामसुभगत्वद्गात्रसंश्लेषत' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तदत्र किं विवक्षितमित्याकाङ्क्षायां विवृण्वन्ति स्वाभीष्टेत्यादि । तथा च तादृग्भक्तप्रत्यक्षया तया गङ्गया कृत्वा तज्जले भक्तस्यानिषिद्धव्यवहारबाहुल्यरूपं प्राकाम्यं स्यादित्यर्थः । एतत्कथनप्रयोजनमाहुः एवमित्यादि । अग्रिमार्धं व्याकुर्वन्ति भक्त्येत्यादि । तथा चैवं भगवतः कृष्णस्य साक्षात्कारानन्तरं ज्ञानिफलान्मोक्षादपि प्रपञ्चे सर्वत्र भगवदधिष्ठानत्वरूपेण ज्ञानं विशिष्यत इति भावः । मूले चोप्यर्थे । तदिति, गङ्गादर्शनम् । हिर्निश्चये । यथातथापदयोरध्याहारः । तथा च हि निश्चयेन तत्तादृशभक्त्या गङ्गादर्शनं विहितादपि फलात्प्रतीत्यापि यथा विशिष्यते, तथा तया जले प्राकाम्यं स्यादिति मूलयोजना । अस्मिन् व्याख्यानेऽध्याहारादिदोषादरुच्या प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति यद्वेत्यादि । अस्मिन्पक्षे प्राकाम्यं नाम प्रकृष्टः कामः प्रकामस्तस्य कर्म । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चे'त्यनेन 'भावे कर्मणि चे'त्यर्थद्वयेऽनुशासनादत्र कर्मणि ष्यञ् । तदेव विवृतं प्रकृष्टेत्यादिना । तथाच यथा तयैवं तथा प्रपञ्चेपि यत्र भगवत्सम्बन्धानुभवः, तत्र भगवत्स्वरूपे गुर्वादौ च श्रद्धापूर्वको व्यवहारः श्रद्धालूनामिति भावः । अग्रिमं विवृण्वन्ति

---

१ तथा । देवतारूपा सेति पाठः ।

किञ्च । पुराणादिषु तज्जलदर्शनादिभिः फलं यदुक्तं तदनुभवेन महतामन्तःकरणप्रतीत्यापि तज्जलमन्येभ्यो जलेभ्यो विशिष्यत इत्यर्थः । एवं येषां हृदि भगवत्सान्निध्यं ते भक्ता अन्येभ्यो विशिष्यन्ते । अत एव 'मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चन'मिति भगवतोक्तम् । ([1]एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं निरूप्य उक्तमर्थं स्पष्टयन्ति यथा जलमित्यादिना । तत्रापीति । साधर्म्येऽपि । एतदिति । किञ्चित्तारतम्यम् । इह प्रपञ्चरूपे, दृष्टान्ते त्रिविधत्वाभावात् अत उच्यते ।) जगत्त्विति । त्रिविधं त्रिगुणात्मकं त्रिस्वभावत्वेन प्रकटं,

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

किञ्चेत्यादि । दार्ष्टान्तिके योजयन्ति एवमित्यादि । अत्र प्रमाणमाहुः अत एवेत्यादि । अन्येभ्यो भगवदीयानामाधिक्यादेवैकादशस्कन्धे स्वचिह्नस्वभक्तयोर्दर्शनादिकं भक्तिकारणमध्ये गणितम्, अतस्तथेत्यर्थः । एवं बालान् यत् बोधयितुं दृष्टान्त उक्तो 'द्विरूपं चापी'त्यादिना, तत्र तत्तत्कार्यप्रयोजकता न तयोः, किन्त्वाधिदैविकस्यैवेति बोधितम् । तदेतन्निगमयन्ति मूले यथा जलमित्यादिपादत्रयेण । मूले सर्वमिति, प्रपञ्चः । शक्तेति, समर्था । देवीति, मूर्तिमत्याधिदैविकी । तथा च दृष्टगङ्गाकानां यथा जले तत्स्थानत्वज्ञानादनिषिद्धयथेष्टव्यवहारः, यथा च तीर्थदर्शनेऽन्यस्मादाधिक्यज्ञानविशेषो जलेन तीर्थरूपेण च भवति, तथा दृष्टभगवत्कानां भगवत्स्वरूपगुर्वादिभिः सर्वत्र प्रपञ्चे प्राणिमात्रे भगवद्भावस्फूर्तिः, अक्षरेण च ज्ञानिमोक्षादप्यधिकभगवद्धामत्वादिरूपाक्षरज्ञानात्मकं फलं भवति । अदृष्टगङ्गाकानां च श्रद्धालूनां यथा जलेन श्रद्धापूर्वकः स्नानादिव्यवहारः, तीर्थेन च जलेऽन्येभ्य आधिक्यज्ञानं फलं क्रमेण भवति, तथैवादृष्टभगवत्कानां श्रद्धालूनां भगवत्स्वरूपादौ श्रद्धापूर्वकः सेवादिव्यवहारः, अक्षरे च ज्ञानिमोक्षादाधिक्येन भगद्धामत्वस्य परोक्षज्ञानं भवतीत्यर्थः संपद्यते । ननु 'आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्त' इति द्वितीयस्कन्धवाक्ये एकस्यैवाधिभौतिकाभिमानेन तन्नियमनेन च यथायथमाध्यात्मिकत्वमाधिदैविकत्वं च सिद्धम्, न तु तयोः स्वरूपभेद इति कथमयं दृष्टान्त उपपद्यत इत्यत आहुः मूले तत्रापीत्यादि । तत्रापि आधिदैविकदृष्टान्तविचारेऽपि, एतद्वक्ष्यमाणं, इहास्मत्सिद्धान्ते, उच्यत इत्यर्थः । एवं प्रतिज्ञाय तदाहुः जगदित्यादि । तदेतद्विवृण्वन्ति त्रिविधमित्यादिना । त्रिगुणात्मकमिति। 'आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थ' इत्येकादशस्कन्धीयचतुर्विंशे पञ्चमे सन्दर्भे भगवत्कार्यत्वेन सिद्धाः 'सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रय' इत्यत्र द्वितीयस्कन्धवाक्यसुबोधिन्यां सच्चिदानन्दमूलत्वेन ये व्याख्याताः सत्त्वादयो गुणास्तदात्मकम् । तत्र गमकं त्रिस्वभावत्वेन प्रकटमिति ।

१. एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुक्तमपि साधर्म्यं यत्र यदंशेन तत्र तथा स्पष्टयन्ति **यथा जलं तथा सर्वमिति** । **तत्राप्येतदिहोच्यत** इति । **तत्रापि** साधर्म्येऽपि । **एत**ज्जगत् तु त्रिविधमित्यारभ्य न चान्यथेत्यन्तेन वक्ष्यमाणं किञ्चित्तारतम्यम् । **इह** प्रपञ्चरूपे तद्दृष्टान्तगङ्गाजले त्रिविधत्वाभावात् अत उच्यत इत्यर्थः । **जग**दिति पाठान्तरं पुस्तकद्वये । क्वचित् पाठद्वयमपि मूले नास्ति ।

तेन तद्गुणनियामकत्वेन ब्रह्मादयो भगवतैव कृता इत्यर्थः । ब्रह्मैकरूपमिति तन्निष्ठानां नियामको हरिरेव । ये तु भगवद्भक्तास्तेषां स्वात्मनि स्वात्मविषये ऐहिके पारलौकिके चार्थे श्रीकृष्ण एव कामचार इत्यर्थः । सर्वत्र नियामकः स एवेति भावः । अथवा । भक्तानां

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

'तत्र सत्त्वं निर्मलत्वा'दिति गीतोक्तलक्षणको यो बन्धकत्वस्वभावो गुणानां, तेन स्वभावेन प्रकटम् । मूले प्रोक्तमिति । भगवच्छास्त्रे, ब्रह्मसूत्रभाष्ये च । तेन हेतुना तत्तद्गुणनियामकत्वेन ब्रह्मादयो भगवता सर्वान्तर्यामिणा सर्वनियामकत्वेन कृताः । ततः तस्माज्जगत्त्रैविध्यादेव हेतोः देवतारूपवदाधिदैविकत्वेन कूर्मादौ 'लीलया परमेश्वरा' इत्येवं प्रोक्ताः । वस्तुतस्तु भगवानेक एव नियामक इत्यर्थः । तथा च तेषां गुणाभिमानित्वे 'गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादिष्वस्य यद्भयात् । वर्तन्तेऽनुयुगं येषां वश एतच्चराचर'मित्युक्तं कालभयम् । गुणावताराणां तु त्रिविधेषु पुराणेषु प्रकृतिपुरुषनियामकतया प्रसिद्धानां न तत् । ते गुणाभिमानितो भिन्ना एव । अतो यथा 'द्वा सुपर्णा'इत्यादौ जीवान्तर्यामिणोः क्वचिद्भेदः, क्वचिच्च 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभव'दिति प्रविष्टस्यैव कार्यभेदेन जीवान्तर्यामिभाव इति कल्पभेदेनोभयम्, तथा च यस्मिन्पक्षे भेदस्तं पक्षमादाय दृष्टान्त उपपद्यत इति भावः । एवं दृष्टान्तं व्याकृत्य ब्रह्मणीत्थं हरिर्मत इति दार्ष्टान्तिकं व्याकुर्वन्ति ब्रह्मैकेत्यादि । तथाच मुण्डके पुरुषाक्षरयोः परापरभावस्य श्रौतत्वादक्षरनियामकत्वं मूलपुरुषे सिद्धम्, तस्य कृष्णत्वं च तापनीये, अतस्तथेति । तन्निष्ठानां नियामको हरिरेव मतो युक्त्यानुचिन्तित इत्यर्थः । नन्वेवं सति देव्या यथा रूपद्वयनियामकतामात्रम्, न तु भक्तं प्रति स्वतः किञ्चित् फलम्, तथा कृष्णाद्भगवतोऽपीति तत्सेवा कुत उपदिष्टेति शङ्कोत्तिष्ठति, तन्निवृत्त्यर्थमाहुः मूले **कामचार** इति । तुः उक्तशङ्कानिरासे । **अस्मिन् लोके** त्रिविधे जगति, ब्रह्मादिभ्योऽधिष्ठातृभ्यः, **कामचारः** काम इच्छा उपासकादीनां तेन चारः चरणम्, 'चर गतिभक्षणयोः', तत्तल्लोकविषयिणी प्राप्तिर्भोगो वा । **न चान्यथा** । **च** पुनः, **अन्यथा** ब्रह्मादिभ्यो विना, न तत्कामविरुद्धप्रकारेण च न, किन्तु तदिच्छाप्रकारेणैव । यथा भवतीति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकप्रकरणबलादध्याहार्यम् । तु पुनः । तथा स्वात्मनीति तादर्थ्ये सप्तमी, 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ती'त्यादिवत् । तथा च स्वस्य भक्तस्यात्मविषयेऽर्थे । परमानन्दरूपे नित्यनिरवधिसुखरूपे । भूम्नि कृष्ण एव, न तु लोकादौ कृष्णात् निश्चयरूपकामचार इत्यर्थः । तदेतद्व्याकुर्वन्ति ये त्वित्यादि । अत्र निश्चयपदं कामचारपदेन विवृतम् । तेन यौगिकं तदिति बोधितम् । तथा च निष्क्रान्तश्चयात् निश्चयः । चयो हि बहूनामेकीकरणम् । तेन बहूनां कामानामेकीकरणरूपाच्चयान्निष्क्रान्तः । परमानन्दकृष्णैकनिष्ठतया तदेकविषयकः कामचार इत्यर्थः सिध्यति । 'रूढिर्योगमपहरती'त्यरुच्या निश्चयपदं प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति अथवेत्यादि । अस्मिन्पक्षे स्वात्मनीति कृष्णपदविशेषणम् । निश्चयपदमेककोटिकत्वाच्छङ्काविरुद्धज्ञानार्थकम् । तद्विषयत्वेन

स्नेहातिशयेन स्वात्मत्वेनैव प्रभुः स्फुरतीति सर्वांशेन तत्प्रार्थने शङ्का न भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ जीवस्वरूपं तन्मुक्तिप्रकारं चाहुः आत्मनीति ।

आत्मनि ब्रह्मरूपे तु छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः ॥ १२ ॥
उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ।
गङ्गातीरस्थितो यद्वद्देवतां तत्र पश्यति ॥ १३ ॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन् ज्ञानी प्रपश्यति ।
संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥ १४ ॥
अपेक्षितजलादीनामभावात्तत्र दुःखभाक् ।
तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥ १५ ॥
आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत् ।
लोकार्थी चेद्भजेत्कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥ १६ ॥
क्लिष्टोऽपि चेद्भजेत्कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा ।

आत्मविषय उच्यत इति शेषः । जीवा ह्यणवोऽक्षरात्मकाः, तदात्मकत्वम-

---

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

कामचारोन्वेति । तत्प्रार्थन इति, कामचारप्रार्थने । तथा चैवं व्याख्यानद्वयेपि 'सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः' 'अत एव चानन्याधिपति'रित्युक्तरीत्या भगवत एव फलं भवतीति तदर्थं युक्तस्तत्सेवोपदेश इत्यर्थः । तदेतत्सर्वमभिसन्धायाहुर्मूले अतस्त्वित्यादि । अतस्तु उक्तप्रकारेण शङ्काया निरासात्, ब्रह्मवादेन 'सर्वं ब्रह्मैवे'ति श्रीभागवतगीताब्रह्मसूत्रसिद्धेन श्रौतसिद्धान्तस्थापनेन, कृष्णे परब्रह्मण्येव, बुद्धिरन्तःकरणं, विधीयतां विशेषेण धार्यतामित्यर्थः ॥ ११½ ॥

एवमत्र पूर्वोक्तसाधनशेषत्वेन प्रमेयं फलं च निरूप्य येषां नैतादृशसाधनाधिकारः, तेषां कथं, का च फलसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति अथेत्यादि । अथेति, मुख्यसाधनप्रकरणोक्त्यनन्तरम् । तेनास्मिन्प्रकारे जीवस्वरूपज्ञानमावश्यकम्, न तु पूर्वोक्तप्रकारे । तत्र शरीरविशिष्टजीव एव भगवद्दासत्वज्ञानस्यैवापेक्षितत्वादिति बोधितम् । जीवस्वरूपमिति । बद्धजीवस्वरूपम् । व्याकुर्वन्ति आत्मविषय इत्यादि । तेनात्मनीति भिन्नं वाक्यमिति बोधितम् । अत्र मूले पाठद्वयम् । 'ब्रह्मरूपे तु छिद्रा व्योम्नीव चेतना' इत्येकः । 'ब्रह्मरूपे ही'त्यपरः । तत्र प्रथमे तोः प्रकरणभेदकत्वमनुसन्धाय टीकायां प्रकरणभेदप्रतिज्ञा व्याख्यातेति ज्ञायते । द्वितीये तु विषयभेदादेव प्रकरणान्तरावगतिः । हिर्हेतौ, ब्रह्मरूपे ब्रह्मांशत्वेन ब्रह्मात्मके प्रकृतत्वादात्मनि चेतनाः बुद्धयः, 'प्रतिपत्तृज्ञप्तिचेतना' इति

---

१. 'ब्रह्मरूपे साकारब्रह्मस्वरूपे चेतना बुद्धिर्वोक्ते ब्रह्मस्वरूपे अविद्यांशभूताभिः बुद्धिभिरिव भेदप्रतीतिः । पुरञ्जनोपाख्याने 'बुद्धिं तु प्रमदां विद्यात् ममाहमिति यत्कृत'मिति वाक्येन अविद्यावृत्तिरूपाणां तासामेव ब्रह्मप्रदेशावच्छेदकत्वात्, जीवपक्षे तूत्पत्त्या विचारे 'बहु स्या'मिति इच्छैव करणादंशांशिभावमभिप्रेत्य जीवस्वरूपं (व्या) कुर्वन्ति' इति 'ब्रह्मरूपे–जीवा ही'त्यत्र पाठान्तरम् ।

विषयान्तरायभूतया न विदन्ति । तेन संसारमापद्यन्ते । इदमेवोपाधिरूपत्वं तस्याः, न तु तत्कृतं जीवत्वम् । अणुत्वबोधनार्थं दृष्टान्तः । व्योम्नि यथोपाधिभिः क्षुद्रैः छिद्रा इव

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

कोशात् ताः जीवानां संसारित्वापादकोपाधिभूता इति शेषः । पुरञ्जनोपाख्याने 'बुद्धिं तु प्रमदां विद्यान्ममाहमिति यत्कृत'मिति वाक्यात् । तदेतट्टीकायां विशदीकुर्वन्ति जीवा हीत्यादि । हिर्हेतौ । यतो हेतोः जीवाः निबन्धे 'तदिच्छामात्रतस्तस्माद्ब्रह्मभूतांशचेतना' इत्यत्र ब्रह्मभूताः, न तु योगबलेनाविर्भाविताः, अंशाः साकाराः सूक्ष्मपरिच्छेदाः चेतनाः चित्प्रधाना इति व्याख्यातत्वात्, श्रुतौ च बुद्धेर्गुणेनाङ्गुष्ठमात्रत्वमुक्त्वाग्रे 'आत्मगुणेन चैव' 'आराग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्ट' इत्यादिकथनात् 'ममैवांशो जीवलोके' 'एकस्यैव ममांशस्ये'त्यादि-स्मृते'रंशो नानाव्यपदेशा'दिति सूत्राच्चांशत्वेन सिद्धाः । 'उत्क्रान्त्यादि'सूत्रैरणुत्वस्य साधनाच्चाणवोऽणुपरिमाणाः, अक्षरात्मकाः । एवं जीवस्वरूपमुक्तम् । अतःपरं तेषां मोक्षं वक्तुं ब्रह्मरूपे छिद्रा व्योम्नीवेति यद्बद्धत्वमुक्तं तद्व्युत्पादयन्ति तदात्मकत्वमित्यादि । तदात्मकत्वं ब्रह्मात्मकत्वम् । अविद्यया 'एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते । बन्धोस्याविद्ययानादि'रिति भगवद्वाक्ये बन्धकत्वेनोक्तया ब्रह्मशक्त्या, 'न तं विदाथे'तिश्रुतावज्ञानजनकतयान्तरशब्देनोक्तत्वादन्तरायभूतया स्वात्मानं ब्रह्मात्मकं न विदन्ति, तेन संसार'महं ममे'त्यभिमानरूपमापद्यन्ते । इदं संसारापादकत्वमेव तस्या अविद्याया उपाधिरूपत्वम् । प्रयोजको ह्युपाधिरित्युच्यते । अतः संसारप्रयोजकत्वमेव तथात्वम् । तु पुनस्तत्कृतं जीवत्वम् न, तया दोषरूपया, आभासनेन वा, तस्यां प्रतिबिम्बेन वा, तयाऽवच्छेदकेन वा प्रयुक्तं जीवत्वं न, आभासप्रतिबिम्बपक्षे तत्स्वरूपस्याब्रह्मत्वप्रसङ्गात् । अवच्छेदनस्यापि अंशत्वकथनोत्तरं बन्धस्मरणेन व्युच्चरणोत्तरभावित्वनिश्चयात् । 'तद्वज्जीवो नभोपम' इति श्रौतोपमाया अपि 'घटो लीयेत नाकाश'मित्यनन्तरमुक्ततया लयाभावमात्र एव पर्यवसितत्वस्य अग्रिममन्त्रे जलचन्द्रदृष्टान्तेन तस्य चांशप्रवेशप्रयुक्तत्वेनापि निश्चयादित्यर्थः । तर्हि व्योमछिद्रदृष्टान्तः किमित्युक्त इत्याकाङ्क्षायां तदेतद्बोधयितुं दृष्टान्त इत्याहुः अणुत्वेत्यादि । नन्वणुत्वं चेद्बोधनीयं स्यात्, 'विस्फुलिङ्गा' इवेत्युक्तं स्यात्, नत्वेवमित्यत उपपादयन्ति व्योम्नीत्यादि । उपाधिभिरिति तितउप्रभृतिभिः । छिद्रा इवेति । 'छिद्र भेदन' इति धातोर्भावे घञि, 'छिदिर् द्वैधीकरण' इत्यतो धातोर्वा 'स्फायी'ति रकि कृते छिद्रपदं रन्ध्रवाचकं सिध्यति । तदत्र नाभिप्रेतम् । किन्तु 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण'त्यत्र प्रायोग्रहणात्, संज्ञाभावेपि छिद्यतेऽनेनेति योगाच्छिद्रकरणवाचकमभिप्रेतम् । अथवा 'छेदनं छिदि'ति संपदादिक्विपि 'आतोनुपसर्गे क' इति कं च कृत्वा छिदं रान्ति ददतीति छिद्रा इत्येवं द्वैधीकरणदायिवाचकमभिप्रेतम् । तथा च व्योम्न्याकाशे तितउप्रभृतिभिराकाशात् क्षुद्रैरुपाधिभिरवकाशभेदप्रयोजकैः छिद्रा इव रन्ध्राणीव भेददायकाः क्षुद्रत्वादयोऽवास्तवाः प्रतीयन्ते, तथा ब्रह्मरूपे सुवर्णशकलवद्ब्रह्मात्मके आत्मनि जीवे अविद्यांशभूतैरन्यथाबुद्धिभिश्चेतनाख्यैः

प्रतीयन्ते, तथात्मनि क्षुद्रत्वादयो धर्माः प्रतीयन्ते न तु ब्रह्मधर्मा इति बोधनार्थं च । तेषां मध्ये यं जीवं येन प्रकारेण प्रभुरुद्दिधीर्षुर्भवति, तत्प्रकारकगुरूपदेशादिभिरविद्यालक्षणोपाधेर्ब्रह्मात्मकत्वावबोधनप्रतिबन्धकस्याविद्यात्मकस्य नाशे ब्रह्मात्मकत्वावबोधनलक्षणे विज्ञानेऽनुभवे सम्पन्ने पुरुषोत्तमाविर्भावयोग्यता तस्मिन् जाते स्वात्मनि तं प्रकर्षेण पश्यतीत्यर्थः । तस्य सर्वस्वरूपो हरिरेवेति न तदतिरिक्तमपेक्षते । भजनोपयोग्यर्थापेक्षायामपि प्रभुणैव सर्वं सम्पद्यत इति न कदाचिद्दुःखी भवति । एतज्ज्ञापनाय दृष्टान्तः । यस्तु प्रपञ्चासक्तो गुरूपदेशमात्रेण भजने संसारनिवृत्तिहेतुत्वं ज्ञात्वा भजते, न तु ब्रह्मभावसम्पत्त्या पुरुषोत्तमाविर्भाववान्, स तु गङ्गातो दूरस्थो यथा तां भजते, तत्रापेक्षिततज्जलाप्राप्त्या दुःखी भवति, तथा स्वयं भक्तिमार्गस्थ इति साक्षात्स्वरूपसम्बन्ध्यर्थापेक्षायां तदप्राप्त्या क्लेशभाग्भवतीत्यर्थः । तथापि न स भजनं त्यजति, अङ्गीकारात्प्रभोः । अनङ्गीकारे तु मध्ये भजनप्रतिबन्धेपि कृतभजनवैयर्थ्यासम्भवाज्जन्मान्तरे तत्फलिष्यतीति ज्ञेयम् ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

क्षुद्रत्वदुःखित्वात्यन्तभिन्नत्वादयोप्यवास्तवाः प्रतीयन्ते । न तु ब्रह्मधर्माः असङ्गत्वादय इति बोधनार्थं चायं दृष्टान्तः। तथा च यदि स दृष्टान्त उक्तः स्यात्, तदोपाधिकृतो बन्धो न बोधयितुं शक्येत, अतस्तथेत्यर्थः। एतेन तद्बोधितमणुत्वमपि क्षुद्रत्वादिवद्देहपरिच्छिन्नत्वरूपमेव, न तु वास्तवमिति ज्ञापितम् । वास्तवस्य तस्य व्यापकत्वाविरोधित्वात् । एवं बन्धं व्याख्याय मोक्षं वदन्तीत्याशयेनाग्रिमं उपाधिनाश इत्यादिकं सार्धश्लोकं व्याकुर्वन्ति तेषां मध्य इत्यादि । पश्यतीत्यर्थ इत्यन्तम् । अविद्यालक्षणोपाधेरिति । इदं जीवविशेषणम् । अविद्यालक्षणः स्वस्वरूपविस्मारक उपाधिर्यस्येति । शेषं स्फुटम् । दृष्टान्तोक्तिप्रयोजनमाहुः तस्येत्यादि । अग्रिमश्लोके जघन्याधिकारिणो दुःखभाक्त्वकथनात्तत उत्तमस्य मर्यादाभक्तस्य ज्ञानपूर्वकं भजतो दुःखाभाव आर्थिकोऽत्र व्याख्यातो ज्ञेयः । जघन्याधिकारिव्यवस्थां वदन्तीत्याशयेन संसारीति श्लोकं व्याकुर्वन्ति यस्त्वित्यादि, भवतीत्यर्थ इत्यन्तम् । तर्हि तादृशस्य किं फलं स्यादित्याकाङ्क्षायां 'उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यती'त्यग्रिमग्रन्थानुसन्धानेन फलमाहुः तथापीत्यादि, ज्ञेयमित्यन्तम् । अङ्गीकारादिति । सेवाया अङ्गीकारात् । अनङ्गीकारे त्विति । प्रभुणा तत्कृतसेवाया अनङ्गीकारे । अग्रिमं व्याकुर्वन्तस्तत्र तस्मात्पदोक्तस्य हेतोः (यस्मान्नष्टोपाधिर्ज्ञानी स्वस्मिन्भगवन्तं प्रकर्षेण पश्यति, यस्माच्च संसारी तादृशान्तःकरणस्याभावाद्दुःखी भवतीति) पूर्वश्लोकद्वयार्थसङ्ग्राहकतया प्रकटार्थत्वाद्यत्रास्फुटोर्थस्तदेव पदं व्याकुर्वन्ति श्रीकृष्णेत्यादि, भगवत्परमित्यन्तम् । मन्मतिरिति । 'रामेण सार्धं मथुरां प्रणीत' इत्यादिभगवद्वाक्येन स्वानुभवेन च तथा निश्चयान्मन्मतिः । भगवत्परमिति ।

---

(१) विह्वान्तर्गतं नास्ति प्रायः ।

आत्मानन्दसमुद्रस्थमिति । श्रीकृष्णपदात्पुष्टिमार्गीयभक्तप्रकटितनिरवध्यानन्देषु विहरन्तमित्यर्थः । ते तु व्रजरत्नात्मका इति मन्मतिः । स आनन्दो भगवत्स्वरूपात्मकस्तद्दत्त एव । अत आत्मपदं भगवत्परम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

स्वस्वरूपज्ञानप्रभुस्वरूपज्ञानाभाववान् भक्तोऽपि पुष्टिमर्यादाभेदेन द्विविधः । उभयोश्चित्तचाञ्चल्याभावायाहुः ज्ञानाभाव इति ।

ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ॥ १७ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

स्वप्रतिष्ठस्यैव फलताया भूमविद्यायां सिद्धत्वात्तथाविधतत्परम् । एवमनेनोपदेशवाक्यं व्याख्यातम् ।

लोकार्थीति श्लोकस्तु संसारिमध्येऽपि यो जघन्याधिकारी तत्पर इत्युपेक्षितः, परं तत्रायमर्थः । लाभपूजार्थयत्नस्योपधर्मत्वदेवलकत्वादिसम्पादकत्वात्तद्व्यतिरिक्तेनानिषिद्धप्रकारेण 'ऐहिकं मे भवत्वि'त्यनुसन्धाय प्रवृत्तो लोकार्थी, तादृशश्चेत्कृष्णं भजेत्, तदा सर्वथा क्लिष्टो भवति, भगवत्प्रियाचार्यमार्गस्थत्वेन तदुपरि कृपया 'यस्यानुग्रहमिच्छामि हरिष्ये तद्धनं शनै'रिति न्यायेन वा, तन्मौढ्येन दुराग्रहादिना भगवदुपेक्षायां दृष्टादृष्टाभ्यां वा सर्वैः प्रकारैर्लोकत एव क्लेशं प्राप्नोति । तत्राद्यस्तु क्लिष्टोऽपि लोकाद्विरज्य चेत् भजेत् कृष्णम्, तदोक्तन्यायेनैव सर्वप्रकारैर्लोको बाह्य आन्तरश्च नश्यति, ततो 'मत्परैः कृतमैत्रस्य करिष्ये मदनुग्रह'मिति न्यायेनेह परत्र वा प्रतिबन्धरहितानुग्रहविषयो भवतीति । अन्त्यस्तु दुराग्रहादिदोषेण तत्सेवायाः प्रभुणा अनङ्गीकारेपि आचार्यदयया 'नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्ण' इत्युक्तन्यायेन तत्कृतस्य स्वगामित्वेन भजनवैयर्थ्यासम्भवाज्जन्मान्तरे अनुग्रहविषयो भवतीति ।

अत्रैवं मम प्रतिभाति । संसारीत्यस्य व्याख्याने तथापीत्यादिज्ञेयमित्यन्तेन यदुक्तं तदस्यैव श्लोकस्यार्थ इति । तेन संसारी त्रिविधः । संसारनिवृत्तिकामो भक्त एकः । लोकार्थी सेवाग्रही द्वितीयः । सेवानाग्रही तृतीयः । तेषां त्रयाणां तत्फलमुक्तमिति ॥ १६ ॥

एवमत्र जघन्याधिकारिव्यवस्थामुक्त्वा मध्यमाधिकारिणो ज्ञानं सहकारित्वादावश्यकमिति तदभावे तस्य कथं फलमित्याकाङ्क्षायां तस्य फलार्थं प्रकारमुपदिशन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति स्वस्वरूपेत्यादि । मूलार्थस्तु स्वस्वरूपभगवत्स्वरूपयोर्ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी श्रीभागवततत्परः सन् पूजोत्सवादिषु, एकादशे ऊनत्रिंशेऽध्याये 'यथाञ्जसा पुमान् सिध्येत्तन्मे ब्रूह्यञ्जसाऽच्युते'ति प्रश्ने, ये भगवता 'हन्त ते कथयिष्यामि मम धर्मान् सुमङ्गलान् । यान् श्रद्धयाचरन्मर्त्यो मृत्युं जयति दुर्जय'मित्युक्त्वा, 'कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकैः स्मर'न्नित्यादिना भगवद्धर्मा उक्तास्तेषु तिष्ठेत् । यद्यपि तत्र पूर्वमन्येप्युक्ताः, तथापि तेष्वशक्तौ 'पृथक्सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवा'नित्यादिनोक्तेषु,

मर्यादास्थस्तु गङ्गायां श्रीभागवततत्परः ।
अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥ १८ ॥
उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ।
ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥

पुष्टिमार्गीये विशेषमाहुः अनुग्रह इति । तस्य स्थितौ न देशनियमः, किन्तु प्रभुरनुगृह्य यत्रैव यथा स्थापयति, तत्रैव तिष्ठति तथा । तस्य विधिर्न नियामक इति भावः । मर्यादास्थावपि ज्ञानिभक्तौ चेदनुगृह्णाति विशेषतः, तदा आदौ पुष्टिमार्गं प्राप्य तन्मार्गीयां भक्तिं प्राप्नुत इत्याहुः उभयोरिति । यदि मर्यादायामेवाङ्गीकारः, तदोभयोर्मुक्तिरेव फलिष्यतीत्याशयः । एवं निरूपणे तात्पर्यमाहुः ज्ञानाधिक इति । लोकेऽधुना भक्तेरपि ज्ञानं फलं, तस्य मुक्तिरेवेति सर्वे वदन्ति । तत्र ज्ञानं हि ब्रह्मात्मैक्यज्ञानम् । ब्रह्म चाक्षरात्मकम्, तदात्मकत्वेन सर्वज्ञानं च । एतावतापि पुरुषोत्तमसम्बन्धस्तु

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

पूजायां च 'श्रद्धामृतकथायां म' इत्यत्रोक्तायां तिष्ठेत् । **मर्यादास्थो** मर्यादामार्गीयस्तु गङ्गायां भगवच्चरणसंसर्गवत्यां परीक्षितो विदुरस्य च सिद्धिर्जातेति तत्र श्रीभागवततत्परस्तिष्ठेत् । तथा सति तस्य तस्य तत्तदुपयोगिज्ञानात्मकसहकारिसम्पत्तिर्भवतीति ज्ञेयम् । ननु यथा मर्यादामार्गीयस्य गङ्गायामिति सामीप्यसप्तम्या स्थितिदेश उक्तः, तथा पुष्टिमार्गिणो नोक्त इति स कुत्र तिष्ठेदित्याकाङ्क्षायां वदन्तीत्याशयेनाहुः **पुष्टी**त्यादि । व्याख्यानं तु स्फुटार्थम् । ननु भवत्वेवम्, तथापि तयोः किं फलमित्याकाङ्क्षायां वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति **मर्यादास्था**वित्यादि । **आदौ पुष्टिमार्गं प्राप्ये**त्यनेन मूलस्थस्य **क्रमेणे**ति पदस्यार्थो बोधितः । **प्राप्नुत** इति द्विवचनम् । तथाच पुष्टिमार्गेऽङ्गीकारे क्रमेण 'चेतस्तत्प्रवण'मित्युक्तमानसीसिद्धौ तस्या यत्फलं तदेव फलम्, यदि मर्यादायामङ्गीकारः, तदा 'भगवान्मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोग'मिति वाक्याद्भगवत्सायुज्यरूपा मुक्तिरेव । 'हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो गतिमण्वीं प्रयुङ्क्त' इत्यत्रोक्ता फलिष्यति । 'एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते'रित्यत्र तथा सिद्धत्वादित्याशय इत्यर्थः । ननु साधनसम्पत्तावनुग्रहाद्भक्तिरेव भवतीति यदुक्तं, तत्र किं बीजमित्याकाङ्क्षायां वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति **एवमि**त्यादि । **तात्पर्य**मिति । श्रुतिसूत्रादितात्पर्यम् । मूलार्थस्तु । एवं पुरुषोत्तमप्रापकतया भक्तिमार्गो **ज्ञानाधिकः** ज्ञानमार्गादुत्कृष्टस्तस्मात् गङ्गादृष्टान्तेन नितरां व्युत्पादनपूर्वकं निरूपितः कथित इति । तदेतद्व्याकुर्वन्ति **लोकेऽधुने**त्यादि । **ब्रह्मात्मैक्यज्ञान**मिति । ब्रह्मणः स्वात्मनश्च तादात्म्यरूपैक्यज्ञानम् । **सर्वज्ञान**मिति, प्रपञ्चज्ञानम् । **एतावतापी**ति । स्वात्मनः प्रपञ्चस्य च ब्रह्मात्मकत्वज्ञानेनापि । एवं ज्ञानेपि पुरुषोत्तमसम्बन्धस्य दूरत्वे

दूरतरः । तस्य अक्षरातीतत्वात् । अत एवार्जुनेन पुरुषोत्तमाक्षरभजनयोस्तारतम्यं पृष्टः स्वभजन आधिक्यमाह गीतासु द्वादशेऽध्याये । गङ्गायां च क्षराक्षरपुरुषोत्तमतारतम्यदृष्टान्तः स्पष्टः । न हि देवी तीर्थात्मिका जलात्मिका वा, किन्तु जल एव तीर्थात्मकत्वं जानन् ज्ञानी भवति । तदतीतदेवतात्मकदर्शने भक्तत्वम् । न हि भक्त्या देवताद्रष्टृसमः पूर्वो भवति । अत एव पुरुषोत्तमं मां जानन् मामेव सर्वभावेन भजतीति 'यो मामेवमसंमूढ' इत्युपक्रम्य 'भजति मां सर्वभावेने' ति प्रभुरुक्तवान् । अतो ज्ञानमार्गीयस्यापि पुरुषोत्तमविदोपि भक्तिनिष्ठैव फलमिति किमितोऽधिकं वाच्यम्, अनेकप्रमाणसिद्धत्वादिति विद्वद्भिर्ज्ञेयम् । ऋग्वेदेपि पठ्यते 'तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन । आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ।' हे स्तोतारो मदुत्कर्षवर्णनपराः पूर्व्यं सर्वकारणकारणरूपं तं लोकवेदप्रसिद्धं पुरुषोत्तमं भवन्तो यथावद्विदन्ति तत्स्वरूपमिति तथाभूताः । ऋतस्य सूनृतवाणीरूपस्य वेदस्य गर्भरूपम् । स्वोदरस्थं वेदं विश्वहितार्थं ब्रह्मण उपदिष्टवानिति तथा । जनुषा स्वजन्मनैव सम्पूर्णेन, न तु क्षणयाममात्रेण । पिपर्तन पूर्तियुक्तं सन्तुष्टं कुरुत । अत्र यथावित्त्वोक्त्या पूर्णज्ञानानां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवांस्तदर्थमेव तद्भजनार्थमेवोपयुक्तान् कुरुतेति भक्तिमार्गे विनियोगमुपदिशति । तेन

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

मानमाहुः अत एवेत्यादि । तथा च यद्यक्षराहंग्रहोपासनतः 'सर्वं ब्रह्मे'त्युपासनतश्च भक्तेस्तन्मार्गीयोपासनायाः स्वविषयकाया आधिक्यं न स्यात्, तदा भगवान् 'मय्यावेश्य मन' इत्यारभ्य स्वोपासकस्य युक्ततमत्वम्, अक्षरोपासकस्य क्लेशम्, सर्वसंन्यासपूर्वकं ये स्वपरास्तेषां शीघ्रं संसारादुद्धारम्, स्वस्मिन्मनोनिवेशनादिना तेषां स्वस्मिन्निवासम्, तदनुकल्पकथनेन तस्यैवावश्यकत्वं च न वदेत्, अतस्तथेत्यर्थः । एतेन ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवमिति व्युत्पादितम् । तस्मान्निरूपित इति विवृण्वन्ति गङ्गायामित्यादि । अग्रिमं स्पष्टम् । अस्मिन्नर्थे श्रुतिमपि प्रमाणत्वेन वदन्ति व्याकुर्वन्ति च । ऋग्वेदेपीत्यादि, हे स्तोतार इत्यादि च । गर्भरूपमिति । तस्मिन्नर्थरूपतयान्तःस्थितम् । तत्र हेतुः स्वोदरस्थमित्यादि । उपदिष्टवानिति । स्वज्ञापकतया बोधितवान् । एतदुपबृंहितमेकादशस्कन्धे चतुर्दशाध्याये 'कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता । मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ते'ति । एकविंशे च 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते ह्यहम् । एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदा । मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदती'ति । शेषमतिरोहितार्थम् । एवमत्र मुख्यमध्यमजघन्यातिजघन्याधिकारिकृतसाधनस्य फलपर्यन्तव्यवस्थाकथनेन स्वतन्त्रभक्तिमार्गस्यैवोत्कर्षो व्युत्पादितः । तेन स एव मुख्यः, इतराणि त्वनुकल्परूपाणि जघन्यार्थानि । तत्रापि निष्कपटा तनुवित्तजसेवैव सुगमं साधनमिति साधितम् ।

अतःपरं तनुवित्तजाया यथाकथञ्चित्करणे यदि भक्तिर्न भवति, स्फुटमेव

ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्याधिक्यमवगम्यते । भक्त्या विना न कोपि पुरुषार्थः सिध्यतीति हृदयेनाहाग्रे देहादिसर्वविनियोगाशक्तौ आसमन्ताज्ज्ञानन्तोऽखण्डशब्दब्रह्मरूपं, न तु लौकिकशब्दरूपमिति नाम स्वरूपं जानन्तस्तदेव विवक्तन विशेषेण वदन्तु । अधिकमाहात्म्याद्यज्ञाने नाममात्रमुत कीर्तयन्तु । एतेनैव भगवत्स्वरूपतन्माहात्म्यादिकं ज्ञातं भविष्यतीत्याशयेनाह नाम स्वरूपम् । चिदिति । चिदित्युपलक्षणम् । सच्चिदानन्दात्मकमित्यर्थः । नामस्वरूपाज्ञाने तदुपदेष्टृगुरूपसत्तिः कार्येत्याशयेनाह महस्त इत्यादि । ते त्वत्सम्बन्धिनं सुमतिं निर्दोषपूर्णगुणत्वेन भवन्तं जानन्तं भगवद्भक्तं भजामहे । स च स्वतेजसा पराज्ञाननिरासक इत्याह मह इति । तेजोरूपमित्यर्थः । स्वहृदि सदा श्रीकृष्णप्राकट्येनोत्सवात्मकमिति वा । एतेन ज्ञानिनां भक्तिमार्गप्रवेश एवोपदिष्टो भवति । एवमेव 'तद्विष्णोः' 'तद्विप्रास' इत्यादिश्रुतिसहस्रैर्निगद्यत इति सुष्ठूक्तं ज्ञानमार्गादधिको भक्तिमार्ग इति ॥१७॥१८॥१९॥

गङ्गादृष्टान्तस्य तात्पर्यान्तरमाहुः भक्त्यभाव इति ।

भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः ।
अन्यथाभावमापन्नस्तस्मात्स्थानाच्च नश्यति ॥ २० ॥
एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम् ।
एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली सम्पूर्णा ॥

भगवत्सान्निध्यदेशेऽपि स्थितौ भक्त्यभावे तथा भवतीति भावः । एतेन भक्तेरावश्यकत्वमुक्तं भवति ॥ २० ॥ २१ ॥

इति श्रीपितृपादाब्जपरागरससिक्तहृत् ।
श्रीविट्ठलस्तत्सिद्धान्तवाङ्मालां हृदये दधौ ॥ १ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

तदा तस्याः किं फलमित्याकाङ्क्षायां वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति गङ्गेत्यादि । व्याकुर्वन्ति भगवदित्यादि । तथा भवतीति । दुष्टैर्निजकर्मभिः पाषण्डितामापन्नः सन् । 'अत्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात्तथे'ति श्लोकद्वयोक्तरीत्या आरूढपतितो भवतीत्यर्थः । एतच्छ्लोकोक्तितात्पर्यमाहुः एतेनेत्यादि । तथा च भक्त्यभावे सर्वं व्यर्थमिति बोधनार्थमेतदुक्तिरित्यर्थः । उपसंहारश्लोकस्तु प्रसिद्धार्थत्वान्न व्याख्यातः । परं तदारम्भस्थ एवंशब्दस्त्वतिदेशपरत्वेन बोधित इति स देहलीदीपवदुभयत्राप्यन्वेतीति बोध्यम् । एवं सर्वं ग्रन्थं विवृत्योपसंहरन्ति इतिश्रीत्यादिश्लोकेन । अत्र हृदये दधाविति कथनेन स्वयमेव सम्यग्विचारिता, नत्वनधिकारिणः प्रति स्पष्टीकृतेत्यपि बोधितम् ।

---

१. अदलितनलिनीदलैव वापी यदहतपल्लव एव काननान्तः ।
प्रियसखि न जगाम वामशीलः स्फुटममुना नगरेण नन्दसूनुः ॥ २ ॥
इत्यधिकं पद्यं क्वचित् ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

अत्रेदं सिद्धम् । (यस्य भगवति कृष्णे परब्रह्मत्वेन ज्ञानं भगवदनुग्रहेण दृढम्, तथा विश्वासो भक्तिश्च स्वतःसिद्धा, तस्य) अस्मिन् शास्त्रे तनुवित्तजा सेवैव प्रथमं साधनम् । सा चेन्निबन्धोक्तप्रकारिका भवति, तदा लौकिकविषयवैराग्यादिना संसारदुःखं निवर्तयन्ती भगवदधिष्ठानत्वेनाक्षरं बोधयन्ती 'चेतस्तत्प्रवणं सेवे'त्युक्तसर्वात्मभावरूपां मानसीं साधयति । तस्याः सम्पत्तौ च बहिर्भगवत्प्राकट्ये भगवदेकताननतातः कामचारो भवति, (नान्यथा । अतः साधनसेवां कुर्वता ब्रह्मवादेन भगवति बुद्धिर्विधेयेति मुख्या आद्यसाधनकक्षा ।) एषैव निबन्धे 'ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः पर' इति सावतारणिकया कारिकयोक्ता । तस्यां च स्वस्य सेवकत्वेन ज्ञानमेवोपयोगीति च । अत्रानधिकारे तु मर्यादापुष्टस्य विविक्तं जीवस्वरूपज्ञानमावश्यकम् । तस्मिन् सति शुद्धस्य स्वात्मनोऽक्षरब्रह्मात्मकत्वे स्वस्मिन्ननन्तरेव भक्त्या कृष्णं पश्यति । तेनाग्रे पुरुषोत्तमसायुज्यमिति मध्यमा साधनकक्षा । तेन तादृशा सेवां कुर्वता जीवभगवत्स्वरूपयोर्ज्ञानार्थं पूर्वं यतनीयम् । यस्यात्राप्यनधिकारः, स संसारी स्वशरीरपुत्रवित्तादिष्वभिमानवान् । स तु सेवां कुर्वन् भगवदुपयोगिपदार्थालाभेन दुःखभाग्भवति । तेन सम्यक्सेवानिर्वाहो न भवतीति तेन संसारासक्तिनिवारणार्थं स्वप्रतिष्ठस्य लीलाविशिष्टस्य भगवतश्चिन्तनं विशेषेण कार्यमिति तृतीया जघन्या कक्षा । यस्य पुनः संसारिणो लोकार्थिता न निवर्तते, स चेद्भगवत्सेवां यथोक्तप्रकारेण तनुवित्ताभ्यां करोति, तस्य परीक्षार्थं प्रारब्धभोगार्थं वा प्रभुकृतेन विलम्बेन संसारविषयाल्लोकादेव क्लेशो भवति, तथापि चेत्सेवां न त्यजति, तदा आसक्तिविषयो लोको नश्यति । तादृगधिकारी चेत्पुष्टिमार्गीयः, तदा तेन श्रीभागवतपाठश्रवणपरतया स्थित्वा यत्र कुत्रचिद्देशविशेषे पूजोत्सवादिकं कर्तव्यम् । मर्यादामार्गीयश्चेत्, गङ्गातीरे स्थित्वा तेन श्रीभागवतश्रवणपठनावृत्तिर्यथाधिकारं कर्तव्येति चतुर्थी कक्षा । तयोरुभयोरपि यथाधिकारं स्वल्पेन महता वा क्रमेण तत्प्रवणं चेतश्चेत् यथाधिकारं सिध्यति । तस्य वैकुण्ठादिषु सेवौपयिकदेहप्राप्तिः फलति, न तु सायुज्यम् । यस्य तु तन्वादिभिः सेवाकरणे भक्तिरपि न भवति, स तु पञ्चमः आरूढपतितो जन्म प्राप्नुवन् संसाराभिनिवेशशैथिल्ये बहुजन्मभिर्मुच्यते । संसारात्यन्ताभिनिवेशे तु मुक्तिरपि न भवतीति । तस्मात्संसारावेशं त्यजता भक्त्यर्थं तनुवित्तजसेवायां पूर्वं यतनीयमिति । (तत्रायं प्रकारः । तन्वादिभिः सेवां कुर्वतोऽधिकारभूतमात्मनिवेदनमावश्यकम् । तत्कृत्वा सेवाकरणे पूर्वदोषनिवृत्तिः, अग्रिमदोषासंसर्गश्च । सिद्धान्तरहस्योक्तरीत्या असमर्पितवर्जनादिरूपं बहिरंगं साधनं संपत्ताववश्यं करणीयम् । आपत्तौ तु नवरत्नोक्तरीत्या करणीयम् । भगवदपराधे

१. इति मुख्याधिकारिणः फलपर्यन्ताः कक्षाः । यस्य तु न तादृशोऽधिकारः, तेन तु भगवति परब्रह्मत्वज्ञानाद्यर्थं साधनसेवां कुर्वता ब्रह्मवादेन भगवति बुद्धिर्विधेया । अतः पूर्वोक्तरीत्या सैव कार्येति ततः किञ्चिन्न्यूना साधनकक्षेति पाठान्तरं भाति ।

जाते त्वन्तःकरणप्रबोधोक्तरीत्या भावनीयम् । विवेकधैर्याश्रयोक्तरीत्या विवेकादिरपि संपादनीयः । ततो विश्वासे दृढे सति भक्तिवर्धिन्युक्तरीत्या भक्तिबीजस्य दार्ढ्यं संपादनीयम् । अदृढबीजभावे तु निबन्धोक्तरीतिकपूजा परिचर्यादिभिः, नामावलीपाठेन च प्रेमासक्तिव्यसनानि संपादनीयानि । ततो व्यसनदार्ढ्ये सिद्धे प्रेम्णि दृढे जाते च संन्यासनिर्णयोक्तरीत्या त्यागो विधेयः । तत्रानधिकारे तत्र प्रतिबन्धे वा भक्तिवर्धिन्युक्ता अनुकल्पा विधेयाः । ततो भगवत्प्रसादे निरोधलक्षणोक्तरीत्या निरोधोत्कर्षसिद्धिः । ततः फलसिद्धिरिति तच्चरणदासैर्विभावनीयम् । अन्येपि ग्रन्था अत्रैव शेषत्वेन यथासंभवं योजनीया इति दिक् ।)

इति श्रीप्रभुपादाब्जैः प्रसादप्रेरणादिह ।
स्वीयसिद्धान्तवाङ्मालाकृपया संप्रकाशिता ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणैकतानस्य श्रीविठ्ठलेशप्रसादप्राप्तदृशः पीताम्बरात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ श्रीमदाचार्यसिद्धान्तवाङ्मालाप्रकाशः संपूर्णः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सिद्धान्तमुक्तावली ।

श्रीमद्विट्ठलेश्वरविरचितविवृतिसमेता ।

प्रणम्य पितृपादाब्जपरागमनुरागतः । कृपया विशदीकुर्मस्तद्वाङ्मुक्ताफलावलीम् ॥१॥

नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धान्तविनिश्चयम्[1] ।
कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता ॥ १ ॥

स्वसिद्धान्तेति । अग्रे वक्ष्यमाणैर्बहुभिर्मिथो विरुद्धैः सिद्धान्तैः शास्त्रार्थसन्देहे

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिटिप्पणी ।

नुमो नतहरीन् स्वीयसिद्धान्तस्य विवक्षया ।
ततो नुमो विशदितत‍द्वाङ्मुक्ताफलावलीन् ॥ १ ॥

श्रीकृष्णाय नमः । प्रणम्येति । अत्र नमने प्रकर्षो भक्तिमार्गीयत्वम्, तच्च सुसेव्यत्वज्ञानपूर्वकत्वे सति भक्तिकरणकत्वम्, तदेव भक्तिमार्गीयतावच्छेदकद्वयं प्रकटयन्ति पितृपादाब्जेति । पितृपदं भक्त्यनपेक्षपुत्रवात्सल्यबोधकम् । हृदयाविष्टस्य घनीभूतानन्दरूपपादपद्मस्य परागस्तस्मात् स्रुत आनन्दः । भगवच्चरणारविन्दे हृदये समागते य आनन्दोऽनुभूयते तत्स्वरूप इत्यर्थः । तथा च पितृपादाब्जपरागमित्यनेन सुसेव्यत्वज्ञानरूपमवच्छेदकमुक्तम् । अनुरागत इत्यनेन भक्तिरूपं द्वितीयमवच्छेदकमुक्तम् । एतादृशनमनाभिव्यञ्जितपदार्थमाहुः कृपयेति । भगवद्धर्माणां नित्यत्वादभिव्यक्तेरेवाङ्गीकारात् कृपायास्तथात्वमिति मन्तव्यम् । अत एवासाधारणकारणतया तदुक्तिः । तादृशनमनोपकारसिद्धां क्रियामाहुः विशदीकुर्म इति । वैशद्यं स्फुटीभावः । कृपाया ग्रन्थवैशद्यकरणत्वकथनेन स्वपितृचरणानां वागधिपतित्वमप्युक्तम्, तत्कृपाया एव तथा करणसामर्थ्यात् । किमित्याकांक्षायामाहुः तदिति । तद्वाङ्निष्ठमुक्ताफलरूपार्थराशिमित्यर्थः । मुक्ताफलपदस्य कल्पनावृत्त्यार्थबोधकत्वम् । सादृश्यं च नैर्मल्यसामान्यधर्मेण । नैर्मल्यं चात्र प्रोज्झितकैतवत्वम् । वाच एव मुक्ताफलानीत्ययं पक्षस्तु अत्रार्थस्यैव स्फुटभावं प्राप्तत्वादसंभवग्रस्तः । वाग्वैशद्यं तु व्याकृतावुच्चारणे चैव प्रसिद्धम् । मूले स्वसिद्धान्तेति । स्वसिद्धान्तस्य अयमेव शास्त्रार्थ इति विशेषेण निश्चयो यस्मात् तं ग्रन्थमित्यर्थः । इदं च प्रतिज्ञावाक्यम् । महावाक्यमाहुः कृष्णसेवेत्यादि । टीकायां अग्र इति । अस्मिन्नेव ग्रन्थे'मायिकं सगुणं कार्य'मित्यादिभिर्वक्ष्यमाणैः । शास्त्रार्थस्य गीताभागवतार्थस्य ।

---

1. विनिश्चितमिति पाठः ।

तन्निरासाय स्वसिद्धान्तरूपं शास्त्रार्थनिश्चयं वक्ष्यामीत्यर्थः । तमेवाहुः कृष्णसेवेति । फलात्मकनामोक्त्या स्वतःपुरुषार्थत्वेन सेवाकृतिः स्वसिद्धान्तो, न त्वन्यशेषत्वेनेति ज्ञाप्यते । सेवा हि सेवकधर्मः । तदुक्त्या जीवानामशेषाणां सहजदासत्वं ज्ञापितम् । अत एव न कर्मणीवात्र [1]कालपरिच्छेदोस्तीत्याहुः सदेति । आवश्यकार्थण्यत्प्रत्ययान्तकार्यपदोक्त्या तदकरणे प्रत्यवायी भवतीति भावो ज्ञाप्यते । सा च फलरूपा साधनरूपा चास्ते । तत्र मानसी सा परा फलरूपेत्यर्थः । यथा व्रजसीमन्तिनीनाम् । तदेव तत्प्राणनाथेन गीतं 'ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेद' मित्यादिना ॥ १ ॥

एतदेव सेवास्वरूपमित्याहुः चेत इति ।

चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजा ।
ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥ २ ॥

उक्तसेवासाधने इतरे इत्याहुस्तदिति । वित्तं दत्वा अन्येन पुरुषेण कृत्वा कारितैका ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिटिप्पणी ।

तन्निरासाय शास्त्रार्थसन्देहनिरासाय । सन्देहस्वरूपं तु स्वयमेवाग्रे वक्ष्यन्ति स्वेति । एतन्निरूपकशास्त्रार्थस्य निश्चयो यस्मात्तमित्यर्थः । फलात्मकेति । फलरूपस्य तस्य स्वतः पुरुषार्थत्वधर्मावच्छिन्नसेवाकृतिः स्वसिद्धान्तः । फलसेवनं हि स्वतः पुरुषार्थः, यथा कामिन्याः । स्वतःपुरुषार्थत्वेन । कामप्रयत्नयोरेकविषयत्वेनेत्यर्थः । ननु 'मानसी सा परे'-त्यनेन मानस्याः सेवायाः फलत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तदर्थत्वमेवैतत्सेवायाः सिध्यति, अतो न स्वतः पुरुषार्थत्वम्, किन्त्वन्यशेषत्वमेवेति चेत्, तत्राहुः नत्वन्येति।यत्र विजातीयफलार्थत्वं तत्रैवान्यशेषत्वम्, प्रकृते तस्या एव सेवाया अवस्थाभेदेन मानससेवारूपफलत्वेन विजातीयत्वाभावाददोष इति भावः । हेतुपूर्वकं सदेत्यस्यार्थमाहुः सेवा हीति । सहजेत्यत्र जननं सत्तेति ज्ञेयम् । जीवस्य नित्यत्वेन जननासम्भवात् । तथा च सहसत्ताकमित्यर्थः । यथा जीवसत्ता सार्वदिकी, तथा दासत्वसत्तापि । अत एव जीवस्य सहजदासत्वेन अत्र सेवायां सहजधर्मत्वादेव । कर्मणीवेति । कर्म न सहजधर्मः, तस्यैव जन्मान्तरे शूद्रदेहेऽनधिकारादिति भावः । कालपरिच्छेदोऽस्मिन् काले न कर्तव्येतिरूपः । कालपरिच्छेद्यत्वाभावेपि प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपधर्मोस्तीत्याहुः आवश्यकार्थेति । सा चेति । सा पूर्वोक्ता । तत्र फलसाधनरूपयोर्मध्ये फलरूपा मानसी सेवा । यथेति । यथा यत्प्रकारिका सेवा व्रजसीमन्तिनीनां सिद्धा, सा मानसी फलरूपा सेवेति शेषः । तदेव मानससेवायाः फलरूपत्वमेव । 'ता' इति, 'मय्यनुषङ्गबद्धधिय' इत्यनेन साधनसेवामनूद्य 'नाविद'न्नित्यनेनान्यानुसन्धानराहित्यमुक्तम् ॥ १ ॥

एतदेव धीबन्ध एव । मूले चेतसस्तस्मिन् भगवति प्रवणं गतिरित्यर्थः । उक्तसेवेति । उक्तसेवा मानसी सेवा । इतरे तनुवित्तजे । एकेति । वित्तजेत्यर्थः ।

---

१ काले इति पाठः ।

एतादृशेन पुंसा कृता चापरा । एतादृश्यौ ते तत्साधिके नेत्यभिप्रायज्ञापकं समस्तं पदम् । एतेन भगवदर्थं निरुपधिस्वसर्वस्वनिवेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि जाते सा भवतीति भावः । एतादृशस्यावान्तरफलं भवतीत्याहुः तत इति । अहन्ताममतात्मकः संसारो, न तु प्रपञ्चात्मकः, तस्य ब्रह्मात्मकत्वात्, तन्निवृत्त्याऽनिष्टनिवृत्तिरुक्ता । इष्टप्राप्तिमाहुरग्रे । स्वात्मनि प्रपञ्चे चाक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानम् । भगवत्सेवायामभिनिविष्टस्य यद्यप्यनभिलषिते ते, तथापि वस्तुस्वभावाद्भवत इति भावः ॥ २ ॥

इदमेव परं ब्रह्मेति न ज्ञेयमित्याहुः परं ब्रह्म त्विति ।

परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् ।
द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं तस्माद्विलक्षणम् ॥ ३ ॥

यशोदोत्सङ्गलालितो, न त्वन्य इति ज्ञापनाय मूलनामोक्तम् । अत्र भेदकं रूपमाहुः

श्रीविठ्ठलेशात्यजश्रीवल्लभकृतविवृतिटिप्पणी ।

एतादृशेन । वित्तग्रहीत्रा पुरुषेण । अपरा तनुजा । **तत्साधिके** इति । फलरूपसेवासाधिके । तथा चैककर्तृक एव ते तत्साधिके इति फलितार्थः । नन्वेवमेककर्तृका भगवदपेक्षितयावद्द्रव्यसमर्पणरूपसेवा शरीरजभगवद्यावत्सेवा च भगवदपेक्षितयावद्द्रव्याभावात्तादृशतनुसामर्थ्याभावाच्चासम्भवितेति चेत्, तत्राहुः **एतेनेति** । एवं सेवाकथनेन । फलाकांक्षारहितयावत्स्वीयद्रव्यादिनिवेदनपूर्वकं कार्यान्तरविनियोगरहितभगवदर्थस्वदेहविनियोगे क्रमप्राप्तप्रेम्णि जाते सा मानसीसेवा भवतीत्यर्थः । क्रमस्त्वग्रे विवेच्यः । **एतादृशस्येति** । निवेदितस्वीयसर्वस्वस्य भगवत्सेवाविनियुक्तदेहस्य पुरुषस्य । **तत इतीति** । उक्तसाधनरूपसेवाद्वयतः । **तन्निवृत्त्येति** । संसारनिवृत्त्या । **अनिष्टेति** । फलप्रतिबन्धकत्वात् संसारस्यानिष्टत्वम् । मूले संसारो दुःखो दुःखजनक इत्यर्थो ज्ञेयः । **इष्टेति** । फलसाधकत्वात् ब्रह्मज्ञानस्येष्टत्वम् । **स्वात्मनीति** । आत्मनि देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवेषु । अक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानमहन्तानिवृत्तौ, प्रपञ्चे चाक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानं ममतानिवृत्ताविति विभागः । भक्तस्याक्षरज्ञानं पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन भवतीति तृतीयाध्याये तृतीयचरणे व्युत्पादितम् । तथा चाक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानं पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन ज्ञानमित्यर्थः । स्वात्मनि प्रपञ्चे च भगवदीयत्वेन ज्ञानमिति यावत् । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वमनुपदमेव विवेक्ष्यते । ननु तादृशज्ञानहेतुत्वात् सेवायाः स्वतःपुरुषार्थत्वव्याहतिरित्यत आहुः **भगवत्सेवायामिति** । **ते इति** । उक्तब्रह्मात्मकत्वज्ञाने । **वस्तुन** आत्मसमर्पणस्य स्वभावात् । स्नेहो हि भक्तिः । स च दर्शनं विना भवतीति निबन्धे निरूपितम् । अतः श्रवणं दर्शनं स्नेह इति त्रयं मिलितं एका श्रवणभक्तिर्भवति । एवं नवस्वपि । तथा च ब्रह्मबोधनस्य वक्ष्यमाणरीत्यात्मनि वेदनाङ्गदर्शनयोग्यतासम्पादकत्वात् तत्स्वभावादेव ते ज्ञाने भवत इत्यर्थः । **अनभिलषिते** सेवाभिनिवेशेनैव सेवा क्रियते, न त्वेतत्फलाभिनिवेशेनेत्यर्थः ।

इदमेवेति । इदं पूर्वोक्तज्ञानविषयमक्षरं ब्रह्म । **अत्रेति** । अक्षरे ब्रह्मणि । रूपं

सच्चिदिति । एते हि भगवद्धर्मात्मकाः, प्रकटतत्रितयात्मकमक्षरं ब्रह्म । अत एव प्रपञ्चस्तदात्मक इति सच्चिदानन्दात्मकत्वं तस्मिन्नुच्यते । एतावान्परं विशेषो, जडे सदंशः प्रकटः, इतरावाच्छन्नौ; जीवे त्वाद्यौ प्रकटौ, आनन्दांशस्तिरोहितः; परमात्मनि त्रयं स्फुटमिति । कप्रत्ययेन गणितानन्दत्वमेव, न तु पुरुषोत्तमवत् पूर्णानन्दत्वमिति ज्ञाप्यते । कृष्णशब्देनैव पुरुषोत्तमस्वरूपं निरूपितमित्यक्षरस्वरूपं निरूपयन्ति द्विरूपमिति । तत् अक्षरं ब्रह्म । तदेव रूपद्वयं विशदयन्ति सर्वं स्यादिति । प्रपञ्चरूपेणाविर्भूतमेकमित्यर्थः । एकं रूपं तस्मात् प्रपञ्चरूपात् एकरूपत्वेन श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन ज्ञान्युपास्यत्वेन तन्मुक्तिस्थानत्वेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वादिभिर्विलक्षणमित्यर्थः । न च विरुद्धधर्मैर्भेदोत्र शङ्कनीयः । उभयोर्धर्मयोरेकत्र प्रमाणसिद्धत्वेन विरोधाभावात् । विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणि 'तदेजति तन्नैजती'त्यादिश्रुतिभिर्निरूप्यमाणत्वात् । लोक एव विरोधः शङ्कनीयो, नत्वलौकिके ब्रह्मणि । इदं यथा तथा ब्रह्मसूत्रभाष्ये निरूपितमिति नात्र प्रपञ्च्यते ॥ ३ ॥

विरोधपरिहाराय स्वसिद्धान्तं वक्तुं परमतान्याहुः अपरमिति ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिप्रकाशः ।

धर्मः । ननु सच्चिदानन्दकत्वस्य पुरुषोत्तमेपि सत्त्वात् कथं तस्य भेदकत्वं तत्राहुः एते हीति । सच्चिदानन्दाः । तत्रितयं सच्चिदानन्दत्रयम् । अत एव । अक्षरस्य सच्चिदानन्दात्मकत्वादेव । तदात्मक अक्षरब्रह्मात्मकः । तस्मिन् प्रपञ्चे । एतावानिति । अक्षरब्रह्मणः सकाशात्प्रपञ्चे विशेषः । तमेवाहुः जड इति । इतरौ चिदानन्दौ । आद्यौ सच्चितौ । परमात्मनि अन्तर्यामिणि । ननु भगवद्धर्माणामपि 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति न्यायेन भगवत्त्वमेवेति न भेदसिद्धिरिति चेत्, तत्राहुः कप्रत्ययेनेति । कप्रत्ययस्य हीनार्थकत्वादित्यर्थः । पुरुषोत्तमवदिति । पुरुषोत्तमस्वरूपभूतमुख्याक्षरवदित्यर्थः । कृष्णेति । कृष्णशब्दस्य परब्रह्मवाचकत्वात् तत्स्वरूपं तेनैव निरूपितम् । इतीति । पुरुषोत्तमस्वरूपनिरूपणाकांक्षानिवृत्तिपूर्विकाक्षरनिरूपणाकांक्षारूपाद्धेतोः । एतावद्रूपकमक्षरं ब्रह्मेत्यक्षरस्वरूपं निरूपयन्तीत्यर्थः । द्विरूपमितीति । अत्रैकपदं देहलीदीपकन्यायेनोभयत्रान्वेति । एकरूपत्वेनेति । प्रपञ्चरूपस्य तस्यानेकरूपत्वं तद्भिन्नरूपस्यैकरूपत्वम् । श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेनेति । प्रपञ्चकारणत्वेन । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वादिभिरिति । लीलाविशिष्टपुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वमित्यर्थः । आदिशब्देन पादत्वादयो धर्मा ग्राह्याः । तत्रायं विवेकः । आधिभौतिकजलस्याक्षरत्वेन ज्ञाने तस्याक्षरत्वात् तत्र सेवोपयोगिलीलासृष्टिस्थपुरुषोत्तमात्मकजलाधिष्ठानत्वम्, एवमक्षरात्मके भगवदाकारादौ पुरुषोत्तमस्वरूपाधिष्ठानत्वमिति । विरुद्धेति । विरुद्धत्वेन प्रतीतिविषयैरित्यर्थः । अत्रेति । प्रपञ्चाक्षरयोः । भेदः क्रियाफलभूतो विरोध इत्यर्थः ।

विरोधेति । भिन्नधर्मत्वात् ब्रह्म कथं जगद्रूपं भवितुमर्हतीति ज्ञानेन प्रतीतो

अपरं तत्र पूर्वस्मिन् वादिनो बहुधा जगुः ।
मायिकं सगुणं कार्यं स्वतन्त्रं चेति नैकधा ॥ ४ ॥

वेदमतादपरं भिन्नं मतम् । पूर्वस्मिन् प्रपञ्चरूपेणाविर्भूते । तत्र अक्षरे ब्रह्मणीत्यर्थः । मायिकमिति हि मायावादिनः । सगुणं गुणकार्यमिति साङ्ख्याः । कार्यं द्व्यणुकादिक्रमेणेश्वरकार्यमिति नैयायिकाः । स्वतन्त्रं न कदाचिदनीदृशं जगदिति मीमांसकाः । चकारेण वेदबाह्यमतानि सङ्गृह्यन्ते ॥ ४ ॥

तानि मतानि श्रुतिबलेनैव निराकृतानि सन्तीति नात्र पार्थक्येन निराकरणीयानि, स्वमतनिरूपणेनैव निराकरणसम्भवादित्याशयेन स्वसिद्धान्तमाहुः तदेवेति ।

तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् ।
द्विरूपं चापि गङ्गावज्ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥ ५ ॥
माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा ।
मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥ ६ ॥

'स हैतावानास', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जला'नित्यादिश्रुतिभ्यः तथेत्यर्थः । एकस्यैवाक्षरस्योक्तं द्विरूपत्वं दृष्टान्तेनोपपादयन्ति द्विरूपमिति । प्रपञ्चतद्भिन्नरूपाभ्यां द्विरूपं तद्ब्रह्म गङ्गावज्ज्ञेयम् । अस्ति गङ्गायां त्रिरूपत्वम् । आधिभौतिकं जलरूपमेकम्, यद्वृष्ट्यातपाभ्यां वृद्धिह्रासौ भजते, सर्वव्यवहारयोग्यत्वं च । अग्रिमा द्वितीयाध्यात्मिकी तीर्थरूपा, योद्धृतजलाविशेषेऽपि मर्यादामार्गसम्बन्धी यो विधिस्तेन तत्रैव स्नानपूजादिभिः फलदा।एवमेव प्रपञ्चतद्भिन्नरूपमप्येकमेव तदक्षरं ब्रह्मेति तथा बुध्यतामित्यर्थः ॥५।६॥

आधिदैविकं रूपमाहुः तत्रैवेति ।

तत्रैव देवतामूर्तिर्भक्त्या या दृश्यते क्वचित् ।
गङ्गायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले ।
विहिताच्च फलात्तद्धि प्रतीत्यापि विशिष्यते ॥ ८ ॥
यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ।
यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥ ९ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिप्रकाशः ।

भेदो विरोधः क्रियाफलरूपः तत्परिहारायेत्यर्थः ।

स्वतन्त्रमिति । स्वभावत एवोत्पत्त्यादिविशिष्टम्, नतु परतः तथाभूतम् । **द्विरूपत्वमिति** । प्रपञ्चतद्भिन्नरूपत्वम् । **एवमेवेति** । यथाधिभौतिकी जलरूपा, आध्यात्मिकी तीर्थरूपाप्येकैव गङ्गा । एतत्प्रकारेणैव प्रपञ्चप्रपञ्चभिन्नज्ञान्युपास्यादिरूपमेकमेवाक्षरं ब्रह्म ।

जगत्तु त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ।
देवतारूपवत्प्रोक्ता ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥ १० ॥
कामचारस्तु लोकेऽस्मिन् ब्रह्मादिभ्यो न चान्यथा ।
परमानन्दरूपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥ ११ ॥
अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् ।

उक्तद्विरूपायां गङ्गायामेव देवतारूपा सा तद्भिन्नास्तीत्यर्थः । तत्र मानमाहुः मूर्तिरिति । भक्त्यैव, न तु मर्यादामार्गविधिनोपासनयेत्यर्थः । तदपि क्वचिदेव, भक्त्युद्रेकदशायामेव । अथवा । यत्र क्वचिद्गृहादिष्वपीत्यर्थः । भक्तविशेषे विशेषमाहुः गङ्गायामिति । देवतारूपायां गङ्गायां भक्त्युद्रेकेण दृश्यमानप्रवाहादभिन्नत्वेन यस्य बुद्धिस्तस्मै गङ्गायां प्रवाहमध्य एव (देवतारूपा गङ्गा) प्रत्यक्षा भवतीत्यर्थः । एतेन प्रपञ्चमध्य एव भगवदाकारभगवद्भक्तयोर्दर्शने भगवति स्नेहातिशयेन तत्र भगवदभेदबुद्ध्ये तत्र भगवत्प्राकट्यं भवतीति भावः सूच्यते । अग्रिमव्यवस्थामाहुः प्राकाम्यमिति । स्वाभीष्टस्वसर्वस्वरूपायाः स्थानभूतत्वेन ज्ञानात्तज्जले सर्वत्रानिषिद्धयथेष्टव्यवहारः स्यादित्यर्थः । एवमेवोक्तप्रकारकभगवद्दर्शने सर्वत्र तद्भावः स्फुरतीति भावः । विहितेति । भक्त्या गङ्गादर्श-

---

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिप्रकाशः ।

उक्तद्विरूपायामिति । आधिभौतिकाध्यात्मिकरूपायाम् । सा गङ्गा । तदिति । उक्तद्विरूपातः । तत्र भेदे । उक्तद्विरूपयोर्मूर्तिमत्त्वाभावादाधिदैविकस्यैव मूर्तिमत्त्वादित्याशयेनाहुः मूर्तिरितीति । 'देवतारूपा न तद्भिन्नास्ती'ति पाठे ततो भेदेन न तिष्ठति, तत्रैव तिष्ठतीत्यर्थः । तत्रेति । भेदेनास्थितौ तस्या एव साधिदैविकी मूर्तिरिति मानमित्यर्थः । तदपीति । दर्शनम् । क्वचिदिति । एतत्पदस्य कालवाचकत्वाशयेनाहुः भक्त्युद्रेकेति । देशवाचकत्वाशयेनाहुः गृहादिष्वपीति । प्रत्यक्षा भवतीति । यथासम्भवं षड्विधप्रत्यक्षा भवतीत्यर्थः । तथा च दृश्यत इति पूर्वेण न पौनरुक्त्यम् । न सर्वेषामिति । प्रवाहात् भिन्नबुद्धीनामित्यर्थः । यथा गङ्गायामाधिदैविकगङ्गाविर्भावः, न त्वाधिदैविकसरस्वत्यादेः, तथा सर्वत्र तत्तद्वस्तुनि तत्तदाधिदैविकाविर्भाव इति गङ्गादृष्टान्तेन सूचितमित्याशयेनाहुः एतेनेति । गङ्गादृष्टान्तकृतेन तत्तद्वस्तुनि तत्तदाविर्भावसूचनेनेत्यर्थः । प्रपञ्चमध्य एवेति । प्रपञ्चान्तःपातिनोर्भगवदाकारभगवद्भक्तयोर्दर्शने ब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञाने तत्र भगवदाकारभगवद्भक्तयोर्भगवता सहाभेदबुद्धिर्यस्य तस्मै तत्र तदाकृतितद्भक्तयोर्भगवत्प्राकट्यमित्यर्थः । आकृतिसाम्यादाकृतेरात्मन्यक्षरब्रह्मात्म(क)त्वाद्भक्तस्य चाधिदैविको भगवानिति ज्ञेयम् । अग्रिमेति । उक्तविधप्रत्यक्षानन्तरव्यवस्थामित्यर्थः । स्वाभीष्टेति । तथाभूतगङ्गायाः । स्थानभूतेति । आधिभौतिकाध्यात्मिकयोरभेदबुद्ध्या तथा ज्ञानात्तथेत्यर्थः । सर्वत्र गृहादिष्वपीत्यर्थः । तत उद्धृतजलादिषु

नानन्तरं प्रवाहरूपाया अपि दर्शनं विहितात्स्वर्गापवर्गरूपात्फलाद्विशिष्यते । तद्वदीत्यर्थः । यद्वा । येषां न प्रत्यक्षा, तेषामपि तया देवतारूपया सा तत्रास्तीति तत्सम्बन्धानुभावेनैव तज्जले प्राकाम्यं प्रकृष्टकामविषयत्वं श्रद्धाविशेषपूर्वकस्नानादिव्यवहारो भवतीत्यर्थः । किञ्च । पुराणादिषु तज्जलदर्शनादिभिः फलं यदुक्तं तदनुभवेन महतामन्तःकरणप्रतीत्यापि तज्जलमन्येभ्यो जलेभ्यो विशिष्यत इत्यर्थः । एवं येषां हृदि भगवत्सान्निध्यं ते भक्ता अन्येभ्यो विशिष्यन्ते । अत एव 'मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चन'मिति भगवतोक्तम् । (एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं निरूप्य उक्तमर्थं स्पष्टयन्ति यथा जलमित्यादिना । तत्रापीति । साधर्म्येपि । एतदिति । किञ्चित्तारतम्यम् । इह प्रपञ्चरूपे, दृष्टान्ते त्रिविधत्वाभावात् अत उच्यते ।) जगत्त्विति । त्रिविधं त्रिगुणात्मकं त्रिस्वभावत्वेन प्रकटं, (तुशब्देन जले तथात्वं व्यावर्तितम् । ततस्तस्माद्धेतोः जगतीति वा । रूपवद्यथा जगतो रूपं त्रिविधम्, तथा तत्रत्यत्रिविधानां देवता उपास्याः ब्रह्मादयः त्रयः प्रोक्ताः, तत्तच्छास्त्रे निरूपिताः । देवतेति स्त्रीलिङ्गप्रयोगात् तेषामस्वातन्त्र्यं द्योतितम् ।) तेन तद्गुणनियामकत्वेन ब्रह्मादयो भगवतैव कृता इत्यर्थः । (ते तु प्राकृतानामेव नियामकाः, न तु ज्ञानिनामपीत्याहुः ब्रह्मणीत्थमिति ।) ब्रह्मैकरूपमिति तन्निष्ठानां नियामको

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिप्रकाशः ।

वा । एवमेवेति । सर्वत्र प्रपञ्चे इत्यर्थः । प्रवाहरूपाया अपीति । अनेन देवतारूपायास्तथा दर्शनं तथा भवत्येवेति सूचितम् । तद्वदीत्यनेन प्रतीत्यापि तथा दर्शनमुक्तम् । यद्वेति । ग्रन्थार्थस्तु, येषां न प्रत्यक्षा, तेषां का व्यवस्थेत्याकांक्षायामाहुः प्राकाम्यमिति । तेषामपीत्यस्य तथा भवतीत्यनेनान्वयः । अस्मिन्पक्षे विहितादित्यस्यार्थमाहुः किञ्चेत्यादि । अत एवेति । यतस्ते भक्ता अन्येभ्यो विशिष्यन्ते, अतो हेतोरित्यर्थः । एवं दृष्टान्तेन त्रिरूपत्वमुपपाद्योपसंहरन्ति, मूले यथा जलमिति । सर्वं जगत्, शक्ता तीर्थरूपा, देवी आधिदैविकरूपा मूर्तिमती गङ्गा । तत्रापीति । अहन्ताममतानिवृत्तिरुभयत्राक्षरत्वेन ज्ञानं चेति चतुर्ष्वपि मध्ये एतद्वक्ष्यमाणप्रकारकं ब्रह्मात्मकत्वेन शाब्दं प्रपञ्चज्ञानं इहास्मिन्नेव जन्मन्यपेक्षितत्वेन उच्यते इत्यर्थः । एतदभावे लौकिको भोगो भवेत्, स तु प्रतिबन्धकत्वेनोक्तोस्तीति भावेनाहुः जगदिति । तुशब्देन ब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञाते प्रपञ्चे त्रिगुणात्मकत्वं व्यावर्तितम् । तत इति । यतो हेतोस्त्रिगुणात्मकं जगत् । ततो हेतोः । रूपवदिति । यथा जगतो रूपं त्रिविधम्, तथा तद्गुणाभिमानिन्यो देवताः प्रोक्ताः । यदा तु ब्रह्मात्मकत्वेन जगत् ज्ञातम्, तदा ब्रह्मणि इत्थं तद्देवत्वेन हरिः पुरुषोत्तमो

---

१. एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुक्तमपि साधर्म्यं यत्र यदंशेन तत्र तथा स्पष्टयन्ति **यथा जलं तथा सर्वमिति** । **तत्राप्येतदिहोच्यत** इति । **तत्रापि** साधर्म्येपि । **एत**ज्जगत् तु त्रिविधमित्यारभ्य न चान्यथेत्यन्तेन वक्ष्यमाणं किञ्चित्तारतम्यम् । **इह** प्रपञ्चरूपे तद्दृष्टान्ते गङ्गाजले त्रिविधत्वाभावात् अत उच्यत इत्यर्थः । **जग**दिति पाठान्तरं पुस्तकद्वये । क्वचित् पाठद्वयमपि मूले नास्ति ।

हरिरेव । (तर्हि भक्तानामपि लोकमध्यपातित्वात्तन्नियामकत्वं ब्रह्मादीनां कुतो नेत्यत आहुः कामचार इति । लोके तेभ्य एव कामचारः, त एव नियामका इत्यर्थः । न चान्यथेति । प्रकारान्तरेण नेत्यर्थः । भक्तेषु विशेषमाहुः परमानन्दरूप इति ।) ये तु भगवद्भक्तास्तेषां स्वात्मनि स्वात्मविषये ऐहिके पारलौकिके चार्थे जलादिषु श्रीकृष्ण एव कामचार इत्यर्थः । सर्वत्र नियामकः स एवेति भावः । अथवा । भक्तानां स्नेहातिशयेन स्वात्मत्वेनैव प्रभुः स्फुरतीति सर्वांशेन तत्प्रार्थने शङ्का न भवतीत्यर्थः । (ब्रह्माद्यपेक्षयात्र विशेषः 'परमानन्दरूप' पदेनोक्तः । एतावदुक्तस्य फलितार्थमाहुः अत इति । अत उक्तरीत्या सर्वापेक्षया श्रीकृष्ण एव भक्तिमार्गे भजनीय इत्युक्तम्, अतो हेतोस्तत्र बुद्धिर्विधीयताम् क्रियतामित्यर्थः । ननु कीदृशी बुद्धिरिति चेत्, तत्राहुः ब्रह्मवादेनेति । ब्रह्मवादे हि परब्रह्मणः साकारत्वं प्रतिपाद्यते, अतस्तदुक्तपरब्रह्मत्वेन श्रीकृष्ण एव बुध्यतामिति भावः । तथात्वं दामोदरलीलायां श्रीशुकेन स्फुटमेवोक्तं, 'न चान्तर्न बहिर्यस्ये'ति 'त्रय्या चोपनिषद्भिश्चे'त्यादिना । तेन ब्रह्मवादो भक्तिमार्गे अनुभवसाक्षिक इति निरूपितं भवति । अत एव तुशब्देन निराकारवादो व्यावर्तितः) ॥ ११ ॥

अथ जीवस्वरूपं तन्मुक्तिप्रकारं चाहुः आत्मनीति ।

आत्मनि ब्रह्मरूपे तु छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः ॥ १२ ॥
उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ।
गङ्गातीरस्थितो यद्वद्देवतां तत्र पश्यति ॥ १३ ॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन् ज्ञानी प्रपश्यति ।
संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥ १४ ॥
अपेक्षितजलादीनामभावात्तत्र दुःखभाक् ।
तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥ १५ ॥

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिप्रकाशः ।

मतः शास्त्र उक्तः । एतन्निरूपणप्रयोजनमाहुः कामचार इति । ब्रह्मादिभ्यो जातकामानां चारो भोगः अस्मिन् लोके भवति, लौकिको भवतीत्यर्थः । हरिकृतभोगस्वरूपःमाहुः परमानन्द इति । एतस्यार्थमाहुष्टीकायां ये त्विति । ब्रह्मात्मकः प्रपञ्चो ज्ञानिनि भक्ते च । तत्र ज्ञानिनः कामाभावात् तद्व्यावर्तनाय तुशब्द उक्तः । स्वात्मविषय इति । स्वात्मपदं स्वात्मीयपरम् । कामचार इति । कामचारनिश्चय इत्यर्थः । लक्षणानङ्गीकारेण पक्षान्तरमाहुः अथवेति । अस्मिन्पक्षे आत्मपदं कृष्णविशेषणम् । तत्प्रार्थने 'त्वदुच्छिष्टं भोज्य'मित्यादिभगवत्प्रार्थने । यतो हेतोर्ब्रह्मैकनिष्ठानामेव व्यवहारो ब्रह्मण्येव पर्यवस्यति, अतो हेतोः सर्वं पुरुषोत्तमाधिष्ठानभूतमक्षरं ब्रह्मैवेति ज्ञात्वा व्यवहर्तव्यमित्यर्थमाहुः मूले अतस्त्विति ।

अथेति । अस्य जन्मान्तरीयत्वाय भिन्नः प्रक्रमः । जीवस्वरूपं तन्मुक्ति-

आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत् ।
लोकार्थी चेद्भजेत्कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥ १६ ॥
क्लिष्टोऽपि चेद्भजेत्कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा ।

आत्मविषय उच्यत इति शेषः । जीवा ह्यणवोऽक्षरात्मकाः, तदात्मकत्वमविद्यया-न्तरायभूतया न विदन्ति । तेन संसारमापद्यन्ते । इदमेवोपाधिरूपत्वं तस्याः, न तु तत्कृतं जीवत्वम् । अणुत्वबोधनार्थं दृष्टान्तः । व्योम्नि यथोपाधिभिः क्षुद्रैः छिद्राणीव प्रतीयन्ते, तथात्मनि क्षुद्रत्वादयो धर्माः प्रतीयन्ते, न तु ब्रह्मधर्मा इति बोधनार्थं च । उपाधिनाश इति । तेषां मध्ये यं जीवं येन प्रकारेण प्रभुरुद्दिधीर्षुर्भवति, तत्प्रकारकगुरूपदेशादिभिरवि-द्यालक्षणोपाधेर्ब्रह्मात्मकत्वावबोधनप्रतिबन्धकस्याविद्यात्मकस्य नाशे ब्रह्मात्मकत्वावबोधन-लक्षणे विज्ञानेऽनुभवे सम्पन्ने पुरुषोत्तमाविर्भावयोग्यता जातेति तस्मिन् जाते स्वात्मनि तं प्रकर्षेण पश्यतीत्यर्थः । तस्य सर्वस्वरूपो हरिरेवेति न तदतिरिक्तमपेक्षते । भजनोपयोग्यर्था-पेक्षायामपि प्रभुणैव सर्वं सम्पद्यत इति न कदाचिद्दुःखी भवति । एतज्ज्ञापनार्थं दृष्टान्तः । (गङ्गातीरस्थित इति । यद्वद् यथा गङ्गातीरस्थितस्तत्र प्रवाहमध्ये देवतामाधिदैविकीं

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिप्रकाशः ।

प्रकारं अहंममतानिवृत्तिप्रकारं स्वात्मन्यक्षरब्रह्मात्मकत्वे ज्ञानं चाहुरित्यर्थः । चतुर्षु मध्ये प्रपञ्चेऽक्षरत्वेन ज्ञानं पूर्वजन्मन्यपेक्षितत्वेनोक्तमिति भावः । तदात्मकत्वमिति । अक्षरात्मकत्वम् । इदमेवेति । अज्ञानजनकत्वमेवेत्यर्थः । येन प्रकारेणेति । त्रिविधमिश्र-पुष्टिमध्ये येन प्रकारेण । अविद्यालक्षणोपाधेरिति । अविद्याः स्वरूपाज्ञानादिपञ्च-पर्वाणि लक्षणानि वृत्तयो यस्योपाधिर्मूलाविद्यात्मकस्येत्यर्थः । ब्रह्मात्मकत्वेति । येन प्रकारेणोद्दिधीर्षा, तत्प्रकारक एव गुरूपदेशोपि संपन्नो भवति, तेन ब्रह्मात्मकत्वमपि तत्प्रकारकमेव भवति । यादृशी लीला अनुभावयिता प्रभुर्भवति, तादृशलीलाधिष्ठानत्वं स्वस्मिन्ननुभवतीत्यर्थः । तस्मिन्निति । पुरुषोत्तमाविर्भावे जाते सतीत्यर्थः । स्वात्मनीति । ज्ञानमार्गे गुहायां परमव्योम्नि लीलाविशिष्टपुरुषोत्तमाविर्भावः । भक्तिमार्गे त्वात्मन्येव तदाविर्भाव इति स्वपदम् । अयमेव च प्रकर्षः । तं लीलाविशिष्टं पुरुषोत्तमं पश्यतीत्यर्थः । इदमेव निवेदनाङ्गभूतं दर्शनं ज्ञेयम् । तस्य स्वात्मनि पुरुषोत्तमदर्शनवतः । तदतिरिक्तं भगवदतिरिक्तम् । अर्थापेक्षायां जलाद्यपेक्षायाम् । प्रभुणैव सर्वमिति । अक्षरात्मकाधिष्ठानभूतजलाभावेपि पुरुषोत्तमात्मकलीलासृष्टिस्थजलाविर्भावो भवतीत्यर्था-भावप्रयुक्तं दुःखं कदापि न भवतीत्यर्थः । एतज्ज्ञापनार्थमिति । स्वपदस्य ज्ञानिभक्तवि-भेदसूचकत्वज्ञापनार्थमित्यर्थः । स देवतां तत्र गङ्गायामेव पश्यति, तथायमपि स्वस्मिन्नेव

---

१. न तु ब्रह्मधर्मबाधनार्थमितिपाठः ।

ता पश्यति, तथा ज्ञानी स्वस्मिन् आत्मनि परं ब्रह्म कृष्णं पश्यति, परं भक्त्येति विशेष उभयत्र ज्ञातव्यः । तदभावे तु दर्शनमपि दुर्लभम्, कुतस्तरां भजनमिति भावः । 'भक्त्या या दृश्यते क्वचि'दिति पूर्वमुक्तत्वात् 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इति प्रभुवचनाच्च । ननूक्त-प्रकारकज्ञानाभावेपि लोके भजनं दृश्यते, तत् कथमित्यपेक्षायामाहुः संसारेति ।) यस्तु प्रपञ्चासक्तो गुरूपदेशमात्रेण भजते, संसारनिवृत्तिहेतुत्वं ज्ञात्वा भजते, न तु ब्रह्म-भावसम्पत्त्या, पुरुषोत्तमाविर्भावाभावात्, स तु गङ्गातो दूरस्थो यथा तां भजते, तत्रापेक्षि-ततज्जलाप्राप्त्या दुःखी भवति, तथा अयं भक्तिमार्गस्थ इति साक्षात्स्वरूपसम्बन्ध्यर्थापेक्षायां तदप्राप्त्या क्लेशभाग्भवतीत्यर्थः । तथापि न स भजनं त्यजति, अङ्गीकारात्प्रभोः । अनङ्गी-कारे तु मध्ये भजनप्रतिबन्धेपि कृतभजनवैयर्थ्यासम्भवाज्जन्मान्तरे तत्फलिष्यतीति ज्ञेयम् । (तेन प्रवाहभक्तिमार्गीयोऽयं निरूपितः, अन्यथा मध्येऽनङ्गीकारः, तेन भजनप्रतिबन्धादिकं न स्यात् । ननु पुष्टिमार्गं परित्यज्य किं तत्कथनेनेत्याशंक्याहुः तस्मादिति । यस्मात् प्रवा-हस्थभक्तेऽप्येवमङ्गीकारः प्रभोः, यज्जन्मान्तरेपि तं न त्यजति, तस्माद्धेतोः श्रीकृष्णमार्ग-स्थः पुष्टिमार्गस्थः सर्वलोकतोपि मुक्तो भिन्नो विशिष्टश्चेत्यर्थः । सर्वपदात् ज्ञानितः प्रावा-

---

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिप्रकाशः ।

कृष्णं पश्यतीति मूलार्थः । ज्ञानी स्वस्मिंस्तादृशाक्षरत्वज्ञानवानित्यर्थः । यस्त्विति । तुशब्देन लीलासृष्टिविशिष्टपुरुषोत्तमाविर्भाववतो व्यावृत्तिः । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन प्रपञ्चज्ञानवान् प्रपञ्चासक्तः । स एव संसारी । न त्विति । तत्राप्येतदिहोच्यत इति संदर्भेणोक्तस्ताव-न्मात्रवान् । अवशिष्टत्रितयरहित इत्यर्थः । स त्विति । इदं पदं 'क्लेशभाग्भवती'त्यनेन सम्बध्यते । भक्तिमार्गस्थ इति । भजनाकांक्षा प्रतिपादिता । साक्षादिति । सत्य भजनोपयोगिजलाद्यपेक्षायां कदाचित्परीक्षार्थं प्रारब्धभोजनार्थं वा प्रभुश्चेद्विलम्बते तदा तदधिष्ठानभूतजलाद्यभावेन लीलासृष्टिस्थपुरुषोत्तमात्मकजलाद्यप्राप्त्या क्लेशभाक् भव-तीत्यर्थः । ननु सर्वस्यापि सेवोपयोगियावदर्थाप्राप्त्योद्वेगहेतुक्लेशभाक्त्वस्य सिद्धत्वा-त्तेन न सेवानिर्वाह इति चेत्, सत्यमित्याशयेनाहुः तथापीति । अङ्गीकारात् पुष्टि-पुष्टावङ्गीकारात् । अङ्गीकारेण प्रतिबन्धककृतः प्रतिबन्धो न भवतीत्यर्थः । अङ्गीकारे च भजनत्यागाभाव एव मानम् । अनङ्गीकार इति । पुष्ट्यंशे मर्यादास्थित्या, पुष्टिपुष्टा वनङ्गीकारे तु मध्ये मध्ये प्रतिबन्धककृतौ भजनप्रतिबन्धो भवति, तदा द्वितीयजन्मनि तद्भजनं फलिष्यति । निर्वक्ष्यतीति ज्ञेयमित्यर्थः । कृतभजनेति । भजनस्य फलं भजनमेव । भजननिर्वाह इति यावत् । तदभावासंभवादित्यर्थः । मूले तस्मादिति । यतो हेतोस्त्रितय-रहितस्तत्तदधिष्ठानापेक्षो दुःखभाक् तस्माद् हेतोः शुद्धपुष्टिमार्गस्थः सर्वलोकतो विमुक्त-श्चतुष्टयमपि संपाद्याधिष्ठानापेक्षारहितः तथाविधं कृष्णमेव विशेषेण चिन्तयेदिति संबन्धः । श्रीकृष्णेति । रसात्मकनामोक्तेः । पुष्टीति । पुष्टिमार्गीयभक्तेषु प्रकटिता ये तथाविधा

हिकभक्ततः, कैमुतिकन्यायेन साधारणलोकतश्चेति ज्ञेयम् । ज्ञानिनः संसाराभावात् संसारिणो ज्ञानाभावेन दुःखभाक्त्वम् । पुष्टिमार्गस्यैव प्रभुस्वरूपं ज्ञात्वा सर्वस्वनिवेदनपूर्वकं सर्वात्मभावेन भजनं स्वप्नेपि दुर्लभम् । पुष्टिमार्गीयस्य प्रभ्वनुग्रहैकनियम्यत्वात् सर्वमुपपद्यत इति ततो वैशिष्ट्यम् । एतावत्सर्वं श्रीकृष्णमार्गस्थपदेन द्योतितम् । अतः सर्वमवदातम् । ननु वित्ताद्यभावे पुष्टिमार्गीयस्यापि भजनासंभवे दुःखित्वात् कथमुक्तवैशिष्ट्यमित्यपेक्षायामाहुः) आत्मानन्दसमुद्रस्थमिति । श्रीकृष्णपदात्पुष्टिमार्गीयभक्तप्रकटितनिरवध्यानन्देषु विहरन्तमित्यर्थः । ते तु व्रजरत्नात्मका इति मन्मतिः । स आनन्दो भगवत्स्वरूपात्मकस्तद्दत्त एव । अत आत्मपदं भगवत्परम् । (बहिरसंभवेप्यन्तरेवं भजेत् । अतो नोक्तानुपपत्तिरिति भावः । ननु कश्चिज्जीविकाद्यर्थमपि भजते, तस्य का गतिरित्यत आहुः लोकार्थीति । लोकपदेन लौकिकोऽर्थ उच्यते, तदर्थी चेत् कृष्णं भजेत्, तदा व्यापारवदर्थे सिद्धे तस्याप्यनर्थरूपत्वेन तत्कृतभजनस्य भक्तित्वाभावात् तत्कृतं सर्वं क्लेशरूपमेव । अतः क्लिष्टो भवतीत्यर्थः । न केवलमैहिकः क्लेशः, किन्तु परलोकोपि नश्यति, निषिद्धाचरणादिति सर्वथेत्युक्तम् । यस्य स्वल्पमपि ज्ञानम्, स नैवं करोति, सर्वथा तद्रहितः कश्चिदेवं कुर्यादपीति चेदित्युक्तम् । अत्र मूलनामोक्तिर्भजनकर्तुरभिप्रायेण, अन्यथा तदसंभवात् । तर्हि लोकार्थित्वाभावेपि तद्रहितस्य भजनासंभवात् को विशेष इत्यत आहुः क्लिष्टोपीति । लौकिकार्थाभावेन क्लिष्टोपि गीतायां नवमेऽध्याये 'पत्रं पुष्पं फलं तोय'मिति वचनात् कृष्णं चेत् भजेत्, तदा यथासंभवं भजनमर्थादेव सिध्यति, परं लोको नश्यति । लौकिकं न सिध्यति, न तु स्थितं नश्यति, भजनसिद्धौ न तावता कापि हानिरिति भावः । भगवतस्तथेच्छेति सर्वथेति निरूपितम् । चेदिति तथा भजनमशक्यमिति ज्ञापनाय) ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिप्रकाशः ।

आनन्दास्तेषु । तद्दत्त इति । भगवद्दत्तः । अत इति । तथाविधानन्दस्य स्वरूपात्मकत्वादेव । अनेन चिन्तनरूप आत्मनिवेदनाङ्गभूतः स्नेह उक्तः । कृष्णमेवेत्येवकारेण मुख्या प्रेमलक्षणा भक्तिश्चोक्ता । मूले लोकार्थीति । लोकसिद्धा लौकिका येऽर्थास्तद्वान्, प्रपञ्चत्वेनैव प्रपञ्चज्ञानवानित्यर्थः । स यदि लौकिकार्थेनैव कृष्णसेवां कुर्यात्, तदा स प्रारब्धाधीन इति तत्तदधिष्ठानाप्राप्त्या सर्वथा क्लिष्टो भवति । तस्य प्रवाहमिश्रत्वे सर्वथा भजनत्यागो भवति, ततो बहुभिर्जन्मभिस्तत्सिद्धिः । पूर्वोक्तः संसारी तु प्रारब्धाधीनः । परीक्षार्थं प्रारब्धभोजनार्थं वा प्रभुश्चेद्विलम्बते, तदा तदप्राप्त्या कदाचित् दुःखभाग् भवति । 'स्वस्मिन् ज्ञानी प्रपश्यती'त्युक्तस्तु चतुष्टयवानधिष्ठानापेक्षः कदाचिदपि दुःखी न भवतीति विभाग इति भावः । पुष्टिमिश्रस्य प्रकारमाहुः क्लिष्टोपीति । तादृशोपि चेद्भजेत्, तदा लोको नश्यति । लोकः स्वत एव दर्शनविषयो न भविष्यतीत्यर्थः । भजनात्यागज्ञापिताङ्गीकारेणैव तत्सिद्धिरिति भावः ।

स्वस्वरूपज्ञानप्रभुस्वरूपज्ञानाभाववान् भक्तोऽपि पुष्टिमर्यादाभेदेन द्विविधः। उभयोश्चित्तचाञ्चल्याभावायाहुः ज्ञानाभाव इति ।

ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ॥ १७ ॥
मर्यादास्थस्तु गङ्गायां श्रीभागवततत्परः ।
अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥ १८ ॥
उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ।
ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥

(पुष्टिमार्गी पूजोत्सवादिषु तिष्ठेत्, पुष्टिपुष्टिमार्गे पूजापदं तस्य ज्ञानाभावात् प्रथमप्रवृत्त्यभिप्रायेणोक्तम् । मनसस्तन्निष्ठतायां कृतिरर्थादेव सिध्यतीति तत्कुर्यादित्यनुक्त्वा तत्र तिष्ठेदित्युक्तम् । मर्यादायां प्रकारान्तरमाहुः मर्यादास्थ इति । गङ्गायां गङ्गासमीपे श्रीभागवततत्परस्तिष्ठेदिति पूर्वेण सम्बन्धः । उभयोरन्यतरधर्मव्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः । तत्र भेदकं किमित्याकाङ्क्षायां) पुष्टिमार्गीये विशेषमाहुः अनुग्रह इति। तस्य स्थितौ न देशनियमः, किन्तु प्रभुरनुगृह्य यत्रैव यथा स्थापयति, तत्रैव तिष्ठति तथा । तस्य विधिर्न नियामक इति भावः । मर्यादास्थावपि ज्ञानिभक्तौ चेदनुगृह्णाति विशेषतः, तदा आदौ पुष्टिमार्गं प्राप्य तन्मार्गीयां भक्तिं प्राप्नुत इत्याहुः उभयोरिति । यदि मर्यादायामेवाङ्गीकारः, तदोभयोर्मुक्तिरेव फलिष्यतीत्याशयः । एवं निरूपणे तात्पर्यमाहुः ज्ञानाधिक इति ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिटिप्पणी ।

टीकायाम् स्वस्वरूपेति । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन स्वस्वरूपज्ञानं, तत्राधिष्ठितत्वेन च प्रभुस्वरूपज्ञानं ज्ञेयम् । पूर्वोक्तः संसारीत्यर्थः । पुष्टिमर्यादेति । विशेषणभूततद्द्वयभेदेनेत्यर्थः । प्रवाहस्थस्तु लोकार्थीत्यर्थेनोक्त इति भावः । मूले पूजोत्सवादिभूतौ येषु तेषु भगवद्धर्मेष्वित्यर्थः । मर्यादामिश्रस्तु जन्मान्तरे नित्यभजनार्हदेहसिद्ध्यर्थं गङ्गायां तिष्ठेदित्याहुः मर्यादास्थस्त्विति । पुष्टिमिश्रस्य त्वनुग्रहो नियामको नित्यभजनसाधकः, अतो योग्यदेहापेक्षाभावात्स्थितिस्थलानाग्रह इत्याशयेनाहुः अनुग्रह इति । टीकायां मर्यादास्थाविति । मर्यादामिश्रपुष्टिस्थावित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानेन परप्राप्तिमान् ज्ञानी, तद्भिन्नैव तद्वान् भक्त इति ज्ञेयम् । विशेषत इति । मर्यादांशे पुष्ट्यंशं योजयेच्चेत्, तदादौ योग्यदेहात् पूर्वमेव पुष्टिरूपमार्गप्राप्त्यर्थः । पुष्टिप्राप्तिर्भगवत्कृततद्योजनेन भवतीति भावः । तन्मार्गीयां भक्तिं आत्मनिवेदनाङ्गस्नेहं प्रेमलक्षणां भक्तिं वा । इदमेव मूले पूर्वोक्तपदेन ग्राह्यम् । उभयोरितीति । उभयोर्मर्यादापुष्टिस्थज्ञानिभक्तयोः । मर्यादायामेवेति । मर्यादाभेदेष्वित्यर्थः । एवकारः पुष्टिभेदव्यवच्छेदकः। एवं निरूपण इति ।

लोकेऽधुना भक्तेरपि ज्ञानं फलं, तस्य मुक्तिरेवेति सर्वे वदन्ति । तत्र ज्ञानं हि ब्रह्मात्मैक्यज्ञानम् । ब्रह्म चाक्षरात्मकम्, तदात्मकत्वेन सर्वज्ञानं च । एतावतापि पुरुषोत्तमसम्बन्धस्तु दूरतरः । तस्य अक्षरातीतत्वात् । अत एवार्जुनेन पुरुषोत्तमाक्षरभजनयोस्तारतम्यं पृष्टः स्वभजन आधिक्यमाह गीतासु द्वादशेऽध्याये । गङ्गायां च क्षराक्षरपुरुषोत्तमतारतम्यदृष्टान्तः स्पष्टः । न हि देवी तीर्थात्मिका जलात्मिका वा, किन्तु जल एव तीर्थात्मकत्वं जानन् ज्ञानी भवति । तदतीतदेवतात्मकदर्शने भक्तत्वम् । न हि भक्त्या देवताद्रष्टृसमः पूर्वो भवति । अत एव पुरुषोत्तमं मां जानन् मामेव सर्वभावेन भजतीति 'यो मामेवमसंमूढ' इत्युपक्रम्य 'भजति मां सर्वभावेने' ति प्रभुरुक्तवान् । अतो ज्ञानमार्गीयस्यापि पुरुषोत्तमविदोपि भक्तिनिष्ठैव फलमिति किमितोऽधिकं वाच्यम्, अनेकप्रमाणसिद्धत्वादिति विद्वद्भिर्ज्ञेयम् । ऋग्वेदेपि पठ्यते 'तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन । आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ।' हे स्तोतारो भगवदुत्कर्षवर्णनपराः पूर्व्यं सर्वकारणकारणरूपं तं लोकवेदप्रसिद्धं पुरुषोत्तमं भवन्तो यथावद्विदन्ति तत्स्वरूपमिति तथाभूताः । ऋतस्य सूनृतवाणीरूपस्य वेदस्य गर्भरूपम् । स्वोदरस्थं वेदं विश्वहितार्थं ब्रह्मण उपदिष्टवानिति तथा । जनुषा स्वजन्मनैव सम्पूर्णेन, न तु क्षणयाममात्रेण । पिपर्तन पूर्तियुक्तं सन्तुष्टं कुरुत । अत्र यथाविदित्त्वोक्त्या पूर्णज्ञानानां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवांस्तदर्थमेव तद्भजनार्थमेवोपयुक्तान् कुरुतेति भक्तिमार्गे विनियोगमुपदिशति । तेन स्फुटमेव ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्याधिक्यमवगम्यते । भक्त्या विना न कोपि पुरुषार्थः सिध्यतीति हृदयेनाहाग्रे देहादिसर्वविनियोगाशक्तौ आसमन्ताज्जानन्तोऽखण्डशब्दब्रह्मरूपं, न तु लौकिकशब्दरूपमिति । नामस्वरूपं जानन्तस्तदेव विवक्तन विशेषेण वदन्तु । अधिकमाहात्म्याद्यज्ञाने नाममात्रमुत कीर्तयन्तु । एतेनैव भगवत्स्वरूपतन्माहात्म्यादिकं ज्ञातं भविष्यतीत्याशयेनाह नामस्वरूपम् । चिदिति । चिदित्युपलक्षणम् । सच्चिदानन्दात्मकमित्यर्थः । नामस्वरूपाज्ञाने तदुपदेष्टृगुरूपसत्तिः कार्येत्याशयेनाह महस्त इत्यादि । ते त्वत्सम्बन्धिनं सुमतिं निर्दोषपूर्णगुणत्वेन भवन्तं जानन्तं भगवद्भक्तं भजामहे । स च स्वतेजसा पराज्ञाननिरासक इत्याह मह इति । तेजोरूपमित्यर्थः । स्वहृदि सदा श्रीकृष्णप्राकट्येनोत्सवात्मकमिति वा । एतेन ज्ञानिनां भक्तिमार्गप्रवेश एवोपदिष्टो भवति । एवमेव 'तद्विष्णोः' 'तद्विप्रास' इत्यादिश्रुतिसहस्रैर्निगद्यत इति सुष्ठूक्तं ज्ञानमार्गादधिको भक्तिमार्ग इति ॥१७॥१८॥१९॥

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिटिप्पणी ।

गङ्गादृष्टान्तेन भक्तिमार्गनिरूपणे । तात्पर्यं ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्याधिक्यज्ञापनरूपमाहुरित्यर्थः । गङ्गायामिति । आधिभौतिकादिभेदेन गङ्गायां क्षरादिदृष्टान्तः स्पष्टः । ननु जलतीर्थात्मिकैव गङ्गा, न तु तदतिरिक्ता देवतारूपेति कथं गङ्गादृष्टान्त इत्यत आहुः नहीति । किंत्विति । इदं पदं तदतीतेत्यनेन संबध्यते । यद्दर्शने भक्तत्वं भवति सा देवीति भावः ।

गङ्गादृष्टान्तस्य तात्पर्यान्तरमाहुः भक्त्यभाव इति ।

भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः ।
अन्यथाभावमापन्नस्तस्मात्स्थानाच्च नश्यति ॥ २० ॥
एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम् ।
एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली सम्पूर्णा ॥

भगवत्सान्निध्यदेशेऽपि स्थितौ भक्त्यभावे तथा भवतीति भावः । एतेन भक्तेरावश्यकत्वमुक्तं भवति । (सप्रयोजनमुक्तमुपसंहरन्ति एवमिति । उक्तप्रकारेण स्वशास्त्ररूपं स्वशास्त्रस्य वा सिद्धान्तरूपसर्वस्वं गुप्तं स्वल्पेन बहु निरूपितत्वात् गम्भीरतात्पर्यं बहिर्मुखानामज्ञापनीयं वा । किं तेनेत्यत आहुः एतदिति । एतज्ज्ञानेन स्वमार्गसंबन्धिसर्वसंशयनिवृत्तिर्भवति, अन्यथा 'संशयात्मा विनश्यती'ति बुद्धिरन्यथा भवेदित्यर्थः) ॥ २० ॥ २१ ॥

इति श्रीपितृपादाब्जपरागरससिक्तहृत् ।
श्रीविठ्ठलस्तत्सिद्धान्तवाङ्मालां हृदये दधौ ॥ १ ॥

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिटिप्पणी ।

तात्पर्यान्तरमिति । पूर्वं 'ज्ञानाधिक इत्यनेन भक्तेर्ज्ञानाधिक्यरूपं तात्पर्यमुक्तम् । अनेन भक्तेरावश्यकत्वरूपं तात्पर्यमुच्यते । भक्त्यभाव इतीति । तीर्थात्मकत्वेन जानन्नपि तीरस्थितोपि भक्त्यभावे दुष्टैः कर्मभिः अन्यथा भावं जलत्वेनैव ज्ञानमापन्नस्तस्मात् स्थानात्तीर्थत्वज्ञानादपि नश्यतीत्यर्थः । तथाभवतीति । अक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानवानपि दुष्टैः प्रारब्धैः स्वकर्मभिरन्यथाभावं प्राप्तः प्रपञ्चत्वेनैव जानन् तस्मात् स्थानात् ब्रह्मात्मकत्वज्ञानान्नश्यतीत्यर्थः । न च ज्ञानेन सर्वपापक्षयात् कथमन्यथाभावो वक्तुं शक्य इति शंक्यम् । ज्ञानस्यानारब्धानामेव कर्मणां नाशकत्वात् । प्रारब्धकर्मणां नाशस्तु पुष्ट्यैवेति सिद्धं भक्तेरेवावश्यकत्वम् । मूले एवमिति । पूर्वोक्तप्रकारेण । स्वशास्त्रेति । स्वशास्त्रस्य सेवाप्रकाररूपं सिद्धान्तम् । गुप्तं निरूपितमिति । गुप्ततया निरूपितम् । एतदिति । यन्मया गुप्तं निरूपितम् । एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत । सर्वसंशयादेतद्ग्रन्थनिवर्त्याद्विमुक्तो भवतीत्यर्थः । पुनः कदापि संशयं न प्राप्नोतीति विशब्दार्थः ॥

इति श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभविरचिता सिद्धान्तमुक्तावलीविवृतिटिप्पणी ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

सिद्धान्तमुक्तावली ।

श्रीमद्विट्ठलेश्वरविरचितविवृतिसमेता ।

प्रणम्य पितृपादाब्जपरागमनुरागतः । कृपया विशदीकुर्मस्तद्वाङ्मुक्ताफलावलीम् ॥१॥

नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धान्तविनिश्चयम् ।
कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता ॥ १ ॥

स्वसिद्धान्तेति । अग्रे वक्ष्यमाणैर्बहुभिर्मिथो विरुद्धैः सिद्धान्तैः शास्त्रार्थसन्देहे तन्निरासाय स्वसिद्धान्तरूपं शास्त्रार्थनिश्चयं वक्ष्यामीत्यर्थः । तमेवाहुः कृष्णसेवेति ।

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

श्रीकृष्णाय नमः । प्रणम्येति । अत्र नमने प्रकर्षो भक्तिमार्गीयत्वम्, तच्च सुसेव्यत्वज्ञानपूर्वकत्वे सति भक्तिकारणकत्वम्, तदेव भक्तिमार्गीयतावच्छेदकद्वयं प्रकटयन्ति पितृपादाब्जेति । पितृपदं भक्त्यनपेक्षपुत्रवात्सल्यबोधकम् । हृदयाविष्टस्य घनीभूतानन्दरूपपादस्य परागस्तस्मात् स्रुत आनन्दः । भगवच्चरणारविन्दे हृदये समागते य आनन्दोऽनुभूयते तत्स्वरूप इत्यर्थः । तथा च पितृपादाब्जपरागमित्यनेन सुसेव्यत्वज्ञानरूपमवच्छेदकमुक्तम् । अनुरागत इत्यनेन भक्तिरूपं द्वितीयमवच्छेदकमुक्तम् । एतादृशनमनाभिव्यञ्जितपदार्थमाहुः कृपयेति । भगवद्धर्माणां नित्यत्वादभिव्यक्तेरेवाङ्गीकारात् कृपायास्तथात्वमिति मन्तव्यम् । अत एवासाधारणकारणतया तदुक्तिः । तादृशनमनोपकारसिद्धां तत्कृपामाहुः, नमनस्य करणत्वं तत्क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकत्वादिति भावः । स उपकारः, तत्सिद्धां कृपामित्यर्थः । कृपया ग्रन्थवैशद्यकरणकथनेन स्वपितृचरणानां वागधिपतित्वमप्युक्तम्, तत्कृपाया एव तथाकरणसामर्थ्यात् । नमनजन्यपदार्थमाहुः विशदीकुर्म इति । वैशद्यं स्फुटीभावः । किमित्याकांक्षायामाहुः तदिति । तद्वाङ्निष्ठमुक्ताफलरूपार्थराशिमित्यर्थः । मुक्ताफलपदस्य कल्पनावृत्त्यार्थबोधकत्वम् । सादृश्यं च नैर्मल्यसामान्यधर्मेण । नैर्मल्यं चात्र प्रोज्झितकैतवत्वम् । वाच एव मुक्ताफलानीत्ययं पक्षस्तु अत्रार्थस्यैव स्फुटभावं प्राप्तत्वादसंभवग्रस्तः । वाग्वैशद्यं तु व्याकृतावुच्चारणे चैव प्रसिद्धम् । मूले स्वसिद्धान्तेति । स्वसिद्धान्तस्य अयमेव शास्त्रार्थ इति विशेषेण निश्चयो यस्मात् तादृशं ग्रन्थरूपं निश्चायकं वाक्यम् । इदं च प्रतिज्ञावाक्यम् । महावाक्यमाहुः कृष्णसेवेत्यादि । टीकायां अग्र इति । अस्मिन्नेव ग्रन्थे 'मायिकं सगुणं कार्य'मित्यादिभिर्वक्ष्यमाणैः । शास्त्रार्थस्य गीताभागवतार्थस्य । तन्निरासाय शास्त्रार्थसन्देहनिरासाय ।

फलात्मकनामोक्त्या स्वतःपुरुषार्थत्वेन सेवाकृतिः स्वसिद्धान्तो, न त्वन्यशेषत्वेनेति ज्ञाप्यते । सेवा हि सेवकधर्मः । तदुक्त्या जीवानामशेषाणां सहजदासत्वं ज्ञापितम् । अत एव न कर्मणीवात्र कालपरिच्छेदोस्तीत्याहुः सदेति । आवश्यकार्थण्यत्प्रत्यया-न्तकार्यपदोक्त्या तदकरणे प्रत्यवायी भवतीति भावो ज्ञाप्यते । सा च फलरूपा साधनरूपा चास्ते । तत्र मानसी सा परा फलरूपेत्यर्थः । यथा व्रजसीमन्तिनीनाम् । तदेव तत्प्राण-नाथेन गीतं 'ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेद' मित्यादिना ॥ १ ॥

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

सन्देहस्वरूपं तु स्वयमेवाग्रे वक्ष्यन्ति स्वेति । एतन्निरूपकशास्त्रार्थस्य निश्चयो यस्मात्त-मित्यर्थः । फलात्मकेति । फलरूपस्य तस्य स्वतः पुरुषार्थत्वधर्मावच्छिन्नसेवाकृतिः स्वसिद्धान्तः । फलसेवनं हि स्वतः पुरुषार्थः इति, अत एव धर्मार्थयोः काममोक्षद्वारा पुरुषार्थता । काममोक्षयोरेव साक्षात् सुखहेतुत्वात् स्वतः पुरुषार्थत्वम्, 'पुंप्रीतिहेतुर्हि पुरुषार्थ' इति जैमिनिसिद्धान्तात् । यथा कामिन्याः । स्वतःपुरुषार्थत्वेन । कामप्रयत्न-योरेकविषयत्वेनेत्यर्थः । ननु एवं 'मानसी सा परे'त्यनेन मानस्याः सेवायाः फलत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तदर्थत्वमेवैतत्सेवायाः सिध्यति, न तु स्वतःपुरुषार्थत्वम्, किन्त्वन्यशे-षत्वमेवेति चेत्, तत्राहुः न त्वन्येति । यत्र विजातीयफलार्थत्वं तत्रैवान्यशेषत्वम्, यथा विजातीययोर्धर्मार्थयोः शेषशेषिभावः, प्रकृते तस्या एव सेवाया अवस्थाभेदेन मानससे-वारूपफलत्वेन विजातीयत्वाभावाददोष इति भावः । नन्वेवं मानससेवारूपमोक्षजनकतया सेवाकृतिरित्यागतम्, तत्र मोक्षजनकता तु भगवत्संबन्धेनैवावच्छिद्यते इति भगवद्विषयकं कामक्रोधादिकं ज्ञानमेव वा तत्साधनमस्तु, किं नूतनसेवाविधानेनेत्यत आहुः सेवा हीति । स्वधर्मत्वात् सेवाकृतिरुचिततरैव । किञ्च, सेवोक्त्या च जीवानां दासत्वं ज्ञापि-तम् । सहजेति । अत्र सहजातमिति विग्रहस्थजातपदं सत्तापदं, जीवस्य नित्यत्वेन जनना-सम्भवात् । तथा च सहसत्ताकमित्यर्थः । यथा जीवसत्ता सार्वदिकी, तथा दासत्वस-त्तापि । अत एव जीवस्य सहजदासत्वेन अत्र सेवायां सहजधर्मत्वादेव । कर्मणीवेति । कर्म न सहजधर्मः, तस्यैव जन्मान्तरे शूद्रदेहेऽनधिकारादिति भावः । कालपरिच्छेदोऽ-स्मिन् काले न कर्तव्येतिरूपः । सेवायां कालपरिच्छेद्यत्वादिधर्माभावेपि प्रत्यवायजनकी-भूता भावप्रतियोगित्वरूपधर्मोस्तीत्याहुः आवश्यकार्थेति । सा चेति । सा पूर्वोक्तैव सेवा । दास्यधर्मविशिष्टा साधनरूपा, सर्वांशेन कृष्णसंबन्धविशिष्टा फलरूपा । मानसी सेवा । यथेति । यथा यत्प्रकारिका सेवा व्रजसीमन्तिनीनां सिद्धा, सा सेवेति आशयः । तदेव मानससेवायाः स्वरूपमिति । 'मय्यनुषङ्गबद्धधिय' इत्यनेन साधनसेवानुवादपूर्वक-मन्यानुसन्धानराहित्यरूपं 'नाविद'न्नित्यनेनोक्तम् । अथवान्यानुसंधानरहितभगवत्सेव

एतदेव सेवास्वरूपमित्याहुः चेत इति ।

चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजा ।
ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥ २ ॥

उक्तसेवासाधने इतरे इत्याहुस्तदिति। वित्तं दत्वा अन्येन पुरुषेण कृत्वा कारितैका । एतादृशेन पुंसा कृता चापरा । एतादृश्यौ ते तत्साधिके नेत्यभिप्रायज्ञापकं समस्तं पदम् । एतेन भगवदर्थं निरुपधिस्वसर्वस्वनिवेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि जाते सा भवतीति भावः । एतादृशस्यावान्तरफलं भवतीत्याहुः तत इति । अहन्ताममतात्मकः संसारो, न तु प्रपञ्चात्मकः, तस्य ब्रह्मात्मकत्वात्, तन्निवृत्त्याऽनिष्टनिवृत्तिरुक्ता । इष्टप्राप्तिमाहुरग्रे । स्वात्मनि प्रपञ्चे चाक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानम् । भगवत्सेवायामभिनिविष्टस्य यद्यप्यनभिलषिते ते, तथापि वस्तुस्वभावाद्भवत इति भावः ॥ २ ॥

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

निष्ठत्वरूपम् । एतदेव वक्ष्यमाणे उक्तसेवेति । उक्तसेवा मानसी सेवा । इतरे तनुवित्तजे । एकेति । वित्तजेत्यर्थः । एतादृशेन । वित्तग्रहीत्रा पुरुषेण । अपरा तनुजा । तत्साधिके इति । फलरूपसेवासाधिके । तथा चैककर्तृक एव ते तत्साधिके इति भगवदपेक्षितयावद्द्रव्यसमर्पणरूपसेवा शरीरजभगवद्यावत्सेवा च तत्साधिकेत्यागतम् । तच्च भगवदपेक्षितयावद्द्रव्याभावात्तादृशतनुसामर्थ्याभावाच्चासम्भावितमिव भातीति चेत्, तत्राहुः एतेनेति । एवं सेवाकथनेन । फलाकांक्षारहितयावत्स्वीयद्रव्यादिनिवेदनपूर्वकं कार्यान्तरविनियोगरहितभगवदर्थस्वदेहविनियोगे भगवत्सेवाकरणे क्रमप्राप्तप्रेम्णि जाते सा मानसी सेवा । क्रमस्त्वग्रे विवेच्यः । एतादृशस्येति । निवेदितस्वीयसर्वस्वस्य भगवत्सेवाविनियुक्तस्य पुरुषस्य । तत इतीति । उक्तसाधनरूपसेवाद्वयतः । तन्निवृत्त्येति । संसारनिवृत्त्या । अनिष्टेति । फलप्रतिबन्धकत्वात् संसारस्यानिष्टत्वम् । (मूले संसारो दुःखो दुःखजनक इत्यर्थो ज्ञेयः ।) इष्टेति । फलसाधकत्वात् ब्रह्मज्ञानस्येष्टत्वम् । स्वात्मनीति । आत्मनि देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणेषु । अक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानमहन्तानिवृत्तौ, प्रपञ्चे चाक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानं ममतानिवृत्ताविति विभागः । (भक्तस्याक्षरज्ञानं पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन भवतीति तृतीयाध्याये तृतीयचरणे व्युत्पादितम् । तथा चाक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानं पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन ज्ञानमित्यर्थः । स्वात्मनि प्रपञ्चे च भगवदीयत्वेन ज्ञानमिति यावत् । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वमनुपदमेव विवेक्ष्यते ।) ननु तादृशज्ञानहेतुत्वात् सेवायाः स्वतःपुरुषार्थत्वव्याहतिरित्यत आहुः भगवत्सेवायामिति । ते इति । उक्तब्रह्मात्मकत्वज्ञाने । वस्तुन आत्मसमर्पणस्य स्वभावात् । स्नेहो हि भक्तिः । स च दर्शनं विना न भवतीति निबन्धे निरूपितम् । अतः श्रवणं दर्शनं स्नेह इति त्रयं मिलितं एका श्रवणभक्तिर्भवति । ध्यानं तु फलान्तरीयकत्वात् फलमध्यपात्येव । एवं नवस्वपि । तथा च ब्रह्मबोधनस्य वक्ष्यमाणरीत्यात्मनिवेदनाङ्गदर्शनयोग्यतासम्पादकत्वात् तत्स्वभावादेव ते ज्ञाने भवत इत्यर्थः ।

इदमेव परं ब्रह्मेति न ज्ञेयमित्याहुः परं ब्रह्म त्विति ।

परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् ।
द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं तस्माद्विलक्षणम् ॥ ३ ॥

यशोदोत्सङ्गलालितो, न त्वन्य इति ज्ञापनाय मूलनामोक्तम्। अत्र भेदकं रूपमाहुः सच्चिदिति। एते हि भगवद्धर्मात्मकाः, प्रकटतत्त्रितयात्मकमक्षरं ब्रह्म। अत एव प्रपञ्चस्तदात्मक इति सच्चिदानन्दात्मकत्वं तस्मिन्नुच्यते। एतावान्परं विशेषो, जडे सदंशः प्रकटः, इतरावाच्छन्नौ; जीवे त्वाद्यौ प्रकटौ, आनन्दांशस्तिरोहितः; परमात्मनि त्रयं स्फुटमिति। कप्रत्ययेन गणितानन्दत्वमेव, न तु पुरुषोत्तमवत् पूर्णानन्दत्वमिति ज्ञाप्यते। कृष्णशब्देनैव पुरुषोत्तमस्वरूपं निरूपितमित्यक्षरस्वरूपं निरूपयन्ति द्विरूपमिति। तत् अक्षरं ब्रह्म। तदेव रूपद्वयं विशदयन्ति सर्वं स्यादिति। प्रपञ्चरूपेणाविर्भूतमेकमित्यर्थः। एकं रूपं तस्मात् प्रपञ्चरूपात् एकरूपत्वेन श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन ज्ञान्युपास्यत्वेन तन्मुक्तिस्थानत्वेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वादिभिर्विलक्षणमित्यर्थः। न च विरुद्धधर्मैर्भेदोत्र शङ्कनीयः। उभयोर्धर्मयोरेकत्र प्रमाणसिद्धत्वेन विरोधाभावात्। विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणि 'तदेजति

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

पूर्वोक्तज्ञानविषयीभूतमेव परं ब्रह्मेति कस्यचिच्छङ्का स्यादिति तां वारयितुमाहुः इदमेवेति। इदं पूर्वोक्तज्ञानविषयमक्षरं ब्रह्म। अत्रेति। अक्षरे ब्रह्मणि। रूपं धर्मः। ननु सच्चिदानन्दकत्वस्य पुरुषोत्तमेपि सत्त्वात् कथं तस्य भेदकत्वं तत्राहुः एते हीति। सच्चिदानन्दाः। तत्त्रितयं सच्चिदानन्दत्रयम्। अत एव अक्षरस्य सच्चिदानन्दात्मकत्वादेव। तदात्मक अक्षरब्रह्मात्मकः। तस्मिन् प्रपञ्चे। अत एवेत्यस्य उच्यत इत्यनेनान्वयः। तथा च यतो हेतोरक्षरस्य सर्वकारणरूपस्य तत्त्रितयात्मकत्वम्, अतस्तत्कार्यरूपप्रपञ्चस्यापि तत्त्रितयात्मकत्वमित्यर्थः। एतावानिति। अक्षरब्रह्मणः सकाशात्प्रपञ्चे विशेषः। तमेवाहुः जड इति। इतरौ चिदानन्दौ। आद्यौ सच्चितौ। परमात्मनि अन्तर्यामिणि। ननु भगवद्धर्माणामपि 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति न्यायेन भगवत्त्वमेवेति न भेदसिद्धिरिति चेत्, तत्राहुः कप्रत्ययेनेति। कप्रत्ययस्य हीनार्थकत्वादित्यर्थः। पुरुषोत्तमवदिति। प्रजापतिवद्गणितानन्दत्वम्। कृष्णेति। कृष्णशब्दस्य परब्रह्मवाचकत्वात् तत्स्वरूपं तेनैव निरूपितम्। इतीति। पुरुषोत्तमस्वरूपनिरूपणाकांक्षानिवृत्तिपूर्विकाक्षरनिरूपणाकांक्षारूपाद्धेतोः। एतावद्रूपकमक्षरं ब्रह्मेत्यक्षरस्वरूपं निरूपयन्तीत्यर्थः। द्विरूपमितीति। अत्रैकपदं देहलीदीपकन्यायेनोभयत्रान्वेति। एकरूपत्वेनेति। प्रपञ्चरूपस्य तस्यानेकरूपत्वं तद्भिन्नरूपस्यैकरूपत्वम्। श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेनेति। प्रपञ्चकारणत्वेन। पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वादिभिरिति। लीलाविशिष्टपुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वमि-

तन्नैजती'त्यादिश्रुतिभिर्निरूप्यमाणत्वात् । लोक एव विरोधः शङ्कनीयो, नत्वलौकिके ब्रह्मणि । इदं यथा तथा ब्रह्मसूत्रभाष्ये निरूपितमिति नात्र प्रपञ्च्यते ॥ ३ ॥

विरोधपरिहाराय स्वसिद्धान्तं वक्तुं परमतान्याहुः अपरमिति ।

अपरं तत्र पूर्वस्मिन् वादिनो बहुधा जगुः ।
मायिकं सगुणं कार्यं स्वतन्त्रं चेति नैकधा ॥ ४ ॥

वेदमतादपरं भिन्नं मतम् । पूर्वस्मिन् प्रपञ्चरूपेणाविर्भूते । तत्र अक्षरे ब्रह्मणीत्यर्थः । मायिकमिति हि मायावादिनः । सगुणं गुणकार्यमिति साङ्ख्याः । कार्यं द्व्यणुकादिक्रमेणेश्वरकार्यमिति नैयायिकाः । स्वतन्त्रं न कदाचिदनीदृशं जगदिति मीमांसकाः । चकारेण वेदबाह्यमतानि सङ्गृह्यन्ते ॥ ४ ॥

तानि मतानि श्रुतिबलेनैव निराकृतानि सन्तीति नात्र पार्थक्येन निराकरणीयानि, स्वमतनिरूपणेनैव निराकरणसम्भवादित्याशयेन स्वसिद्धान्तमाहुः तदेवेति ।

तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् ।
द्विरूपं चापि गङ्गावज्ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥ ५ ॥
माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा ।
मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥ ६ ॥

'स हैतावानास', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जला'नित्यादिश्रुतिभ्यः तथेत्यर्थः । एकस्यैवाक्षरस्योक्तं द्विरूपत्वं दृष्टान्तेनोपपादयन्ति द्विरूपमिति । प्रपञ्चतद्भिन्नरूपाभ्यां द्विरूपं तद्ब्रह्म गङ्गावज्ज्ञेयम् । अस्ति गङ्गायां त्रिरूपत्वम् । आधिभौतिकं जलरूपमेकम्, यद्वृष्ट्यातपाभ्यां वृद्धिह्रासौ भजते, सर्वव्यवहारयोग्यत्वं च । अग्रिमा द्वितीयाध्यात्मिकी तीर्थरूपा, योद्धृतजलाविशेषेऽपि मर्यादामार्गसम्बन्धी यो विधिस्तेन तत्रैव स्नानपूजादिभिः फलदा । एवमेव प्रपञ्चतद्भिन्नरूपमप्येकमेव तदक्षरं ब्रह्मेति तथा बुध्यतामित्यर्थः ॥५।६॥

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

त्यर्थः । आदिशब्देन पादत्वादयो धर्मा ग्राह्याः । तत्रायं विवेकः । आधिभौतिकजलस्याक्षरत्वेन ज्ञाने तस्याक्षरत्वात् तत्र सेवोपयोगिलीलासृष्टिस्थपुरुषोत्तमात्मकजलाधिष्ठानत्वम्, एवमक्षरात्मके भगवदाकारादौ पुरुषोत्तमस्वरूपाधिष्ठानत्वमिति । अत्रेति । प्रपञ्चाक्षरयोः ।

विरोधेति । भिन्नधर्मत्वात् ब्रह्म कथं जगद्रूपं भवितुमर्हतीत्याकारको विरोधः भेदः तत्परिहारायेत्यर्थः ।

स्वतन्त्रमिति । स्वभावत एवोत्पत्त्यादिविशिष्टम्, न कदेति नतु परतः तथाभूतम् । द्विरूपत्वमिति । प्रपञ्चतद्भिन्नरूपत्वम् । उद्धृतजले जलत्वाविशेषेपि मर्यादया स्वस्थाने एव फलदा । एवमेवेति । यथाधिभौतिकी जलरूपा, आध्यात्मिकी तीर्थरूपाप्येकैव गङ्गा । एतत्प्रकारेणैव प्रपञ्चतद्भिन्नप्रपञ्चभिन्नज्ञान्युपास्यादिरूपमेकमेवाक्षरं ब्रह्म ।

आधिदैविकं रूपमाहुः तत्रैवेति ।

तत्रैव देवतामूर्तिर्भक्त्या या दृश्यते क्वचित् ।
गङ्गायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले ।
विहिताच्च फलात्तद्धि प्रतीत्यापि विशिष्यते ॥ ८ ॥
यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ।
यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥ ९ ॥
जगत्तु त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ।
देवतारूपवत्प्रोक्ता ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥ १० ॥
कामचारस्तु लोकेऽस्मिन् ब्रह्मादिभ्यो न चान्यथा ।
परमानन्दरूपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥ ११ ॥
अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् ।

उक्तद्विरूपायां गङ्गायामेव देवतारूपा सा तद्भिन्नास्तीत्यर्थः । तत्र मानमाहुः मूर्तिरिति । भक्त्यैव, न तु मर्यादामार्गविधिनोपासनयेत्यर्थः । तदपि क्वचिदेव, भक्त्युद्रेकदशायामेव । अथवा । यत्र क्वचिद्गृहादिष्वपीत्यर्थः । भक्तविशेषे विशेषमाहुः गङ्गायामिति । देवतारूपायां गङ्गायां भक्त्युद्रेकेण दृश्यमानप्रवाहादभिन्नत्वेन यस्य बुद्धिस्तस्मै गङ्गायां प्रवाहमध्य एव (देवतारूपा गङ्गा) प्रत्यक्षा भवतीत्यर्थः । एतेन प्रपञ्चमध्य एव भगवदाकारभगवद्भक्तयोर्दर्शने भगवति स्नेहातिशयेन तत्र भगवदभेदबुद्धये तत्र भगवत्प्राकट्यं भवतीति भावः सूच्यते । अग्रिमव्यवस्थामाहुः प्राकाम्यमिति । स्वाभीष्टस्वसर्व-

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

उक्तद्विरूपायामिति । आधिभौतिकाध्यात्मिकरूपायाम् । सा गङ्गा । तदिति । उक्तद्विरूपातः । तत्र भेदे । उक्तद्विरूपयोर्मूर्तिमत्त्वाभावादाधिदैविकस्यैव मूर्तिमत्त्वादित्याशयेनाहुः मूर्तिरितीति । तदपीति । दर्शनम् । क्वचिदिति । एतत्पदस्य कालवाचकत्वाशयेनाहुः भक्त्युद्रेकेति । देशवाचकत्वाशयेनाहुः गृहादिष्वपीति । प्रत्यक्षा भवतीति । यथासम्भवं षड्विधप्रत्यक्षा भवतीत्यर्थः । तथा च दृश्यत इति पूर्वेण न पौनरुक्त्यम् । न सर्वेषामिति । प्रवाहात् भिन्नबुद्धीनामित्यर्थः । (यथा गङ्गायामाधिदैविकगङ्गाविर्भावः, न त्वाधिदैविकसरस्वत्यादेः, तथा सर्वत्र तत्तद्वस्तुनि तत्तदाधिदैविकाविर्भाव इति गङ्गादृष्टान्तेन सूचितमित्याशयेनाहुः) एतेनेति । (गङ्गादृष्टान्तकृतेन तत्तद्वस्तुनि तत्तदाविर्भावसूचनेनेत्यर्थः) । भक्तविशेषे तथाविधप्रत्यक्षकथनेन । प्रपञ्चमध्य एवेति । प्रपञ्चान्तःपातिनोर्भगवदाकारभगवद्भक्तयोर्दर्शने ब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञाने । तत्र भगवदाकारभगवद्भक्तयोर्भगवता सहाभेदबुद्धिर्यस्य तस्मै । तत्र तदाकृतितद्भक्तयोः । अग्रि-

स्वरूपायाः स्थानभूतत्वेन ज्ञानात्तज्जले सर्वत्रानिषिद्धयथेष्टव्यवहारः स्यादित्यर्थः । एवमेवोक्तप्रकारकभगवद्दर्शने सर्वत्र तद्भावः स्फुरतीति भावः । विहितेति । भक्त्या गङ्गादर्शनानन्तरं प्रवाहरूपाया अपि दर्शनं विहितात्स्वर्गापवर्गरूपात्फलाद्विशिष्यते । तद्धृदीत्यर्थः । यद्वा । येषां न प्रत्यक्षा, तेषामपि तया देवतारूपया सा तत्रास्तीति तत्सम्बन्धानुभावेनैव तज्जले प्राकाम्यं प्रकृष्टकामविषयत्वं श्रद्धाविशेषपूर्वकस्नानादिव्यवहारो भवतीत्यर्थः । किञ्च । पुराणादिषु तज्जलदर्शनादिभिः फलं यदुक्तं तदनुभवेन महतामन्तःकरणप्रतीत्यापि तज्जलमन्येभ्यो जलेभ्यो विशिष्यत इत्यर्थः । एवं येषां हृदि भगवत्सान्निध्यं ते भक्ता अन्येभ्यो विशिष्यन्ते । अत एव 'मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चन'मिति भगवतोक्तम् । (ऐवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं निरूप्य उक्तमर्थं स्पष्टयन्ति यथा जलमित्यादिना । तत्रापीति । साधर्म्येपि । एतदिति । किञ्चित्तारतम्यम् । इह प्रपञ्चरूपे, दृष्टान्ते त्रिविधत्वाभावात् अत उच्यते ।) जगत्त्विति । त्रिविधं त्रिगुणात्मकं त्रिस्वभावत्वेन प्रकटं, (तुशब्देन जले तथात्वं व्यावर्तितम् । ततस्तस्माद्धेतोः जगतीति वा । रूपवद्यथा

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

मेति । उक्तविधप्रत्यक्षानन्तरव्यवस्थामित्यर्थः । स्वाभीष्टेति । तथाभूतगङ्गायाः । स्थानभूतेति । आधिभौतिकाध्यात्मिकयोरभेदबुद्ध्या तथा ज्ञानात्तथेत्यर्थः । सर्वत्र गृहादिष्वपीत्यर्थः । तत उद्धृतजलादिषु वा । एवमेवेति । तथाभूतगङ्गायाः प्रवाहरूपायास्तथा दर्शनं तथा भवत्येवेति सूचितम् । तद्धृदीत्यनेन प्रतीत्यापि तथा दर्शनमुक्तम् । ग्रन्थस्वारस्यात्पक्षान्तरमाहुः यद्वेति । ग्रन्थस्वरसस्तु, येषां न प्रत्यक्षा, तेषां का व्यवस्थेत्याकांक्षायामाहुः प्राकाम्यमिति । तेषामपीत्यस्य तथा भवतीत्यनेनान्वयः । अस्मिन्पक्षे विहितादित्यस्यार्थमाहुः किञ्चेत्यादि । अत एवेति । यतस्ते भक्ता अन्येभ्यो विशिष्यन्ते, अतो हेतोरित्यर्थः । एवं दृष्टान्तेन त्रिरूपत्वमुपपाद्योपसंहरन्ति, यथा जलमिति । सर्वं जगत्, शक्ता तीर्थरूपा, देवी आधिदैविकरूपा मूर्तिमती गङ्गा । ननु साधनरूपसेवाद्यतः संसाररूपाहन्ताममतात्मकदुःखस्य निवृत्तिरनभिलषितमप्युभयविधब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानं स्वत एव भविष्यतीति किं सोपपत्तिकोपपादनेनेत्यत आहुः तत्रापीति । उक्तोभयविधज्ञानेपि । एतद्वक्ष्यमाणप्रकारकं ब्रह्मात्मकत्वेन शाब्दं प्रपञ्चज्ञानम् । इहेति । निमित्तसप्तमीयम् । तथा चैतज्जन्मार्थं निरूप्यत इत्यर्थः । जगदितीति । तुशब्देन ब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञाते प्रपञ्चे त्रिगुणात्मकत्वं व्यावर्तितम् । तत इति । यतो हेतोस्त्रिगुणात्मकं जगत् ।

---

१. एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुक्तमपि साधर्म्यं यत्र यदंशेन तत्र तथा स्पष्टयन्ति **यथा जलं तथा सर्वमिति** । **तत्राप्येतदिहोच्यत** इति । **तत्रापि** साधर्म्येपि । **एतज्जगत् तु** त्रिविधमित्यारभ्य न चान्यथेत्यन्तेन वक्ष्यमाणं किञ्चित्तारतम्यम् । **इह** प्रपञ्चरूपे तद्दृष्टान्ते गङ्गाजले त्रिविधस्वाभावात् अत उच्यत इत्यर्थः । **जगदिति** पाठान्तरं पुस्तकद्वये । क्वचित् पाठद्वयमपि मूले नास्ति ।

जगतो रूपं त्रिविधम्, तथा तत्रत्यत्रिविधानां देवता उपास्याः ब्रह्मादयः त्रयः प्रोक्ताः, तत्तच्छास्त्रे निरूपिताः । देवतेति स्त्रीलिङ्गप्रयोगात् तेषामस्वातन्त्र्यं द्योतितम् ।) तेन तद्गुणनियामकत्वेन ब्रह्मादयो भगवतैव कृता इत्यर्थः । (ते तु प्राकृतानामेव नियामकाः, न तु ज्ञानिनामपीत्याहुः ब्रह्मणीत्थमिति ।) ब्रह्मैकरूपमिति तन्निष्ठानां नियामको हरिरेव । (तर्हि भक्तानामपि लोकमध्यपातित्वात्तन्नियामकत्वं ब्रह्मादीनां कुतो नेत्यत आहुः कामचार इति । लोके तेभ्य एव कामचारः, त एव नियामका इत्यर्थः । न चान्यथेति । प्रकारान्तरेण नेत्यर्थः । भक्तेषु विशेषमाहुः परमानन्दरूप इति ।) ये तु भगवद्भक्तास्तेषां स्वात्मनि स्वात्मविषये ऐहिके पारलौकिके चार्थे जलादिषु श्रीकृष्ण एव कामचार इत्यर्थः । सर्वत्र नियामकः स एवेति भावः । अथवा । भक्तानां स्नेहातिशयेन स्वात्मत्वेनैव प्रभुः स्फुरतीति सर्वांशेन तत्प्रार्थने शङ्का न भवतीत्यर्थः । (ब्रह्माद्यपेक्षयात्र विशेषः 'परमानन्दरूप'पदेनोक्तः । एतावदुक्तस्य फलितार्थमाहुः अत इति । अत उक्तरीत्या सर्वापेक्षया श्रीकृष्ण एव भक्तिमार्गे भजनीय इत्युक्तम्, अतो हेतोस्तत्र बुद्धिर्विधीयताम् क्रियतामित्यर्थः । ननु कीदृशी बुद्धिरिति चेत्, तत्राहुः ब्रह्मवादेनेति । ब्रह्मवादे हि परब्रह्मणः साकारत्वं प्रतिपाद्यते, अतस्तदुक्तपरब्रह्मत्वेन श्रीकृष्ण एव बुध्यतामिति भावः । तथात्वं दामोदरलीलायां श्रीशुकेन स्फुटमेवोक्तं, 'न चान्तर्न बहिर्यस्ये'ति 'त्रय्या चोपनिषद्भिश्चे'त्यादिना । तेन ब्रह्मवादो भक्तिमार्गे अनुभवसाक्षिक इति निरूपितं भवति । अत एव तुशब्देन निराकारवादो व्यावर्तितः) ॥ ११ ॥

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

ततो हेतोः । रूपवदिति । यथा जगतो रूपं त्रिविधम्, तथा तद्गुणाभिमानिन्यो देवताः तिस्रः प्रोक्ताः । यदा तु ब्रह्मात्मकत्वेन जगत् ज्ञातम्, तदा ब्रह्मणि इत्थं तद्देवत्वेन हरिः पुरुषोत्तमो मतः शास्त्र उक्तः । इति मूलव्याख्या । त्रिस्वभावत्वेनेति । राजसादिस्वभावत्वेन । तेन त्रिस्वभावत्वेन हेतुना । ब्रह्मणीत्यस्यार्थमाहुः ब्रह्मेति । तन्निष्ठानां ब्रह्मैकनिष्ठानाम् । एतन्निरूपणफलमाहुः मूले कामचार इति । अस्मिन् लोके कामचारः, स ब्रह्मादिभ्य एव, न प्रकारान्तरेणेति लोकनिष्ठानां व्यवस्था, भगवन्निष्ठानां व्यवस्थामाहुः परमानन्द इति । एतस्यार्थमाहुष्टीकायां ये त्विति । स्वात्मविषय इति । स्वात्मपदस्य स्वात्मीयपरत्वम् । कामचार इति । कामचारनिश्चय इत्यर्थः । लक्षणानङ्गीकारेण पक्षान्तरमाहुः अथवेति । अस्मिन्पक्षे आत्मपदं कृष्णविशेषणम् । तत्प्रार्थने 'त्वदुच्छिष्टं भोज्य'मित्यादिभगवत्प्रार्थने । यतो हेतोर्ब्रह्मैकनिष्ठानामेव व्यवहारो ब्रह्मण्येव पर्यवस्यति, अतो हेतोः सर्वं पुरुषोत्तमाधिष्ठानभूतमक्षरं ब्रह्मैवेति ज्ञात्वा व्यवहर्तव्यमित्यर्थमाहुः मूले अतस्त्विति ।

अथ जीवस्वरूपं तन्मुक्तिप्रकारं चाहुः आत्मनीति ।

आत्मनि ब्रह्मरूपे तु छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः ॥ १२ ॥
उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वाववबोधने ।
गङ्गातीरस्थितो यद्वद्देवतां तत्र पश्यति ॥ १३ ॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन् ज्ञानी प्रपश्यति ।
संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥ १४ ॥
अपेक्षितजलादीनामभावात्तत्र दुःखभाक् ।
तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥ १५ ॥
आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत् ।
लोकार्थी चेद्भजेत्कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥ १६ ॥
क्लिष्टोऽपि चेद्भजेत्कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा ।

आत्मविषय उच्यत इति शेषः । जीवा ह्यणवोऽक्षरात्मकाः, तदात्मकत्वमविद्यया-न्तरायभूतया न विदन्ति । तेन संसारमापद्यन्ते । इदमेवोपाधिरूपत्वं तस्याः, न तु तत्कृतं जीवत्वम् । अणुत्वबोधनार्थं दृष्टान्तः । व्योम्नि यथोपाधिभिः क्षुद्रैः छिद्राणीव प्रतीयन्ते, तथात्मनि क्षुद्रत्वादयो धर्माः प्रतीयन्ते, न तु ब्रह्मधर्मा[1] इति बोधनार्थं च । उपाधिनाश इति । तेषां मध्ये यं जीवं येन प्रकारेण प्रभुरुद्दिधीर्षुर्भवति, तत्प्रकारकगुरूपदेशादिभिरवि-द्यालक्षणोपाधेर्ब्रह्मात्मकत्वाववबोधनप्रतिबन्धकस्याविद्यात्मकस्य नाशे ब्रह्मात्मकत्वाववबोधन-लक्षणे विज्ञानेऽनुभवे सम्पन्ने पुरुषोत्तमाविर्भावयोग्यता जातेति तस्मिन् जाते स्वात्मनि तं

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

अथेति । ब्रह्मावबोधप्रकारनिरूपणानन्तरं प्रसङ्गसंगत्या जीवस्वरूपं तन्मुक्तिप्र-कारं अहंममतानिवृत्तिप्रकारं च निरूप्यते, पूर्वं तु प्रपञ्चस्वरूपं ममतानिवृत्तिप्रकारश्चोक्तः । तदात्मकत्वमिति । अक्षरात्मकत्वम् । इदमेवेति । अज्ञानजनकत्वमेवेत्यर्थः । तत्कृत-मिति । अविद्यया जीवत्वं ब्रह्मणि जन्यत इति नार्थः । चित्प्रधानब्रह्मांशतया जीव-स्यावच्छेद्यत्वात् । येन प्रकारेणेति । कर्मज्ञानभक्तिमार्गोक्तप्रकारेण । अविद्यालक्ष-णोपाधेरिति । स्वरूपाज्ञानादिपञ्च मूलाविद्याकार्यभूताविद्यालक्षणमभिज्ञापकं यस्य । अविद्यात्मकस्य मूलाविद्यात्मकस्य । तथा कृष्णमित्यस्यार्थमाहुः तस्मिन्निति । पुरुषोत्तमाविर्भावे जाते सतीत्यर्थः । तं लीलाविशिष्टं पुरुषोत्तमं पश्यतीत्यर्थः । इदमेव निवेदनाङ्गभूतं दर्शनं ज्ञेयम् । तस्य विज्ञाने जाते स्वात्मनि पुरुषोत्तमदर्शनवतः ।

१. न तु ब्रह्मधर्मबोधनार्थमितिपाठः ।

प्रकर्षेण पश्यतीत्यर्थः । तस्य सर्वस्वरूपो हरिरेवेति न तदतिरिक्तमपेक्षते । भजनोपयोग्यर्थापेक्षायामपि प्रभुणैव सर्वं सम्पद्यत इति न कदाचिद्दुःखी भवति । एतज्ज्ञापनार्थं दृष्टान्तः । (गङ्गातीरस्थित इति । यद्वद् यथा गङ्गातीरस्थितस्तत्र प्रवाहमध्ये देवतामाधिदैविकीं तां पश्यति, तथा ज्ञानी स्वस्मिन् आत्मनि परं ब्रह्म कृष्णं पश्यति, परं भक्त्येति विशेष उभयत्र ज्ञातव्यः । तदभावे तु दर्शनमपि दुर्लभम्, कुतस्तरां भजनमिति भावः । 'भक्त्या या दृश्यते क्वचि'दिति पूर्वमुक्तत्वात् 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इति प्रभुवचनाच्च । ननूक्तप्रकारकज्ञानाभावेपि लोके भजनं दृश्यते, तत् कथमित्यपेक्षायामाहुः संसारेति ।) यस्तु प्रपञ्चासक्तो गुरूपदेशमात्रेण भजते, संसारनिवृत्तिहेतुत्वं ज्ञात्वा भजते, न तु ब्रह्मभावसम्पत्त्या, पुरुषोत्तमाविर्भावाभावात्, स तु गङ्गातो दूरस्थो यथा तां भजते, तत्रापेक्षिततज्जलाप्राप्त्या दुःखी भवति, तथा अयं भक्तिमार्गस्थ इति साक्षात्स्वरूपसम्बन्ध्यर्थापेक्षायां तदप्राप्त्या क्लेशभाग्भवतीत्यर्थः । तथापि न स भजनं त्यजति, अङ्गीकारात्प्रभोः । अनङ्गीकारे तु मध्ये भजनप्रतिबन्धेपि कृतभजनवैयर्थ्यासम्भवाज्जन्मान्तरे तत्फलिष्यतीति ज्ञेयम् । (तेन प्रवाहभक्तिमार्गीयोऽयं निरूपितः, अन्यथा मध्येऽनङ्गीकारः, तेन भजनप्रतिबन्धादिकं न स्यात् । ननु पुष्टिमार्गं परित्यज्य किं तत्कथनेनेत्याशंक्याहुः तस्मादिति । यस्मात् प्रवाहस्थभक्तेऽप्येवमङ्गीकारः प्रभोः, यज्जन्मान्तरेपि तं न त्यजति, तस्माद्धेतोः श्रीकृष्णमार्गस्थः पुष्टिमार्गस्थः सर्वलोकतोपि मुक्तो भिन्नो विशिष्टश्चेत्यर्थः । सर्वपदात् ज्ञानितः प्रावा-

---

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

तदतिरिक्तं भगवदतिरिक्तम् व्यवहार्यं वस्तु । अर्थापेक्षायां जलाद्यपेक्षायाम् । प्रभुणैव प्रभुरेव लीलासृष्टिविशिष्टप्रचुरलीलासृष्टिस्थपदार्थान् प्रकटयतीत्यर्थः । अक्षरात्मकाधिष्ठानभूतजलाभावेपि पुरुषोत्तमात्मकलीलासृष्टिस्थजलाविर्भावो भवतीत्यर्थाभावप्रयुक्तं दुःखं कदापि न भवतीत्यर्थः । एतदिति । वक्ष्यमाणैतद्विभागज्ञापनाय संसारी यस्त्विति दृष्टान्तः । यस्त्विति । तुशब्देन लीलासृष्टिविशिष्टपुरुषोत्तमाविर्भाववतो व्यावृत्तिः । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन अक्षरत्वेन च प्रपञ्चज्ञानवान् प्रपञ्चासक्तः । स त्विति । इदं पदं 'क्लेशभाग्भवती'त्यनेन सम्बध्यते । भक्तिमार्गस्थ इति । भजनाकांक्षा प्रतिपादिता । साक्षादिति । सत्यां भजनोपयोगिजलाद्यपेक्षायां कदाचिदधिष्ठानभूताक्षरात्मकजलाद्यभावेन पुरुषोत्तमात्मकजलाप्राप्त्या क्लेशभाक् भवतीत्यर्थः । ननु ब्रह्मभावसंपत्तिर्हि पूर्वावस्था, सा च सर्वेषां समाना, तत्र च सर्वस्यापि सेवोपयोगियावदर्थाप्राप्त्योद्वेगहेतुक्लेशभाक्त्वस्य सिद्धत्वात्तेन न सेवासिद्धिः इति चेत्, सत्यमित्याशयेनाहुः तथापीति । अङ्गीकारात् पुष्टावङ्गीकारात् । अङ्गीकार एव शीघ्रं सर्वफलसाधक इत्यदोषः । अङ्गीकारे च भजनत्यागाभाव एव मानम् । अनङ्गीकार इति । केवलपुष्टावनङ्गीकारे । मूले तस्मादिति । यतो हेतोरङ्गीकृत एव न दुःखभाक् तस्माद् हेतोः शुद्धपुष्टिमार्गस्थः तद-

हिकभक्ततः, कैमुतिकन्यायेन साधारणलोकतश्चेति ज्ञेयम् । ज्ञानिनः संसाराभावात् संसारिणो ज्ञानाभावेन दुःखभाक्त्वम् । पुष्टिमार्गस्यैव प्रभुस्वरूपं ज्ञात्वा सर्वस्वनिवेदनपूर्वकं सर्वात्मभावेन भजनं स्वप्नेपि दुर्लभम् । पुष्टिमार्गीयस्य प्रभ्वनुग्रहैकनियम्यत्वात् सर्वमुपपद्यत इति ततो वैशिष्ट्यम् । एतावत्सर्वं श्रीकृष्णमार्गस्थपदेन द्योतितम् । अतः सर्वमवदातम् । ननु वित्ताद्यभावे पुष्टिमार्गीयस्यापि भजनासंभवे दुःखित्वात् कथमुक्तवैशिष्ट्यमित्यपेक्षायामाहुः) आत्मानन्दसमुद्रस्थमिति । श्रीकृष्णपदात्पुष्टिमार्गीयभक्तप्रकटितनिरवध्यानन्देषु विहरन्तमित्यर्थः । ते तु व्रजरत्नात्मका इति मन्मतिः । स आनन्दो भगवत्स्वरूपात्मकस्तद्दत्त एव । अत आत्मपदं भगवत्परम् । (बहिरसंभवेप्यन्तरेवं भजेत् । अतो नोक्तानुपपत्तिरिति भावः । ननु कश्चिज्जीविकाद्यर्थमपि भजते, तस्य का गतिरित्यत आहुः लोकार्थीति । लोकपदेन लौकिकोऽर्थ उच्यते, तदर्थी चेत् कृष्णं भजेत्, तदा व्यापारवदर्थे सिद्धे तस्याप्यनर्थरूपत्वेन तत्कृतभजनस्य भक्तित्वाभावात् तत्कृतं सर्वं क्लेशरूपमेव । अतः क्लिष्टो भवतीत्यर्थः । न केवलमैहिकः क्लेशः, किन्तु परलोकोपि नश्यति, निषिद्धाचरणादिति सर्वथेत्युक्तम् । यस्य स्वल्पमपि ज्ञानम्, स नैवं करोति, सर्वथा तद्रहितः कश्चिदेवं कुर्यादपीति चेदित्युक्तम् । अत्र मूलनामोक्तिर्भजनकर्तुरभिप्रायेण, अन्यथा तदसंभवात् । तर्हि लोकार्थित्वाभावेपि तद्रहितस्य भजनासंभवात् को विशेष इत्यत आहुः क्लिष्टोपीति । लौकिकार्थाभावेन क्लिष्टोपि गीतायां नवमेऽध्याये 'पत्रं पुष्पं फलं तोय'मिति वचनात् कृष्णं चेत् भजेत्, तदा यथासंभवं भजनमर्थादेव सिध्यति, परं लोको नश्यति । लौकिकं न सिध्यति, न तु स्थितं नश्यति, भजनसिद्धौ न तावता कापि हानिरिति भावः । भगवतस्तथेच्छेति सर्वथेति निरूपितम् । चेदिति तथा भजनमशक्यमिति ज्ञापनाय) ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

स्वस्वरूपज्ञानप्रभुस्वरूपज्ञानाभाववान् भक्तोऽपि पुष्टिमर्यादाभेदेन द्विविधः ।

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

धिष्ठानापेक्षारहितः तथाविधं कृष्णमेव विशेषेण चिन्तयेदिति संबन्धः । श्रीकृष्णेति । रसात्मकनामोक्तेः । पुष्टीति । पुष्टिमार्गीयभक्तेषु प्रकटिता ये स्वरूपात्मकास्तथाविधा आनन्दास्तेषु भक्तेषु प्रकटितः । तद्दत्त इति । भगवद्दत्तः । अत इति । तथाविधानन्दस्य स्वरूपात्मकत्वादेव । ज्ञानमार्गे एव जीवानन्दसंभवात् । अनेन चिन्तनरूप आत्मनिवेदनाङ्गभूतः स्नेह उक्तः । मूले लोकार्थीति । प्रपञ्चत्वेनैव प्रपञ्चज्ञानवान् लोकार्थीत्यर्थः । स यदि लौकिकार्थेनैव कृष्णसेवां कुर्यात्, तदा सेवाया असिद्ध्या तथा भवतीति । तादृशोपि चेद्भजेत्, तदा लोको नश्यति । लोकः अक्षरत्वेन ज्ञातो भविष्यतीत्यर्थः ।

स्वस्वरूपेति । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन स्वस्वरूपाज्ञानं, तत्राधिष्ठितत्वेन च प्रभुस्वरूपाज्ञानं ज्ञेयम् । पुष्टिमर्यादेति । अत्र पुष्टौ मर्यादांशः । स्वल्पमर्यादायां च पुष्ट्यं-

उभयोश्चित्तचाञ्चल्याभावायाहुः ज्ञानाभाव इति ।

ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ॥ १७ ॥
मर्यादास्थस्तु गङ्गायां श्रीभागवततत्परः ।
अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥ १८ ॥
उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ।
ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥

(पुष्टिमार्गी पूजोत्सवादिषु तिष्ठेत्, पुष्टिपुष्टिमार्गे पूजापदं तस्य ज्ञानाभावात् प्रथमप्रवृत्त्यभिप्रायेणोक्तम् । मनसस्तन्निष्ठतायां कृतिरर्थादेव सिध्यतीति तत्कुर्यादित्यनुक्त्वा तत्र तिष्ठेदित्युक्तम् । मर्यादायां प्रकारान्तरमाहुः मर्यादास्थ इति । गङ्गायां गङ्गासमीपे श्रीभागवततत्परस्तिष्ठेदिति पूर्वेण सम्बन्धः । उभयोरन्यतरधर्मव्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः । तत्र भेदकं किमित्याकाङ्क्षायां) पुष्टिमार्गीये विशेषमाहुः अनुग्रह इति । तस्य स्थितौ न देशनियमः, किन्तु प्रभुरनुगृह्य यत्रैव यथा स्थापयति, तत्रैव तिष्ठति तथा । तस्य विधिर्न नियामक इति भावः । मर्यादास्थावपि ज्ञानिभक्तौ चेदनुगृह्णाति विशेषतः, तदा आदौ पुष्टिमार्गं प्राप्य तन्मार्गीयां भक्तिं प्राप्नुत इत्याहुः उभयोरिति । यदि मर्यादायामेवाङ्गीकारः, तदोभयोर्मुक्तिरेव फलिष्यतीत्याशयः । एवं निरूपणे तात्पर्यमाहुः ज्ञानाधिक इति । लोकेऽधुना भक्तेरपि ज्ञानं फलं, तस्य मुक्तिरेवेति सर्वे वदन्ति । तत्र ज्ञानं हि ब्रह्मात्मैक्यज्ञानम् । ब्रह्म चाक्षरात्मकम्, तदात्मकत्वेन सर्वज्ञानं च । एतावतापि पुरुषोत्तमसम्बन्धस्तु दूरतरः । तस्य अक्षरातीतत्वात् । अत एवार्जुनेन पुरुषोत्तमाक्षरभजनयोस्तारतम्यं पृष्टः

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

शस्तथेति ज्ञेयम् । उभयोरिति पूर्वोक्तयोस्तयोः । ज्ञानाभाव इतीति । अनेनोद्वेगनिवृत्त्युपाय उक्तः । ज्ञानिभक्ताविति । ज्ञानी च भक्तश्च ज्ञानिभक्तौ । तत्र ज्ञानी ज्ञानमार्गप्रकारेण प्राप्तज्ञानः । अनुगृह्णाति विशेषत इति । मर्यादात्यागपूर्वकमनुग्रहं करोतीत्यर्थः । तन्मार्गीयामिति । पुष्टिमार्गीयां । भक्तिमिति निवेदनाङ्गभूतं स्नेहं प्रेमलक्षणां भक्तिं वा । इदमेव मूले पूर्वोक्तपदेन ग्राह्यम् । क्रमेणैवेति मूले । क्रमस्त्वत्र विशेषांगीकारेणैव मानससेवारूपफलसिद्धिः । एवकारेण विशेषांगीकाररूपक्रमाभावे तु न फलसेवासिद्धिः । तदा मर्यादाप्रचुरस्य श्रीभागवततत्परस्य गंगासेविनोऽक्षरसायुज्यम् । पूजोत्सवादिस्थितपुष्टिमार्गिणश्च पुरुषोत्तमसायुज्यमिति स्वगर्भक्रतोर्थो ज्ञेयः । तमेव चार्थं प्रकाशयन्ति भक्तजनवाञ्छाकल्पतरुश्रीमद्वल्लभतनयश्रीविट्ठलचरणास्तदोभयोरित्यादिना । उभयोरितीति । उभयोर्मर्यादापुष्टिस्थज्ञानिभक्तयोः । मर्यादायामेवेति । एवकारः पुष्टिभेदव्यवच्छेदकः । एवं निरूपण इति । गङ्गादृष्टान्तेन भक्तिमार्गनिरूपणे । तात्पर्य-

स्वभजन आधिक्यमाह गीतासु द्वादशेऽध्याये । गङ्गायां च क्षराक्षरपुरुषोत्तमतारतम्यदृष्टान्तः स्पष्टः । न हि देवी तीर्थात्मिका जलात्मिका वा, किन्तु जल एव तीर्थात्मकत्वं जानन् ज्ञानी भवति । तदतीतदेवतात्मकदर्शने भक्तत्वम् । न हि भक्त्या देवताद्रष्टृसमः पूर्वो भवति । अत एव पुरुषोत्तमं मां जानन् मामेव सर्वभावेन भजतीति 'यो मामेवमसंमूढ' इत्युपक्रम्य 'भजति मां सर्वभावेने' ति प्रभुरुक्तवान् । अतो ज्ञानमार्गीयस्यापि पुरुषोत्तमविदोपि भक्तिनिष्ठैव फलमिति किमितोऽधिकं वाच्यम्, अनेकप्रमाणसिद्धत्वादिति विद्वद्भिर्ज्ञेयम् । ऋग्वेदेपि पठ्यते 'तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन । आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ।' हे स्तोतारो भगवदुत्कर्षवर्णनपराः पूर्व्यं सर्वकारणकारणरूपं तं लोकवेदप्रसिद्धं पुरुषोत्तमं भवन्तो यथावद्विदन्ति तत्स्वरूपमिति तथाभूताः । ऋतस्य सूनृतवाणीरूपस्य वेदस्य गर्भरूपम् । स्वोदरस्थं वेदं विश्वहितार्थं ब्रह्मण उपदिष्टवानिति तथा । जनुषा स्वजन्मनैव सम्पूर्णेन, न तु क्षणयाममात्रेण । पिपर्तन पूर्तियुक्तं सन्तुष्टं कुरुत । अत्र यथावित्त्वोक्त्या पूर्णज्ञानानां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवांस्तदर्थमेव तद्भजनार्थमेवोपयुक्तान् कुरुतेति भक्तिमार्गे विनियोगमुपदिशति । तेन स्फुटमेव ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्याधिक्यमवगम्यते । भक्त्या विना न कोपि पुरुषार्थः सिध्यतीति हृदयेनाहाग्रे देहादिसर्वविनियोगाशक्तौ आसमन्ताज्जानन्तोऽखण्डशब्दब्रह्मरूपं, न तु लौकिकशब्दरूपमिति । नामस्वरूपं जानन्तस्तदेव विवक्तन विशेषेण वदन्तु । अधिकमाहात्म्याद्यज्ञाने नाममात्रमुत कीर्तयन्तु । एतेनैव भगवत्स्वरूपतन्माहात्म्यादिकं ज्ञातं भविष्यतीत्याशयेनाह नामस्वरूपम् । चिदिति । चिदित्युपलक्षणम् । सच्चिदानन्दात्मकमित्यर्थः । नामस्वरूपाज्ञाने तदुपदेष्टृगुरूपसत्तिः कार्येत्याशयेनाह महस्त इत्यादि । ते त्वत्सम्बन्धिनं सुमतिं निर्दोषपूर्णगुणत्वेन भवन्तं जानन्तं भगवद्भक्तं भजामहे । स च स्वतेजसा पराज्ञाननिरासक इत्याह मह इति । तेजोरूपमित्यर्थः । स्वहृदि सदा श्रीकृष्णप्राकट्येनोत्सवात्मकमिति वा । एतेन ज्ञानिनां भक्तिमार्गप्रवेश एवोपदिष्टो भवति । एवमेव 'तद्विष्णोः' 'तद्विप्रास' इत्यादिश्रुतिसहस्रैर्निगद्यत इति सुष्ठूक्तं ज्ञानमार्गादधिको भक्तिमार्ग इति ॥१७॥१८॥१९॥

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

मिति । ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्याधिक्यज्ञापनरूपम् । गङ्गायामिति । आधिभौतिकादिभेदेन गङ्गायां क्षरादिदृष्टान्तः स्पष्टः । ननु जलतीर्थात्मिकैव गङ्गा, न तु तदतिरिक्ता देवतारूपेति कथं गङ्गादृष्टान्त इत्यत आहुः नहीति । किंत्विति । इदंपदं भक्तत्वमित्यनेन संबध्यते । तदातीतेति । जलतीर्थात्मिकातिरिक्ता तद्दर्शनेन भक्तत्वं भवति, भक्तत्वं अभिज्ञातं भवतीत्यर्थः । तथाच भक्त्यभिज्ञापिकत्वरूपादेवीति फलितार्थो ज्ञेयः ।

गङ्गादृष्टान्तस्य तात्पर्यान्तरमाहुः भक्त्यभाव इति ।

भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः ।
अन्यथाभावमापन्नस्तस्मात्स्थानाच्च नश्यति ॥ २० ॥
एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम् ।
एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली सम्पूर्णा ॥

भगवत्सान्निध्यदेशेऽपि स्थितौ भक्त्यभावे तथा भवतीति भावः । एतेन भक्तेरावश्यकत्वमुक्तं भवति । (सप्रयोजनमुक्तमुपसंहरन्ति एवमिति । उक्तप्रकारेण स्वशास्त्ररूपं स्वशास्त्रस्य वा सिद्धान्तरूपसर्वस्वं गुप्तं स्वल्पेन बहु निरूपितत्वात् गम्भीरतात्पर्यं बहिर्मुखानामज्ञापनीयं वा । किं तेनेत्यत आहुः एतदिति । एतज्ज्ञानेन स्वमार्गसंबन्धिसर्वसंशयनिवृत्तिर्भवति, अन्यथा 'संशयात्मा विनश्यती'ति बुद्धिरन्यथा भवेदित्यर्थः ।) ॥ २० ॥ २१ ॥

इति श्रीपितृपादाब्जपरागरससिक्तहृत् ।
श्रीविठ्ठलस्तत्सिद्धान्तवाङ्मालां हृदये दधौ ॥ १ ॥

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

तात्पर्यान्तरमिति । पूर्वं 'ज्ञानाधिक' इत्यनेन भक्तेर्ज्ञानाधिक्यरूपं तात्पर्यमुक्तम् । अनेन भक्तेरावश्यकत्वरूपं तात्पर्यमुच्यते । भक्त्यभाव इतीति । तीर्थात्मकत्वेन जानन्नपि तीरस्थितोपि भक्त्यभावे दुष्टैः कर्मभिः अन्यथाभावं जलत्वेनैव ज्ञानवान् तस्मात् स्थानात्तीर्थत्वज्ञानादेव नश्यतीत्यर्थः । तथा भवतीति । अक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानवानपि दुष्टैः प्रारब्धैः स्वकर्मभिरन्यथाभावं प्राप्तः प्रपञ्चत्वेनैव जानन् तस्मात् स्थानात् ब्रह्मात्मकत्वज्ञानान्नश्यतीत्यर्थः । न च ज्ञानेन सर्वपापक्षयात् कथमन्यथाभावो वक्तुं शक्य इति शंक्यम् । ज्ञानस्यानारब्धानामेव कर्मणां नाशकत्वात् । प्रारब्धकर्मणां नाशस्तु पुष्ट्यैवेति सिद्धं भक्तेरेवावश्यकत्वम् । एवमिति । पूर्वोक्तप्रकारेण । स्वशास्त्रेति । स्वशास्त्रस्य सेवाप्रकाररूपं सिद्धान्तम् । गुप्तं निरूपितमिति । गुप्ततया निरूपितम् । एतदिति । यन्मया गुप्तं निरूपितम् । एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत । सर्वसंशयाद्विमुक्तो भवतीत्यर्थः । पुनः कदापि संशयं न प्राप्नोतीति विशब्दार्थः ॥

इति श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथविरचिता सिद्धान्तमुक्तावलीविवृतिटिप्पणी ।

सिद्धान्तमुक्तावली ।

दीक्षितश्रीलाल्लूभट्टकृतव्याख्यासमेता ।

श्रुत्येकसिद्धशृङ्गारमूर्तिमानन्दविग्रहम् । गोवर्धनधरं वन्दे श्रीराधाप्राणवल्लभम् ॥ १ ॥
नमामि श्रीमदाचार्यान् प्रभूञ्छ्रीविठ्ठलेश्वरान् । यत्कृपातो व्रजाधीशसेवनं प्राप्नुयान्नरः ॥२॥

अथ सकलसच्छास्त्रसारज्ञाः श्रीवल्लभाचार्यचरणा दैवजीवानामज्ञानान्यथाज्ञाननिष्ठानां भगवत्सेवनाप्रवृत्तिं तया च तदकृतार्थतामवलोक्य परमकृपालवस्तज्जनुस्साफल्याय श्रुतिगीताव्याससूत्रसमाधिभाषासिद्धं स्वसिद्धान्तं निरूपयन्ति नत्वा हरिमित्यादिना ।

नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धान्तविनिश्चयम् ।
कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता ॥ १ ॥

कृष्णसेवेति । 'दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः' 'नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः' 'मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुरि'त्यादिवचस्सहस्रैः सेवाया मोक्षादप्युत्कृष्टत्वेन परमपुरुषार्थत्वम् । अतः सैव कार्या । तत्र कीदृशी सेवा विवक्षितेति तामाहुः मानसी सेति । यथा मर्यादाभक्तिमार्गे मुक्तिः फलं, तथात्र सेवा स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपा मानसी फलमित्याशयः ॥ १ ॥

सेवां लक्षयन्ति चेतस्तत्प्रवणमिति ।

चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजा ।
ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥ २ ॥

तच्छब्देन पूर्वोक्तः कृष्णः परामृश्यते, 'पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाडी तस्य कफापहे'-त्यादाविवैकदेशान्वयस्वीकारात् । तथाच कृष्णप्रवणं चेतः सेवा । 'देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम् । सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या । अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी'ति लक्षणवाक्ये मनोवृत्तेरेव भक्तित्वेन कथनाद्वृत्तेश्च कारणानतिरेकात् । अतस्तादृशी चित्तवृत्तिर्मानसी सेवेति फलितम् । अत एव चेतस्तत्प्रवणमित्यस्याभासे श्रीमत्प्रभुचरणैरुक्तं यथेत्यारभ्यैतदेव सेवास्वरूपमित्याहुरित्यादि । अत एवाथर्वणे 'भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येन मनःकल्पनमि'ति श्रूयते । अत्रापि मनसः कल्पनं भक्तिरित्युक्त्या तादृक्चित्तस्यैव भक्तित्वमायाति । भक्तिमीमांसासूत्रेपि 'सा परानुरक्तिरीश्वर' इति लक्षणेन चित्तधर्मस्यानुरागस्यैव भक्तित्वमुक्तम् । धर्मधर्मिणोरभेदात् । भक्तिशब्देन च सेवैव विवक्षिता । 'भज सेवायामि'ति धात्वर्थात् । 'विना मत्सेवनं जना' इत्युक्त्वा 'स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृत'

इत्युदीरितत्वाच्च । पूर्वमपि 'अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तम' इत्युक्तम् । अतो भक्तिशब्देन मुख्यतया मानसी सेवैवायाति । सा केन साधनेन सम्पद्येत इत्याकाङ्क्षायामाहुः तत्सिद्ध्या इति । 'गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया' 'तव परि ये चरन्ति' 'आदरः परिचर्यायाम्' 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्' 'करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु' 'शावौ करौ नो कुरुतः सपर्याम्' 'करौ च तत्कर्मकरौ मनश्चे'त्यादिवाक्यैस्तनुजसेवायाः 'सर्वलाभोपहरणमि'त्यादिवचोभिर्वित्तजायाश्च 'तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुस्तन्मनो वचः । नृणां येन हि विश्वात्मा सेव्यते हरिरीश्वरः' 'मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि न' इत्यादिवाक्यैरुभयोश्च तथात्वावगतेः । इह ग्रन्थे विधेयांशः सेवा, शिष्टो ग्रन्थस्तदुपपादनार्थः । ननु 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'ति श्रुत्या पुरुषोत्तमप्राप्तौ ब्रह्मवित्त्वस्य कारणत्वोक्तेर्ज्ञानमवश्यं सम्पादनीयम् । तच्च वेदान्तश्रवणमननादिसाध्यम् । तानि च बहुकालसाध्यानि । इह तु सदा कृष्णसेवा कार्येत्युपदेशादवकाशाभावान्मननादिसाधनासिद्धेर्ज्ञानासिद्धिरित्याशङ्क्योत्तरं ब्रुवन्ति ततः संसारदुःखस्येत्यादि । ततस्तनुवित्तजसेवात एव संसारदुःखस्याज्ञानकार्यस्य नाशो, ब्रह्मज्ञानं चावान्तरफलं भवति । 'मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पत' इति वाक्यात् । 'इत्यच्युताङ्घ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोध'इत्यादिवचनाच्च । अत एवोक्तं तत इत्यस्याभासे टीकायां श्रीमत्प्रभुचरणैरेतादृशस्यावान्तरफलं भवतीत्याहुरित्यनेन ॥ २ ॥

ज्ञानविषयस्य ब्रह्मणो रूपभेदानभिदधतः कृष्णे मूलरूपत्वं वदन्ति परं ब्रह्म त्विति ।

परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् ।
द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं तस्माद्विलक्षणम् ॥ ३ ॥
अपरं तत्र पूर्वस्मिन् वादिनो बहुधा जगुः ।
मायिकं सगुणं कार्यं स्वतन्त्रं चेति नैकधा ॥ ४ ॥
तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् ।
द्विरूपं चापि गङ्गावज्ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥ ५ ॥
माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा ।
मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥ ६ ॥

'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत' इति निर्वचनात् । इयं हि श्रुतिरेव । नारायणकृतौ गोपालपूर्वतापिन्युपनिषद्दीपिकायाम्—तत्रादौ कृष्णशब्दार्थनिर्णयमाह—कृषिर्भूवाचकः शब्द इति । कृष् विलेखने । कृष्यते विलिख्यत इति कृष् भूमिः । सत् । णश्च निर्वृतिवाचक इति । निर्वृतिरानन्दः सुखम् ।

१. आगतेति पाठः । २. स्यादिति क.

शुद्धं ब्रह्मेति यावत्—एवमियं श्रुतिर्व्याख्याता। ततः 'सच्चिदानन्दाये'ति श्रुतिर्व्याख्याता। अतः 'कृषिर्भूवाचकः शब्द' इति गोपालतापिन्यारम्भेऽस्तीति बोध्यम्। 'परं ब्रह्मैतद्यो ध्यायति रसति भजति सोऽमृतो भवती'त्यादिश्रुतेश्च। 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः' 'मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जये'ति भगवद्वाक्याच्च। तुशब्देनाक्षरस्य ब्रह्मत्वेपि परत्वाभावात् परस्य पुरुषोत्तमस्यैव सेव्यत्वम्। अनेन पूर्वोदितः कृष्णसेवाविधिः समर्थितः। सच्चिदानन्दकमिति। बृहत् अक्षरं ब्रह्म सच्चिदानन्दकम्। अल्पार्थे कन्। 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्द' इति तैत्तिरीये गणितानन्दत्वात्। तदक्षरं द्विरूपमित्याहुः द्विरूपं तद्धीत्यादि। एकं सर्वं निखिलप्रपञ्चात्मकं कार्यरूपम्। अपरं तस्मात्पूर्वस्माद्विलक्षणं प्रापञ्चिकधर्मरहितं 'अस्थूलमनण्वि'त्यादिश्रुतिविषयः, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'यो वेद निहितं गुहायाम्' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्म ज्योतिः सनातनम्' 'तदाहुरक्षरं ब्रह्म' 'तद्धाम परमं ममे' त्यादिश्रुतिस्मृतिविषयश्च। इदं तु ब्रह्मणो भौतिकं प्रपञ्चात्मकं रूपं नाशोत्पत्तिमत्त्वेन भासमानत्वान्मायिकं सगुणमित्याद्यज्ञानविलासैर्विकल्प्यते। वस्तुतस्तु 'स हैतावानास' 'स आत्मानꣳस्वयमकुरुत' 'ऐतदात्म्यमिदꣳ सर्वम्' 'यदयमात्मा तत्सत्यम्' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपसीत' 'कथमसतः सज्जायेत' 'सत्त्वाच्चावरस्य' 'असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्' 'पटवच्च' 'नाभाव उपलब्धेः' 'आत्मकृतेः परिणामादि'त्यादिश्रुतिन्यायशतैरक्षरात्मकमुररीकार्यम्। तत्र नाशोत्पत्तिप्रतीतिर्भ्रान्त्या। आविर्भावतिरोभाववत्त्वेन नित्यत्वात्। ननु 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि'ति श्रुत्या विकारभूतस्य प्रपञ्चस्य कुतो न मिथ्यात्वमिति चेत्। न। 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इति सूत्रेण वाचारम्भणमित्यादिशब्दानां प्रपञ्चे ब्रह्मानन्यत्वप्रतिपादनार्थताया निर्णीतत्वात्। अपि च। घटे मृद्विकारत्वमिव प्रपञ्चे ब्रह्मविकारत्वं नास्ति। अविकृतपरिणामवादस्वीकारात्। यत्र हि कार्यस्य पुनः पूर्वभावापत्तिः सोऽविकृतपरिणामः। यथा कनककुण्डलस्य पूर्वभावापत्तिः कर्तुश्चिकीर्षया, तथा प्रपञ्चस्यापि चिदानन्दप्राकट्ये पूर्वभावापत्तिः। अतो विकारत्वाभावाद्वाचारम्भणश्रुतेर्न प्रपञ्चे प्रवृत्तिः। किञ्च। मायिकं जगदिति वदन् वादी प्रष्टव्यः कथमसत्प्रतीयत इति। शुक्तौ रजतमिवेति चेत्। न। चक्षुषोपलभ्यमानायां हि शुक्तिकायां रजतभ्रान्तिः। ब्रह्मणस्तु 'पराञ्चि खानी'ति श्रुत्या सकलेन्द्रियागोचरत्वेन न तदधिष्ठानकभ्रमसम्भावनापि। भ्रमोत्पत्तेः सादृश्यसापेक्षत्वेन ब्रह्मप्रपञ्चयोः सादृश्याभावाद्भ्रमाभावः। न हि रज्जौ भुजङ्गभ्रम इव रजतभ्रमोऽपि सूपपादः। सादृश्याभावात्। ननु नीरूपत्वेन चक्षुरगोचरेऽपि व्योम्नि सादृश्यानपेक्षो नीलमिदं गगनमिति भ्रमो भवत्येव, अज्ञानकलुषितबुद्धीनामिति चेत्, न। शृणु। तत्र हि नभसो मनोगोचरत्वेन व्यवहारविषयत्वाद्भ्रमोद्भूतिः सम्पद्यते। ब्रह्मणि तु निर्विशेषे भ्रमो नास्त्येव। 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'ति श्रुतेर्मनोवागगोचरत्वेन सर्वथा ज्ञानाविषये भ्रमस्योपपादयितुमशक्यत्वात्। भवन्मते निरुपाधिके ब्रह्मणि सर्वथा ज्ञानाविष-

यत्वमभिमतम् । विषयत्वेन जडत्वेन व्याप्तेः स्वीकारात् । नन्वारोपे ह्यधिष्ठानसामान्यज्ञानं कारणं, न तु विशेषतो ज्ञानम् । अहंवित्तौ भासमानस्यात्मनो भवत्येव सामान्यज्ञानमिति चेत्, न । उपाध्यवच्छिन्नस्यैवाहम्प्रत्यये भासमानत्वात् । एवं सत्यात्मनो निरुपाधिकस्य ज्ञानाभावान्न तत्र जगदारोपः सम्भवतीति विद्वद्भिर्ज्ञेयम् । केचित्तु निषेधमुखेन ज्ञानं सामान्यज्ञानमित्याहुः । तन्न । शास्त्रोत्पाद्यस्य तस्यासर्वजनीनत्वे मूर्खाणां जगत्प्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । सर्वव्यावृत्तताज्ञानस्य त्वधिष्ठानविशेषज्ञानत्वेन प्रत्युत भ्रमनिवर्तकत्वाच्च । न च कस्यचिद्गगनज्ञानाभाववतोऽपि बालादेर्गगने नीलिमभानान्नाधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य भ्रमकारणत्वम् । तथा सति निर्विशेषस्याधिष्ठानस्य सामान्यज्ञानाभावेऽपि तदधिष्ठानको जगद्भ्रमः स्यादेवेति वाच्यम् । इदं किञ्चिन्नीलमित्याकारकस्य किञ्चित्त्वेन रूपेणाधिष्ठानज्ञानस्य तत्रापि सत्त्वात् । अन्यच्च । यद्यधिष्ठानज्ञानरहितस्यापि नीलिमप्रतीतिरङ्गीक्रियेत, तदा तत्प्रतीतेर्भ्रमत्वमेव न स्यात् । नीलिमज्ञानस्य सर्वदा सर्वेषां जायमानत्वादुपाधिजन्यत्वाभावेनोपाधिनाशनाश्यत्वाभावाच्च । मायिकस्य नीलरूपस्य विद्यमानस्यैव विषयत्वेन तदवगाहिज्ञानस्य भ्रमत्वायोगात् । न च तस्यानिर्वचनीयत्वं, सदसद्भिन्नतयेति वाच्यम् । नीलिम्नः सर्वदैव विद्यमानत्वेन प्रतीतिविषयतया ज्ञानबाध्यत्वाभावेन गगनवत्स्थिरतयाऽनिर्वचनीयकल्पनायाः प्रवेशानवसरात् । अधिष्ठानभूतं गगनमनवगाह्यैव इदं नीलमिति प्रत्ययात् । गगनस्य नीरूपत्वान्नीलरूपारोपे भ्रमत्वस्य सुवचनत्वात्[1] । तथा गगनं नीलमिति प्रतीतावेव भ्रमत्वं न तु केवलं नीलमिदमिति प्रतीतौ । तत्र गगनावगाहाभावात् । तदभाववति तदारोपाभावात्, प्रतीतिविषयतया ह्यसत्त्वस्यापि भवन्मतेऽनङ्गीकारात् । अतः सत्त्वमेवोररीकार्यं स्यात् । तथा सति तदवगाहिज्ञानस्य प्रमात्वमेवापद्येत । अत एतद्दूषणपरिहृतयेऽधिष्ठानस्य वियतः केनचिद्रूपेण ज्ञानं बालादीनामप्यस्तीति मन्तव्यम् । तथाच यदा शास्त्रसमुत्पन्नबुद्ध्या नीरूपत्वेन वियतः केनचिद्रूपेण ज्ञानं बालादीनामप्यस्तीति मन्तव्यम् । तथा च यदा शास्त्रसमुत्पन्नबुद्ध्या नीरूपत्वेन वियतो ज्ञानं समभूत्, तदा रूपरहिते वियति नीलरूपस्यासम्भवं जानन् नीलिमानमसन्तमेव निश्चिनोति । एवं बाधविषयत्वेन सत्त्वाभावादविद्यमाननीलरूपावगाहिज्ञानस्य भ्रमत्वं सुवचमिति सन् पन्थाः । एतावता सिद्धमेतत् । अधिष्ठानसामान्यज्ञानं भ्रममात्रे कारणम् । तथा सति परमतेऽधिष्ठानत्वेनाभिमतस्य निर्विशेषब्रह्मणः केनापि प्रकारेण ज्ञानविषयत्वाभावान्न तस्मिन्नधिष्ठाने भ्रमः सम्भवतीति दिक् । यद्यपि सत्तारूपेण सर्वत्र तदस्ति, तथापि न ज्ञातुं शक्यम् । घटः सन् पटः सन्नित्यादौ तु न निर्विशेषरूपा सत्ता प्रतीयते, अपि त्वधिष्ठेयनिष्ठसत्ताया एव प्रतीतिरिति भ्रमोऽधिष्ठानरूपब्रह्मणि निरूपयितुमशक्य एवेति प्रपञ्चमिथ्यात्वं विद्वद्भिर्नादर्तव्यम् । किञ्च । जगदभिपश्यतः परमेश्वरस्यापि भवन्मते भ्रान्तत्वापातः । भ्रमप्रतिपन्नस्य रजता-

---

१ जगत्प्रतीत्यभावेति ख. २ सुवचत्वादिति स्यात् ।

देर्भ्रान्तेनैवाध्यक्षीकरणात् । 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि'ति तत्त्वसूत्रे आदिशब्देनासत्त्वप्रतिपादकानां सर्वेषामेव निषेधात्प्रपञ्चसत्यत्वमेवाभिप्रेतं व्यासचरणानाम् । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमि'ति जगदसत्यत्ववादिनां भगवता निन्दितत्वाच्च । अन्यच्च । ब्रह्मणो यथार्थज्ञानं हि जगद्भ्रमं निवर्तयति, शुक्तिबोधो रजतभ्रममिव । तच्च मननादिजन्यत्वेन प्रपञ्चमध्यपातितया नाज्ञानरूपं प्रपञ्चं दूरीकर्तुमीष्टे । यावज्ज्ञानानां जगदन्तःपातित्वेनाज्ञानरूपत्वात् । प्रपञ्चोपशामकज्ञानस्योपशान्त्यै साधनान्तरस्य मृग्यत्वाच्च । न च चरमवृत्तिरज्ञानकार्यमखिलं नाशयित्वा स्वयं नश्यति, कतकरेणुवदिति वाच्यम् । चरमवृत्तिजन्यस्याज्ञानध्वंसस्य नाशकान्तराभावेनावशिष्टस्य सत्तयाऽद्वैतसिद्धिव्यघातात् । चरमवृत्तिनाशक्षणस्य विद्यमानतया द्वैतापत्तेश्च । अपि च । चरमवृत्तेर्जगन्नाशं प्रति कारणत्वम् । तच्च कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वम् । पूर्वत्वं तु कालकृतमिति कारणतानिर्वाहकः कालोऽवशिष्यत एव । तथाच चरमवृत्तिः स्वयं नश्यतीत्युक्तावपि कालस्य कारणतानिर्वाहकस्योर्वरितत्वान्नाद्वैतसिद्धिरिति ज्ञेयम् । न च ब्रह्मानतिरिक्तः कालः सुखेनावशिष्यताम्, अद्वैताबाधकत्वादिति वाच्यम् । चरमवृत्तिनाशरूपकार्यपरिच्छेद्यकालस्य सर्वापरिच्छेद्येन ब्रह्मणा सहाभेदस्य वक्तुमशक्यत्वादिति दिक् । न च वृत्तिरूपाणां तथात्वेऽपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुतेः स्वरूपभूतं ज्ञानं प्रपञ्चभ्रमापहारीति वाच्यम् । स्वरूपभूते ज्ञाने प्रपञ्चनाशकत्वाङ्गीकारे निर्विशेषवादबाधापत्तेः । ब्रह्मण्येव प्रपञ्चनाशकत्वपर्यवसानात् । तस्य सर्वदैव विद्यमानत्वेन सदा सर्वेषां बन्धाभावप्रसङ्गाच्च । मननादिविधीनामानर्थक्यापत्तेश्च । मननादिविधीनां तदभिव्यक्तौ साफल्यमिति चेत्, न । तस्मिन्स्वरूपभूते ज्ञानेऽभिव्यक्त्यात्मकधर्माङ्गीकारे धर्मत्वावच्छेदकावच्छिन्नाभाववादहानिप्रसङ्गात् । असत्त्ववादे ब्रह्मणि व्यापकत्वमपि दुरुपपादम् । व्याप्यानामज्ञानकल्पितत्वेनापार्थकतया तत्सापेक्षस्य व्यापकत्वस्यापि सुतरामवास्तवत्वात् । अस्तु तथात्वमिति चेत्, न । 'बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च ब्रह्मे'ति श्रुतिव्याकोपात् । जगदसत्यत्वे तदन्तःपातिनीनां श्रुतीनामपि तथात्वेन व्यवहारमात्रे प्रामाण्याङ्गीकारात्तदुक्तानां निर्विशेषत्वाज्ञेयत्वनिराकारत्वादीनां पारमार्थिकत्वेन त्वन्मतेऽभिमतानामपि व्यवहृतिमात्रैकसत्यत्वापातात् । मनोव्यापारविजृम्भितत्वाच्च । त्वन्मते शुद्धब्रह्मणो मनोप्राप्यत्वेन मनोगम्यस्य ब्रह्मातिरेकादित्यलमुक्तिभिः । यदप्याहुः—सच्चेन्न बाध्येत । असच्चेन्न प्रतीयेत । अतः सदसद्विलक्षणमनिर्वचनीयं जगदिति । तत्र असच्चेन्न प्रतीयेतेति यदुक्तम् । तन्न । 'अर्थाभावं विनिश्चित्य प्रतीतस्यापि नात्मनः । तां चापि युष्मच्चरणसेवयाऽहं पराणुदे' इति मैत्रेयवाक्यात् 'छायाप्रत्याह्वयाभासा असन्तोप्यऽर्थकारिण' इति वाक्यान्तराच्च असतोऽपि प्रतीतिस्वीकारात् । अतोऽसत्पदार्थ एव भेदद्वयमस्ति । एकमसन्न प्रतीयते, शशशृङ्गादिवत् । एकमसत्प्रतीयते शुक्तिरजतादिवदिति व्यवस्था । न त्वनिर्वचनीयं कल्पनीयम् । मानाभा-

---

१ लक्षणेति पाठः । २ व्यवहृतिमात्रैकसत्यत्वाभावादिति. ख.

वात् । ननु 'त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रम' इत्यादिवाक्येष्वसत्यता दृश्यत इति चेत्, न । भ्रमः अज्ञानमसदित्यादिशब्दानामहन्ताममतात्मकसंसारविषयत्वात् । एतच्चाकरे स्पष्टम् । किञ्च । अनादिरयं भ्रम इति प्रवादोऽपि चिन्त्यः । भ्रमत्वस्य ज्ञानत्वव्याप्यत्वात् यावज्ज्ञानानां जन्यत्वनियमात् । न च 'बन्धोऽस्याऽविद्ययाऽनादिरि'ति वाक्यादनादित्वम् । अविद्यायाः कारणत्वव्याघातापत्तेः । तथाचेह सादित्वनिषेधो घटपटादिसाधारणापेक्षकः । देवेष्वमरपदेन मरणनिषेधवत् । अतः सर्वथा प्रपञ्चभ्रमे अनादित्वकथनमयुक्तमेव । अन्यच्च । ज्ञानबाध्यत्वं मिथ्यात्वमित्याहुः । तन्न । चरमवृत्तिरूपे ज्ञाने ज्ञानबाध्यत्वाभावादव्याप्तेः । चरमवृत्तेः कतकरेणुदृष्टान्तेन स्वत एव नाशाङ्गीकारात् । न चाज्ञानजन्यत्वं मिथ्यात्वमिति वाच्यम् । मूलाज्ञानेऽज्ञानजन्यत्वविरहेण लक्षणाव्याप्तेः । मूलाज्ञानस्य भवत्सिद्धान्तेऽनादित्वाङ्गीकारात् ।

प्रकृतमनुस्त्रियते । ब्रह्मणो रूपत्रयम् । तत्राधिदैविकं परं ब्रह्म कृष्णाख्यं प्रथमम् । आध्यात्मिकमक्षरात्मकं द्वितीयम् । आधिभौतिकं प्रपञ्चात्मकं तृतीयम् । तत्र स्पष्टार्थं गङ्गां दृष्टान्तीकुर्वन्ति द्विरूपं चापि गङ्गावदित्यादिना । माहात्म्यसंयुतेति । मर्यादामार्गविधिना सेवतां भोगमोक्षदात्री द्वितीया तीर्थरूपेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

आधिदैविक्याः स्वरूपमाहुः तत्रैवेति ।

तत्रैव देवतामूर्तिर्भक्त्या या दृश्यते क्वचित् ।
गङ्गायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले ।
विहिताच्च फलात्तद्धि प्रतीत्यापि विशिष्यते ॥ ८ ॥
यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ।
यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥ ९ ॥

तृतीये भौतिके रूपे भेदमाहुः जगत्त्विति ।

जगत्तु त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ।
देवतारूपवत्प्रोक्ता ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥ १० ॥
कामचारस्तु लोकेऽस्मिन् ब्रह्मादिभ्यो न चान्यथा ।
परमानन्दरूपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥ ११ ॥
अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् ।

त्रिविधं त्रिस्वभावत्वेन प्रकटम् । आधिदैविके अंशभेदानाहुः । ब्रह्मविष्णुशिवाः देवतारूपवत्प्रोक्ता इत्यन्वयः । अत्रायमर्थः । देवताया आधिदैविकरूपाया गङ्गाया रूपाणि अंशभूतानि भीष्मजनन्यादीनि मूर्तिमन्ति तत्तत्पुराणादौ प्रोक्तानि, तद्वद्देवतारूपस्य कृष्णस्य ब्रह्मविष्णुशिवरूपाणि अंशभूतानीत्यर्थः । तान्येव रूपाणि

१ करणत्वेति पाठः ।

राजसादिस्वभावप्रकाशकानि जगतो नियामकत्वेनोत्पत्त्यादौ कार्ये व्यापृतानि[1]। तदंशी कृष्णस्तु नित्यनिरवध्यानन्दात्मको गुणातीतो रसात्मकलीलामात्रैककार्य इति भावः। ब्रह्मविष्णुशिवानां कृष्णांशत्वेन आधिदैविकरूप-भेदमध्ये गणना । 'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिविरञ्चिहरेति संज्ञाः' 'न ते मय्यच्युतेऽजे च भिदामण्वपि चक्षते' इत्यादिवाक्यात् । ब्रह्मवैवर्ते स्पष्टमेव त्रयाणां कृष्णांशत्वप्रतिपादनाच्च । अत एव निबन्धे श्रीमदाचार्यचरणैरवादि 'गुणाभिमानिनो ये वै तदंशाः सगुणाः स्मृता' इति । अग्रे च 'अन्तर्याम्यक्षरं कृष्ण' इत्यारभ्य 'स्वभावकर्मकालाश्चे' त्यनेनाक्षरभेदानुक्त्वा 'रुद्रो ब्रह्मा हरिस्तथे' ति वाक्येन कृष्णभेदा उक्ताः । तथाच सिद्धमेतत् । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत' इत्यत्र क्षराक्षरपुरुषोत्तमा उक्ताः, तेऽत्र 'परं ब्रह्म तु कृष्णो ही'त्यारभ्य 'देवतारूपवत्प्रोक्ता' इत्यन्तेन प्रपञ्चाक्षरकृष्णशब्दवाच्या विवेचिताः । न च गीतासु त्रयाणां पृथगुक्त्या द्वैतं शङ्क्यम् । 'वासुदेवः सर्वमिती'त्यनेन शुद्धाद्वैतस्यैव भगवदभिप्रायविषयत्वस्फुरणात् । ब्रह्मणीति । स्थितानामिति शेषः । यथा जगतो नियामकाः कृष्णांशा ब्रह्मादयः, इत्थमक्षरब्रह्मभूतानां नियामको हरिरेव न तु ब्रह्मादयः । तेषां ज्ञानिनां जगदतीतत्वादिति भावः ॥ कामचारस्त्विति । अस्मिन् क्षररूपे लोके प्रपञ्चे कामचारः तत्फलप्रेप्सया प्रवृत्तानां मनोरथप्राप्तिप्रवाहो ब्रह्मादिभ्यः कृष्णांशभूतेभ्यो भवति । दृष्टान्तेऽपि गङ्गांशभूताया एव लौकिकव्यवहारः स्मर्यते भारते शन्तनुप्रसङ्गे, न तु साक्षादंशवत्या गङ्गाया आधिदैविक्याः सकाशात् । तस्याः केवलभक्तिलभ्यायाः प्रवाहे सर्वदैव विद्यमानत्वात् । ननु लोके कामचारो ब्रह्मादिभ्य इत्युक्ते भक्तानामपि लोकमध्यपातितया तथैव भविष्यतीत्याशङ्क्य तेषां भिन्नप्रकारमाहुः परमानन्दरूपे त्विति । लोकविशेषणमेतत् । परमानन्दो रूप्यते व्यवह्रियते यत्रेत्यर्थात् । तुशब्दः पूर्वप्रक्रियां व्यावर्तयति । परमानन्दरूपे लोके लीलायोग्यप्रपञ्चे तु पुष्टिभक्तानां स्वात्मनि स्वात्मत्वेन स्फुरिते कृष्ण एव निश्चयो मनःस्थैर्यं स्वसकलमनोरथपूरकत्वबुद्धिस्वच्छन्दप्रवृत्तिप्रवाहो[2], न तु ब्रह्मादिभ्यः । 'ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्' 'अहं भक्तपराधीनः' 'तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् । तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरादि'त्यादिवाक्येषु साधारणेभ्यः पृथक्तया भक्तानां चतुर्विधपुमर्थसाधकत्वस्य स्वस्मिन्नेव भगवताङ्गीकृतत्वात् । एवं साधारणजीवानां पुष्टिस्थानामंशांशिभेदेन कामचारव्यवस्थामुक्त्वा वस्तुतः साधारणानामंशेभ्यो जायमानमपि फलं भगवत एवेति भगवानेव सर्वेषां सर्वफलदायक इति प्रतिपादयन्ति अतस्त्वित्यादिना । वस्तुविमर्शे सर्वस्य कृष्णात्मत्वं तदधीनत्वम्, अतो ब्रह्मवादेन तु कृष्ण एव बुद्धिः फलप्रदत्वबुद्धिर्विधीयताम् । 'फलमत उपपत्तेरि'ति न्यायेन कृष्णस्यैव

१ व्यावृत्तानीति ख. २ स्वच्छन्दप्रवृत्तिरूपः कामचार इति पाठः ।

फलदत्वम् । 'यो यो यां यां ततुं भक्त' इत्यारभ्य 'मयैव विहितान् हि तानि'त्यन्तेन स्वस्यैव फलदातृत्वोक्तेश्च ।

आत्मनि ब्रह्मरूपे तु छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः ॥ १२ ॥
उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ।
गङ्गातीरस्थितो यद्वद्देवतां तत्र पश्यति ॥ १३ ॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन् ज्ञानी प्रपश्यति ।
संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥ १४ ॥
अपेक्षितजलादीनामभावात्तत्र दुःखभाक् ।
तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥ १५ ॥
आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत् ।
लोकार्थी चेद्भजेत्कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥ १६ ॥
क्लिष्टोऽपि चेद्भजेत्कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा ।
ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ॥ १७ ॥
मर्यादास्थस्तु गङ्गायां श्रीभागवततत्परः ।
अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥ १८ ॥
उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ।
ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥
भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः ।
अन्यथाभावमापन्नस्तस्मात्स्थानाच्च नश्यति ॥ २० ॥
एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम् ।
एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥

आत्मनि ब्रह्मरूपे तु छिद्रा व्योम्नीव चेतना इति । आत्मनि आत्मविषये । उच्यत इति शेष इति प्रभुचरणाः । तथाच आत्मनीति प्रतिज्ञायां ज्ञेयम् । ब्रह्मरूपे जीवे छिद्राश्चेतना व्योम्नि छिद्राश्चेतना इवेत्यन्वयः । छिद्राणि विषयत्वेन विद्यन्ते यासु चेतनासु ताः छिद्राश्चेतनाः । अर्शआद्यच् । चेतनाशब्दो बुद्धिवाचकः । 'प्रतिपज्ज्ञप्ति-चेतना' इति कोशात् । तथाच छिद्राश्चेतनाश्छिद्रवत्यो बुद्धय इत्यर्थः । बुद्धीनां छिद्र-वत्त्वं तु विषयत्वेन छिद्राणां तत्र स्फुरणात् । एवञ्च व्योम्नि अविद्यमानानां छिद्राणां बुद्धिवृत्तिषु स्फुरणाच्छिद्राश्चेतना विपर्यासबुद्धय इति फलितम् । 'संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथगि'ति कपिल-वाक्याद्विपर्यासस्य बुद्धिवृत्तित्वात् । तत्र दोषविशेषवद् दृशा व्योम्नि छिद्राणि प्रतीयन्ते । अतश्छिद्रवत्यो बुद्धयो व्योम्नि यथा मिथ्याभूतपदार्थावगाहिन्यः, तथा ब्रह्मरूपे जीवे छिद्राश्चेतनाः सदोषत्वादिबुद्धयो मिथ्याभूतसंसारावगाहिन्यो, न तु यथार्थावगाहिन्यः । 'जीवसंसार उच्यत' इति निबन्धे संसारस्य मिथ्याभूतत्वेन सिद्धान्तितत्वात् । 'उच्यते,

न तु जायत' इति व्याख्यानात् । व्योम्नि यथा छिद्राश्चेतनाः, तथा जीवे छिद्राश्चेतनाः । पूर्वत्र छिद्रशब्दस्य विवरविशेषवाचकत्वम्, उत्तरत्र तु छिद्रशब्दो दोषवाचकः । 'खलः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यती'त्यादौ दोषाणां छिद्रपदवाच्यत्वात् । तथाच जीवो ब्रह्मांशत्वेन वस्तुतो ब्रह्मरूप एव, न तु संसारी । संसारित्वं त्वौपाधिकम् । तच्च पूर्वोक्तकृष्णसेवानाश्यमित्यभिप्रायः । इदमेवानुपदमुपपाद्यते उपाधिनाश इत्यादिना । स्वसिद्धान्ते यादृशं जीवस्वरूपं तद्बन्धमुक्तिस्वरूपं च प्रभुचरणैरेतट्टीकायां विवृतमेव 'जीवा ह्यणवोऽक्षरात्मका' इत्यादिनेति न मया लिख्यते । ननु जीवस्याणुत्वं निरूपितं, तन्मास्तु । किन्त्वविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीव इत्युररीकार्यम् । पूर्वं बहुभिरादृतत्वादिति चेत्, न, नीरूपस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बासम्भवात् । न च गुणे गुणानङ्गीकारान्नीरूपस्य रूपस्य प्रतिबिम्बदर्शनाद्रूपरहितस्य ब्रह्मणोऽपि प्रतिबिम्बः सुलभ इति वाच्यम् । रूपवतो घटादेः प्रतिबिम्बिततया तन्निष्ठरूपप्रतीतौ सिद्धायां पृथग्रूपप्रतिबिम्बे मानाभावात् । स्वाश्रयातिरेकेण रूपोपलब्धेः सर्वतन्त्रविरुद्धत्वात् । किञ्च । दर्पणादौ प्रतिबिम्बितं घटनिष्ठरूपं पश्यन् स्वयं प्रतिबिम्बितमिति रूपं च नीरूपमिति नीरूपस्य ब्रह्मणोपि प्रतिबिम्ब इति मनुषे । तथैव रूपशून्यं रूपं चाक्षुषमिति नीरूपः परमात्मापि चक्षुर्ग्राह्य इति मन्यस्व । ननु नीरूपस्य गगनस्य प्रतिबिम्बान्नीरूपस्य ब्रह्मणोऽपि स्यादिति चेत्, न, जलादावौपाधिकस्य प्रतिबिम्बितरूपस्य दर्शनादौपाधिकेन तेन च वियतः संबन्धाभावादाकाशप्रतिबिम्बस्य वक्तुमयोग्यत्वात् । अन्यथा नीलमिदं गगनमितिप्रतीत्या गगनचाक्षुषत्वमङ्गीकृत्य ब्रह्मचाक्षुषत्वमङ्गीकार्यं स्यात् । न च कल्पितरूपवतो जगज्जन्मादिकारणस्य भवत्येव चाक्षुषत्वमिति वाच्यम् । सोपाधिके ब्रह्मणि भवन्मते मायिकरूपाङ्गीकाराच्चाक्षुषत्वप्रतिबिम्बितत्वयोः सुवचत्वेऽपि शुद्धे नीरूपे ब्रह्मणि द्वयोरप्यसम्भवेन विवक्षितप्रमेयालाभात् । अपि च । चक्षुर्ग्रहणयोग्यस्यैव प्रतिबिम्बसम्भवं जानन्नप्ययोग्यस्य शुद्धस्य प्रतिबिम्बं प्रतिपादयन्नयोग्यस्य चाक्षुषत्वं किमिति न मनुषे । अन्यच्च । अवयवेऽवयवानङ्गीकाराच्चरणरहितयोरपि चरणयोर्गमनदर्शनाच्चरणरहितस्याऽपि कस्यचिद्देवदत्तादेर्गमनसम्भवः स्यात्, स चाखिलप्रमाणविरुद्ध इति चरणविशिष्ट एव पुंसि गतिरङ्गीकार्या । एवं नेत्रादावपि । तथा च रूपविशिष्ट एव प्रतिबिम्बते, न तु रूपं पृथक्त्वेयेति न रूपशून्यस्य प्रतिबिम्ब इत्यविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीव इति नादर्तव्यं सुधीभिः । ननु जपाकुसुमारुणगुणो द्रव्यं विहायैव स्फटिके प्रतिस्फुरति । अन्यथा दर्पणादौ मुखान्तरप्रतीतिवत् स्फटिके जपाकुसुमान्तरप्रतीतिः स्यात् । सा तु नास्ति । किन्तु केवलमरुणिमैव प्रतीयते । तत्र च नीरूपत्वमेव । गुणे गुणानङ्गीकारात् । अतो नीरूपस्याप्यरुणस्य प्रतिबिम्बदर्शनान्नीरूपस्य ब्रह्मणोऽपि प्रतिबिम्ब उपपन्न इति प्राप्ते— समाधिरुच्यते । रूपमात्रस्यापि प्रतिबिम्बे रूपवतो जपाकुसुमादेः कारणत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धम् । रूपवज्जपाकुसुमादि विना रूपप्रतिबिम्बाभावात् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । न हि रूपवन्तं विना रूपमात्रप्रतिबिम्बो लभ्यते कुत्रापि । तथाच प्रतिबिम्बत्वावच्छिन्ने रूपवद्वस्तुनः कारणत्वाद्ब्रह्मणः प्रतिबिम्बो नोपपद्यते । अत एवाचार्यवर्यैर्निबन्ध उक्तं 'न प्रतिस्फुरणं रूपरहितस्य कदाचने'ति । अत एव न वायोः प्रतिबिम्बः । एवं सति रूपवान्

घटादिर्दर्पणादौ धर्मिरूपेण प्रतिविम्बते । रूपवान् जपाकुसुमादिः स्फटिके धर्मरूपेणारुणगुणेन प्रतिस्फुरति । एवमुभयथा रूपवत एव प्रतिविम्बसम्भवान्नीरूपस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बो न युक्तिसह इति सुधियो विदन्तु । अत एव प्रतिबिम्बत्वावच्छिन्ने रूपवतः कारणतामवगत्य विद्वन्मण्डन उक्तम्—'रूपवत एव प्रतिबिम्बनियमादि'ति । उपाधिनाश इति । भगवज्जीवयोरन्तरायभूताऽविद्या तस्याः कार्यस्य नाशे सति । 'अन्यद्युष्माकमन्तरं बभूवे'ति श्रुतेर्ज्ञानं प्रत्यविद्यानाशस्य प्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणतयाऽवश्यमपेक्षणात् । विज्ञान इति । ब्रह्मणो विशेषतः सर्वात्मकत्वेन सर्वातिरिक्तरूपत्वेन च ज्ञाने सति । ब्रह्मात्मत्वावबोधन इति । ब्रह्मज्ञानानन्तरं जडजीवयोस्तदात्मकतया स्वस्यापि ब्रह्मात्मत्वेनावबोधे सति वक्ष्यमाणं फलं भवति । सिद्धान्ते हि ब्रह्मज्ञानं पुमर्थाय । 'यस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितं भवती' ति श्रुतेः । न त्वेकदेशभूतं पराभिमतं जीवमात्रे ब्रह्मत्वेन ज्ञानम् । एवं सत्यविद्यानाशे ब्रह्मस्वरूपज्ञानं तस्मिन् सति सर्वस्यापि पदार्थजातस्य बोधः, तेन स्वस्यापि सर्वमध्यपातितया निर्विकाराक्षरत्वेनापरोक्षस्फूर्तिः, ततो 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेरक्षरात्मकतायां सिद्धायां 'तद्धाम परमं मम' 'विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मन' इत्यादिवाक्यैरक्षरस्य भगवदधिष्ठानत्वात्तत्र स्थितमक्षरातीतं पुरुषोत्तमं कृष्णं ज्ञानी भक्तः पश्यति । तदाहुः तथा कृष्णं परं ब्रह्मेत्यादि । तत्र दृष्टान्तः गङ्गातीरस्थित इति । यथा प्रवाहसन्निधौ वर्तमानस्तन्मध्यवर्तिनीं मूर्तिमतीं गङ्गां श्रद्धाधिक्ये पश्यति, तथा ज्ञानी भक्तोऽपि भगवदधिष्ठानत्वेन निकटस्थायिन्यक्षरात्मके स्वस्वरूपे भक्त्या कृष्णं पश्यतीति भावः । अत एव भगवता 'चतुर्विधा भजन्ते मामि'ति सन्दर्भे ज्ञानी भक्तः प्रशंसितः । निबन्धेऽपि 'ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः पर' इत्युक्तम् । ननु भक्त्या केवलयैव सर्वपुरुषार्थसिद्धौ किमर्थं ज्ञानाग्रह इत्याशङ्क्य प्रेमवतस्तदनपेक्षत्वेप्यनुत्पन्नस्नेहस्य भजनाङ्गत्वेनास्त्येव ज्ञानापेक्षेति तद्रहितस्य दोषमाहुः संसारीति । अनिवृत्ताहन्ताममताकोऽनुत्पन्नबोध इति यावत् । स तु कृष्णं भजन् दिदृक्षाया आधिक्यादविद्ययाऽन्तरायभूतया दर्शनाभावाद्दुःखभाग्भवति । अत्र दृष्टान्तः दूरस्थ इति । यथा गङ्गाभक्तः स्नानपानाद्यर्थं तज्जलमभिलषन्नादिशब्देनाधिदैविकीं दिदृक्षन् दर्शनाभावात्प्रवाहरूपगङ्गाविप्रकर्षेणाधिदैविकीविप्रकर्षादुभयमलभमानो दुःखी भवति तद्वदित्यर्थः । सिद्धमुपदिशन्ति तस्मादिति । श्रीकृष्णमार्गस्थ इति । भक्तिमार्गस्थ इत्यर्थः । सर्वलोकतः संसारतः विमुक्तो भूत्वा शुद्धपुष्टिमार्गीयव्रजसुन्दरीवृन्दविहारिणं कृष्णमेव निरवध्यानन्दं विशेषेण चिन्तयेत्, मानसीसिद्ध्यर्थं लीलाविशिष्टभावनं कुर्यादिति भावः । अयमेवार्थः श्रीमत्प्रभुचरणैष्टीकायां विवृतः 'कृष्णपदा'दित्यारभ्य, 'आत्मपदं भगवत्पर'मित्यन्तेन । ननु ज्ञानरहितो भक्तो भगवद्दर्शनावरोधकसंसारस्य विद्यमानत्वाद्दुःखी भवतीत्युक्तम् । तथा सति केवलज्ञानवत् तादृग्भक्तेरप्यप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमनूद्य केवलभजनेनापि निर्वाहमाहुः लोकार्थीति । लोकार्थी पशुपुत्रादिविषयकाङ्क्षावान् । अनुत्पन्नज्ञानः संसारीति यावत् । भजनं कुर्वन् पूर्वोक्तप्रकारेण दिदृक्षाधिक्याद्दर्शनाभावात्क्लिष्टो भवति । तादृगपि आग्रहं कृत्वा भजनं चेन्न त्यजति, तदा भगवत्कृपया लोकः संसारोऽहन्ताममतात्मको भगवत्साक्षात्कारप्रतिबन्धकर्ता नश्यती-

त्यर्थः । अत्र प्रपञ्चवाचिना लोकशब्देन तदन्तःस्थितः संसारो लक्ष्यते । नाशस्योक्तत्वादर्थस्वारस्याच्च लक्ष्यार्थ एव ग्राह्यः । एवं केवलया भक्त्या भगवद्भजनं निर्वहतीत्युक्तम् । तत्कथमित्याकाङ्क्षायां प्रमेयबलेन तद्भवतीति वदन्ति अनुग्रह इति । पुष्टिमार्गस्यानुग्रहैकनियम्यत्वात्प्रमाणविरुद्धमपि प्रेमयबलेन भवेत् । 'नेमं विरचो न भवो न श्रीरप्यङ्गसंश्रया । प्रसादं लेभिरे गोपी यत्तत्प्राप विमुक्तिदादि'त्यादिवाक्येभ्य इति भावः । पुष्टिमार्ग इति । पुष्टिजन्ये भक्तिमार्ग इत्यर्थः । पुष्टिश्च 'पोषणं तदनुग्रह' इति वाक्यादनुग्रहरूपो भगवद्धर्मः । स च लौकिकालौकिकोत्तमफलसाधकः । विशेषानुग्रहस्तु विरलजनविषयो भगवद्रूपात्मकफलसाधकः । तज्जन्यत्वं पुष्टिभक्तौ । अत्र पुष्टिशब्देन पुष्टिविशेषो ग्राह्यः, न तु साधारणानुग्रहः । तस्य लौकिकफलं प्रति कारणत्वात् । अत एव पुष्टिस्कन्धे साधारणेनैव कृष्णानुग्रहेणेन्द्रादीनां दैत्यानां च तादृग्भक्तिरहितानामपि स्वाभिलषितलौकिकफलसिद्धिः । तथोक्तं निबन्धे 'एवमिन्द्रे महापुष्टिः सर्वबाधा निरूपिता । सर्वबाधकरूपा हि दैत्ये पुष्टिरथोच्यत' इति । इन्द्रे महापुष्टिरित्यत्रानुग्रहे महत्त्वं तु बलवत्प्रतिबन्धनिवृत्त्या मनोरथपूरकत्वं, न तु भक्तितत्सम्बन्धिसाधकत्वम् । लौकिकफलस्यैव दृश्यमानत्वात् । अतः साधारणानुग्रहो लौकिकफलसाधकः । विशेषानुग्रहस्तादृग्भक्तिहेतुरिति निष्कर्षः । सा च नवमस्कन्धसूर्यसोमवंशीयवृत्तान्तकथनेन प्रपञ्चिता, मर्यादापुष्टिभेदेनेशानुकथाशब्देन व्यवह्रियते । ईशस्य अनुगामिनां भक्तानां कथा भक्तिरित्यर्थः । पुष्टिजन्या भक्तिः पुष्टिभक्तिः । अत एवोक्तं श्रीमत्प्रभुचरणैः 'तदनुग्रहैकलभ्यां भक्तिं च नुम' इति भक्तिहेतुनिर्णये । एवं सति भगवत्स्वरूपातिरिक्तफलाकाङ्क्षारहिता भक्तिः पुष्टिभक्तिरिति पुष्टिभक्तेर्लक्षणं ज्ञेयम् । न च निष्काममर्यादाभक्तावतिव्याप्तिः । अत्र मोक्षात्मकफलस्याकाङ्क्षितत्वात् । न च मोक्षः स्वरूपात्मक एवेति वाच्यम् । 'न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस त्वा विरहय्य काङ्क्षे' इति वृत्रवाक्ये स्वरूपातिरेककथनात् । अत एव पुष्टिमार्गीया नैनं कामयन्ते । एतच्च 'अक्षण्वतामि' ति श्लोकविवृतौ, 'वीक्ष्यालकावृतमुखमि'त्यस्य सुबोधिन्यां स्पष्टम् । अत एव मोक्षकामनापि काम्यमध्ये विमृष्टा । तथोक्तं निबन्धे 'तप्तमुद्राधारणं काम्यम् । हरिसालोक्यकाम्ययेति वाक्यादि' ति । अतः स्वरूपातिरिक्तफलाकाङ्क्षारहिताः पुष्टिभक्ता एवेति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥ १२ ॥

यदुक्तं श्रीमदाचार्यैर्विवृतं विट्ठलेश्वरैः । कृतं तदनुसार्यैतद्बालकृष्णाङ्घ्रिसेविना ॥ १ ॥
यदत्र बुद्धिदोषेण चेष्टितं बालचापलम् । क्षम्यतां श्रीमदाचार्यचरणैः कृपया मयि ॥ २ ॥
श्रुतिसिद्धरसात्मत्वकृष्णप्रेमप्रकाशकाः । दासे मयि प्रसीदन्तु प्रभवो विट्ठलेश्वराः ॥ ३ ॥
कालिन्दीपुलिने शरच्छशिकरैः शुभ्रीकृते मल्लिकाकुन्दामोदमदोन्मदालिनिनदे घोषाङ्गनाभूषिते । रासे राधिकया समं विहरतो मोदैर्मुहुर्नृत्यतः श्रीगोवर्धनधारिणो भगवतः सेवेय पादद्वयम् ॥४
यश्चिन्त्यो ब्रह्मरुद्राद्यैर्वल्लवीजनचिन्तकः । अस्मत्कुलपतिः श्रीमद्बालकृष्णः प्रसीदतु ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्गोवर्धनधरश्रीवल्लभाचार्यवरश्रीविट्ठलेश्वरचरणानुचरसेवकेन लालूभट्टोपनामविदितबालकृष्णेन विरचिता सिद्धान्तमुक्तावलीयोजना सम्पूर्णा ।

परिशिष्टम् ।

श्रीकृष्णाय नमः । श्रीगोपीजनवल्लभाचार्यवर्यचरणपाथोजनितयुगलाय नमः । श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः । श्रीमदाचार्यवर्यश्रीविट्ठलेशैः प्रचोदितः । कुरुते मथुरानाथगोस्वामितनयोऽद्भुतां । श्रीमदाचार्यसिद्धान्तमुक्तावल्या विवेचने । टिप्पण्या विवृतिं दासो द्वारिकेशः सविस्तरम् । अथ श्रीमद्गोकुलनाथाः श्रीमद्विट्ठलेश्वरविरचितां सिद्धान्तमुक्तावल्या विवृतिं विवरीतुं निर्विघ्नतायै प्रार्थनात्मकं मङ्गलमाचरन्ति 'यद्वाञ्छये'ति । यस्य श्रीमद्विट्ठलेश्वरपादरजसो वाञ्छया प्राप्तिमनोरथेन पुंसः अर्थाः प्रयोजनाः जन्मप्रभृतियावत्कृतिविषयाः धर्मादयो भक्त्यन्ता वा मोक्षान्ता इति व्युच्चरणमारभ्य अक्षरप्रवेशपर्यन्तं यावज्जन्मकृताः अधरीकृताः हस्तागता भवन्ति सः कोपि अनिर्वचनीयः पितृपद्रेणुः मह्यं श्रीगोकुलनाथाय प्रसीदतु प्रसन्नो भवतु, तत्प्रसादं विना तद्वाण्यभिप्रायो हृदये न समायाति,यतः अतः प्रार्थ्यते । स इति पितृपद्रेणोः परोक्षत्वकथनेन श्रीमद्गोस्वामिनां कन्दराप्रवेशानन्तरं टिप्पणी कृतेति । अथ श्रीमद्वल्लभनंदनाः सिद्धान्तमुक्तावलीं विवरिषवः श्रीमदाचार्यचरणाब्जपरागनमनात्मकं मंगलं विधाय ग्रन्थविवरणं प्रतिजानते प्रणम्येति । पितुः श्रीमदाचार्यस्य पादयोः अब्जयोः परागाब्जरेणुर्मह्यं प्रसीदतु अनुरागतः प्रकर्षेण नत्वा तत्कृपया तद्वाङ्मुक्तावलीं विशदीकुर्मः । नमने प्रकर्षः भूमिपर्यन्तं साष्टाङ्गप्रणामः पितुः पालनकर्त्तुः रूढ्या । श्रीमदाचार्यस्य पादयोरब्जयोर्निजभक्ततापहारकानंददायकयोर्यत् परागं रजः अनुरागः अनुरागश्च रागेण पूर्वं भगवता वरणे कृते तं अनुलक्षीकृत्य जायमानभक्त्या तत्कृपया श्रीमदाचार्यवाग्रूपां मुक्ताफलानामावलीं विशदीकुर्मो, धारणयोग्यां कुर्मो, मुक्तानां वर्तुलत्वेन दोरकें प्रवणं विना तेषां वलेर्विशदीकरणं न संभवति यतः । अत एव समाप्तौ वक्ष्यन्ति 'श्रीविठ्ठलस्तद् वाङ्मालां हृदये दधौ' इति । अथ सा माला कालबाहुल्येन मलिना शिथिला च जातेति तदुरुजलादिनोज्वलां कृत्वा धारणयोग्यां कर्तुं प्रकाशोद्यमः तत्र साधनं तेषां कृपा । अथ श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाः स्वीयानां स्वकीयसिद्धान्ताज्ञानजन्यतापं निवारयितुं नमनात्मकं मंगलं विधाय स्वकीयसिद्धान्तविनिश्चयं प्रतिजानते । नत्वेति । स्मर्तॄणामखिलाघहरं श्रीहरिं श्रीकृष्णं नत्वा, णम प्रह्वत्वे शब्दे चेत्यनुशासनात् । अग्रे वक्ष्यमाणैर्बहुभिर्मिथोविरुद्धैः सिद्धान्तैः शास्त्रार्थसंदेहे तन्निरासाय स्वसिद्धान्तरूपं शास्त्रार्थनिश्चयं वक्ष्यामि—श्रीगोकुलाधीशाः प्रतीकमाहुरग्रे इति । सिद्धान्तमुक्तावल्यां चतुर्थश्लोके । अथ प्रभवः प्रतीकमाहुः स्वसिद्धान्तेति । अग्रे वक्ष्यमाणैरिति । मायिकं सगुणमित्यादिभिरित्यर्थः । तत्र परस्परविरोधस्य स्पष्टत्वात् साक्षाच्छ्रुतिनिरूपितं वक्ष्यामीति विशब्दार्थः । तस्यैव स्वकीयत्वज्ञापनाय स्वपदं, साक्षाच्छ्रुतिरिति । ननु श्रुतौ सेवाप्रकारः कुत्रोक्त इति चेच्छृणु । 'भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः' । कर्णेभिरिति वैदिकपदोक्त्या कर्णानां दिव्यत्वं बहुवचनेन 'विधत्स्व कर्णायुतमेष इति प्रार्थनया प्राप्तत्वं भद्रं स्वं स्वं स्वं शृणुयाम, ततो जागरणानंतरं भद्रं

भगवद्रूपं पश्येम, अक्षभिः अलौलिकनेत्रैः, भो यजत्राः सेवाकर्तारः ततो नीरांजनसमये तनूभिः कोमलैः स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसः यदायुस्तदेव हितं भगवदर्थं व्यशेम समर्पयावः, यावजीवं सेवां कुर्मः इत्यादिभिः सर्वोपि षड्ऋतुसेवाप्रकार उक्तः । स एव श्रीमदाचार्याणां सिद्धान्तविनिश्चयः श्रुत्यर्थानंदसंदोहः श्रीव्रजाभरणदीक्षितैः कृतः । तत्र सेवाप्रकारो विस्तरेण विवृतः । प्रकृतमनुसरामः। टीकायां कर्मणीति यथा 'अनुदिते सूर्ये जुहोति' 'उपस्थायार्कमुद्यन्त' मित्यादि तथा सेवायां नास्ति, अत्र तु 'किमपि क्वाप्युपाहर्तुमिच्छत्यद्धा तद्वोपिकेश' इति स्वेनैवोक्तम् । 'ण्य अवश्यके' इति सूत्रात् यद्यपि मानसी सेवा न जीवकृतिसाध्या, यथा तत्फलं अलौकिकसामर्थ्यं भगवता दाने कृते सिध्यति, तथापि मूले कार्येति विधिवाक्येन टीकायां अकरणे प्रत्यवायीभवतीति विवरणेन च श्रीमदाचार्यगोस्वामिभ्यां स्वशरणगतेभ्यो वरत्वेन दत्तेति मम प्रतिभाति, मूले कृष्णसेवेति कृष्णसेवयोः समासेन कार्यकारणान्नित्यसंबंधः सूचितः । श्लोकान्वयस्तु अहं श्रीमदाचार्यः हरिं नत्वा स्वसिद्धान्तविनिश्चयं प्रवक्ष्यामि किं च तत् कृष्णसेवा सदा कार्या, तेन यथा कृष्णः फलात्मा, तथा कृष्णसेवापि फलात्मिका । प्रतीकमवतारयन्ति प्रभवः एतदेवेति । एतदिति यदेकादशे श्रीकृष्णेनोद्धवं प्रति द्वादशाध्याये रामेण सार्धमिति संदर्भे उक्तम्, प्रुङ्गतौ, प्रवणं गमनं, तस्मिन् प्रवणं तत्प्रवणं चेतसः तत्प्रवणं तदेव सेवास्वरूपं, चेत इति, चेतस्तत्प्रवणे यथा मणिच्छिद्रे दोरकस्य प्रवणं तथा भगवदीयचेतसो भगवति तत्प्रसादोत्पादनानुकूलव्यापारे वा प्रवणं यथा स स्वाधीनो भवेत्तथा करणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजास्ति, ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनं च भवतः,.........विवक्ष्यामि त्वं मे भक्तः सुहृत् सखेति दुर्लभत्वं प्रतिज्ञाय द्वितीयपादविवरणमवतारयन्ति श्रीगोकुलनाथा मानथायत्वं? । यद्वा फलमत उपपत्तेरित्यारभ्य भाष्यकर्तृत्वेनाचार्यत्वं, अत एवास्मिन् मार्गे आचार्यद्वयम्, उत्तरार्धमवतारयन्ति प्रभवः एतादृशस्येत्यादि, टीकायां समस्तपदमिति तनुवित्तजेति समस्तं । तनुश्च वित्तं च तनुवित्ते ताभ्यां जाता कृता स्वतः प्रादुर्भूता वा तनुवित्तजा । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् तनुजा वित्तजा च, तत्सिद्धौ, ते इति संसारनिवृत्तिर्ब्रह्मबोधनं, वस्तुस्वभावादिति मानसीपूर्वरूपवस्तुस्वभावात्, मानसीसेवासिद्ध्यै तनुवित्तजा, सृष्टिः दैवी आसुरी च पुष्टिं कायेनेति वाक्याद् दैवी तनुजा, वित्तं माया तदुद्भूता आसुरी, उभे मानसी सेवार्थके दैवी सेवा कर्त्री, द्वितीया तद्रूपज्ञापिका । तृतीयश्लोकमवतारयन्ति प्रभवः इदमेवेति, इदमित्यक्षरं ब्रह्म, परं ब्रह्मेति पुरुषोत्तम इति अत्रेति अक्षरब्रह्मेति, भेदकमिति पुरुषोत्तमाद्भेदकम्, एते हीति 'सच्चिदानंदा इति, तदात्मक इति अक्षरब्रह्मात्मकः, प्रपञ्चेति श्रीभागवते प्रपञ्चवर्णनं कृत्वा एतद्भगवतो रूपं ब्रह्मणः परमात्मन' इत्युपसंहारात्, एकरूपत्वेनेति 'अतःपरं यन्महतो महान्तं यदेकमव्यक्तमनंतरूपं । विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् परात्परं नान्यदणीयसो हि' परात् परम्, श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेनेति । सर्वे वेदा यत् पदमामनंतीति, ज्ञान्युपास्यत्वेनेति । ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः । क्लेशोधिकतरस्तेषामिति गीतावाक्येन ज्ञान्युपास्यत्वमक्षरब्रह्मणः, तन्मुक्तिस्थानत्वेनेति । न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा

पश्यति कश्चनैनं । हृदा मनीषी मनसाभिक्लृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्तीति श्रुत्या ज्ञानिमुक्तिस्थानत्वम् । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वं तु तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणं । विष्णोर्धाम परं साक्षात् इति तृतीयस्कन्धे एकादशाध्यायवाक्यात् । इत्यादिभिरित्यत्रादिपदेन अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः अणोरणीयान् महतो महीयान् करोत्यकर्तैव निहंत्यहन्तेत्यादयः परिगृहीताः । इदमिति ब्रह्मणि विरोधाभावनं, ब्रह्मसूत्रभाष्य इति फलमत उपपत्तेरित्यतः स्वकृते, अत्र सिद्धान्तमुक्तावलीविवरणे, एतद्भाष्यकरणानंतरमेतत्करणमिति लक्ष्यते । श्लोकान्वयस्तु कृष्णस्तु हि निश्चयेन परं ब्रह्मास्ति, बृहत् सच्चिदानंदकमस्ति, तद्धि द्विरूपमस्ति, एकं सर्वं स्यात्, एकं तस्माद् विलक्षणमपरमस्ति । स्वमते श्रुतिसंमतत्वनिरूपणार्थं परमतनिरूपणमित्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति प्रभवः विरोधेति । विरोधपरिहारस्तु भगवतः सर्वभवनसमर्थत्वेनाचिंत्यानन्तशक्तिमत्त्वेन वा । अत एव विरुद्धांशपरित्यागात् प्रमाणं सर्वमेव हि विचारितं । सांख्यमतानुसारिणः प्रकृतिः कर्त्री, पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेप इति सिद्धान्तमाश्रित्य मायागुणकार्यं जगदिति वदन्ति, नैयायिकास्तर्किकाः, गौतमकणादाक्षचरणादयः, ते हि परमाणवो नित्या अन्यत् सर्वमीश्वरकार्यमप्यनित्यमिति वदन्ति, मीमांसकाः जैमिनिमतानुवर्तिनः, स्वभाववादिनः जगत् स्वभावत एव भवति, न कोप्यस्य कर्तेति वदन्ति, वेदबाह्या जैनाः कौला वामाः शाक्ता इत्यादयः । श्लोकान्वयस्तु तत्र पूर्वस्मिन्नपरं वादिनः मायिकं सगुणं कार्यं स्वतंत्रं चेति नैकधा बहुधा जगुः । स्वमतस्य सर्वमूर्धन्यबोधनायाहुः मूले तदेवेति । ब्रह्मैवेति, एतत् परिदृश्यमानं जगत्, प्रकारेण भवतीति वर्तते नतूपद्यते, नित्यत्वात्, यतो वेत्यादिश्रुतयस्तु आविर्भावतिरोभावपराः, स्वमतेति प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाभवत् इत्यादि रूपस्य, श्लोकान्वयस्तु तदेवैतत् इति स्पष्टं, अस्तीत्यध्याहारः, द्विरूपमपि च गङ्गावत् ज्ञेयं, सा जलरूपिणीत्युत्तरेणान्वेति, सा गङ्गा जलरूपं शीलं यस्या एतादृश्येका आधिभौतिकी प्रथमा । पूर्वमक्षरात्मकस्यैवेति परमतनिराकरणासंभवात्, सेवां कुर्वाणानां भोगमोक्षप्रदाध्यात्मिकी द्वितीया, सा च यथा अक्षरं ब्रह्म पुरुषोत्तमाधिष्ठानं, यथाधिदैविकं गङ्गारूपाधिष्ठानं, यतः प्रसन्ना गङ्गा आधिदैविकी स्वं स्वामिनीरूपं निजभक्तेभ्यो दर्शयति, यथा भगीरथाय प्रदर्शितं, तदुक्तं श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे नवमाध्याये 'दर्शयामास तं देवी प्रसन्ना वरदास्मि ते' इत्यादिना, माहात्म्यमपि तत्रैव 'भगीरथः स राजर्षिः निन्ये भुवनपाविनीं । यत्र स्वपितॄणां देहा भस्मीभूताः स्म शेरते । रथेन वायुवेगेन प्रयांतमनुधावती । देशान् पुनन्ती निर्दग्धानासिञ्चत् । सगरात्मजान् यज्जलस्पर्शमात्रेण ब्रह्मदंडहता अपि । सगरात्मजा दिवं जग्मुः केवलं देहभस्मभिः । भस्मीभूतांगसंगेन स्वर्याताः सगरात्मजाः । किं पुनः श्रद्धया देवीं ये सेवन्ते धृतव्रताः ।

श्लोकान्वयस्तु सा जलरूपिणी मर्यादामार्गविधिना सेवां कुर्वतां नृणां माहात्म्यसंयुता भक्तिमुक्तिदा तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥ ६ ॥

स्वतन्त्रः ।

श्रीकृष्णाय नमः । तस्मादिति । यस्मात् ज्ञानयुक्तस्य भक्तस्यात्मनि भगवदाविर्भावो न बहिरितिलोकस्फूर्तिराहित्येन तदपरित्यागो । यस्माद्वा प्रपञ्चासक्तस्य तन्निष्ठतयैव तदसम्भवस्तस्माद्धेतोर्यः श्रीकृष्णमार्गस्थः आविर्भूतसदानन्देन 'तस्मात्त्वम्' 'सर्वधर्मान्परित्यज्ये'त्यादिना प्रोक्तो मार्गो, गोपिका मनसि निधाय, """ पुष्टिमार्गस्तस्मिन् स्थितः सर्वलोकत उदासीनः स्वीयरूपतः स्वयमेव विमुक्तो, न तु ते स्वस्मान्मोचनीयाः, अभिसारिकाभिरिव व्याजेन । तथा सति सर्वथा सर्वपरित्यागाभावेन सर्वात्मभावो न भवेत् । एतादृश आत्मानन्दसमुद्रस्थं बहिः स्वामिनीसंबंधिलीलारसाब्धिनिमग्नमितरस्फूर्तिरहितं कृष्णमेव तद्भावरूपमेव, न तु स्वात्मनि स्वभावरूपं विचिन्तयेत्, विशेषेण लीलाविशिष्टतया भावयेत् । ननु लोकपरित्यागाभावेपि कामिनीनामिव भजनसंभवात्किमर्थं स उक्त इति चेत् । तत्राहुः **लोकार्थी चेदिति** । तदपरित्यागे यत्किञ्चित्तत्संकोचसंभवेन तदर्थित्वमेव तादृशस्य भजने कामिनीनाम्, मनःसत्त्वेप्यवसराप्राप्त्या क्लेशवत् क्लेशः स्यात् । ननु तथाप्यभिसरणादौ रसविशेषोस्तीति किं क्लिष्टोपीति चेत्तत्राहुः **क्लिष्टोपीति** । क्लिष्टोपि चेद्भजेत्तदातिभजने लोकप्रसिद्ध्या कामिनामिव लोकनाशः । अतो भजने प्रतिबन्धं संपाद्य वृथालोकानुरोधः पुष्टिमार्गीयैर्न विधेयो, रसस्वरूपात्मकत्वात्सर्वात्मभावसिद्धौ विशेषत एव तत्सिद्धिरितिभावः । **इति श्रीहरिदासोक्तः सिद्धान्तमुक्तावलीस्थतस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो लोकार्थीचेत्यत्र लेखः ।**

श्रीकृष्णाय नमः ।

सिद्धान्तमुक्तावली.

પ્રણુમી શ્રીમદાચાર્ય પ્રભુ શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વર,
યથાબુદ્ધિ કૃપાથી આ પ્રકાશ ઉક્તિનો કરે. ૧

શ્રીમદાચાર્યજીએ ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે નિબન્ધમાં વૈદિકમાર્ગ (કર્મજ્ઞાનાદિ માર્ગ) અને ભક્તિમાર્ગનું નિરૂપણ કર્યું. તેમજ દશમસ્કંધના શ્રીસુબોધિનીજીમાં નિરોધનું સ્વરૂપ દર્શાવીને સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગનું નિરૂપણ કર્યું. આ સર્વ માર્ગોનું નિરૂપણ આચાર્યશ્રીએ કર્યું; પરન્તુ આપશ્રીનો આશય આમ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો નિરૂપણ કરવાનો શું હશે તે નિજ સેવકોને સમજાયું નહિ. આચાર્યશ્રી તો મીમાંસાભાષ્યમાં મીમાંસક તરીકે તત્સિદ્ધાન્ત શુદ્ધરૂપે વર્ણવે છે; બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં આપશ્રી વ્યાસજીના દૃષ્ટિબિન્દુથી તત્સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરે છે, અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં વ્યાસ અને વિષ્ણુને પ્રિય એવા અર્થનું નિરૂપણ કરે છે. આમ ભિન્ન માર્ગોનું નિરૂપણ જોઈને નિજ સેવકોના મનમાં સંદેહ થયો કે આચાર્યશ્રીને આમ ભિન્ન માર્ગ નિરૂપણ કરવામાં શું પ્રયોજન હશે. શું આ સર્વ માર્ગ મુખ્ય હશે, સર્વ સમાન ફલનું દાન કરવાવાલા હશે, કે ગમે તે માર્ગે અનુસરવાથી તેજ ફલ પ્રાપ્ત થશે એમ માનવું, કે એમાં કોઈ મુખ્ય હશે અને અન્ય માર્ગો ગૌણ હશે, એક મુખ્યને અવલંબીને અન્ય ગૌણ માર્ગો નિરૂપણ કર્યા હશે એમ માનવું. આપશ્રીનો આશય શું હશે! વલી તત્પ્રસંગને લીધે સેવાનું સ્વરૂપ શું, સેવામાં અધિકારી કોણ ઇત્યાદિ સંશયો નિજ જનોને થતાં જોઈ આપશ્રી એ સર્વ સંશયોનું નિવારણ કરવાને સ્વસિદ્ધાન્તનો સાર આ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ગ્રન્થમાં સંક્ષેપથી પ્રકટ કરે છે. આપશ્રીનું નિજમત[1] શું છે તે આ નિજનામથી પ્રસિદ્ધ સ્વતંત્ર પ્રકરણ ગ્રન્થમાં નિરૂપણ કરીને નિજજનોની ઉપર જણાવેલી શંકાઓનું સમાધાન કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ નિજજનોએ શું કરવું તેનો પણ બોધ આ પ્રકરણ ગ્રન્થમાં કરી દે છે.

આ ગ્રન્થનો અર્થ નિજજનોથી સમજી શકાતો નથી એ જોઈને શ્રીમત્પ્રભુચરણ આ ગ્રન્થની વિવૃતિ કરે છે, વિવૃતિના આરંભમાં આપશ્રી આ ગ્રન્થમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવું મંગલાચરણ શિષ્યશિક્ષાર્થ કરે છે.

પ્રણમું પિતૃપાદાબ્જપરાગ અનુરાગથી.
કૃપાએ કરુ ઉજ્જ્વલ તદ્વાક્મુક્તાફલાવલી.

અત્ર અનુરાગથી પ્રેમથી પ્રણામ કરું છું એમ કહીને આ ગ્રન્થના અર્થના જ્ઞાનમાં એ પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ જ સર્વ વિઘ્નોનો નાશક છે એમ સૂચવ્યું છે. અંગીકૃત જીવોને આચાર્યશ્રીના વાક્યોનું તાત્પર્ય નહિ સ્ફુરવું એ વિઘ્ન છે અને તે વિઘ્નનો નાશ આચાર્યશ્રીને પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ

---

૧ પૂર્ણવેત્તા યોગી શ્રીગોપેશ્વરજી આજ્ઞા કરે છે કે બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં આચાર્યશ્રીએ આધિભૌતિક મતનું નિરૂપણ કર્યું છે, નિબન્ધમાં આધ્યાત્મિક મતનું, અને શ્રીસુબોધિનીજીમાં આધિદૈવિક મતનું, જ્યારે ષોડશગ્રન્થમાં સ્વમત દર્શાવ્યું છે, અને તેજ નિર્ગુણ મુખ્ય છે. આ દૃષ્ટિબિન્દુથી ષોડશગ્રન્થમાં જ આચાર્યશ્રીનું નિજમત છે. આ ગ્રન્થના આરંભ અને અન્ત જોતાં આ કથનને પુષ્ટિ મળે છે. જુઓ રશ્મિ ૨-૩-૪૩. आभास एव च, ब्रह्मसूत्र.

કરવાથી થાય છે. આ કારણથી આ પ્રણામાત્મક મંગલાચરણ અર્થાવબોધમાં પણ વિઘ્નવિઘાતક હોવાથી પ્રકૃતોપયોગી છે એમ સૂચન થાય છે. શ્રીમત્પ્રભુચરણ આ વિવૃતિ આચાર્યશ્રીની કૃપાથી અથવા નિજ જનો ઉપર પોતાની કૃપાથી કરે છે.

હવે મૂલનું વિવરણ. આચાર્યશ્રીએ 'હરિને નમીને કહું છું' એમ મંગલાચરણમાં ગ્રન્થકરણની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ગ્રન્થના આરંભમાં આ ગ્રન્થનો વિષય શું છે, અધિકારી કોણ છે, સંબન્ધ શો છે અને પ્રયોજન શું છે એ જણાવવું જોઈએ; તે યદ્યપિ આચાર્યશ્રીએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું નથી તોપણ એ ચારે અનુબન્ધ અહિ આ પ્રકારે સ્પષ્ટ થાય છે. **'स्वसिद्धान्त विनिश्चय'** એ પદથી સ્વસિદ્ધાન્ત એ આ ગ્રન્થનો વિષય છે; અને સિદ્ધાન્તના વિશેષણ સ્વશબ્દથી શ્રીમદાચાર્યચરણાનુરક્ત આપશ્રીના સિદ્ધાન્તનો જિજ્ઞાસુ એ ગ્રન્થનો અધિકારી તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. વિષયના કથનથી પ્રતિપાદ્યપ્રતિપાદક એ સંબન્ધનું પણ સૂચન થાય છે. આ ગ્રન્થમાં સિદ્ધાન્ત એ પ્રતિપાદ્ય અને આ ગ્રન્થ એ સિદ્ધાન્તનો પ્રતિપાદક છે, નિરૂપણ કરવાવાલો છે, તેથી તેજ અત્ર સંબન્ધ છે. આ ગ્રન્થનું પ્રયોજન જે અત્ર અસ્ફુટ છે, અને અહિ અવશિષ્ટ રહ્યું, તે પણ આ ગ્રન્થના ઉપસંહાર વાક્યમાં આ ગ્રન્થના જ્ઞાનથી પુરુષ સર્વ સંશયથી મુક્ત થશે' એ ઉપસંહાર વાક્યથી કહેવાશે. આ પ્રકારે ચારે અનુબન્ધ અત્ર સ્પષ્ટ હોવાથી, તે સર્વ ધ્યાનમાં લઈ શ્રીમત્પ્રભુચરણ પ્રતિજ્ઞાવાક્યનો જ ઉપન્યાસ કરી વ્યાખ્યાન આરંભે છે.

नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धान्तविनिश्चयम् ।

શબ્દાર્થ—હરિને નમન કરીને સ્વસિદ્ધાન્તનો વિશેષ નિશ્ચય હું કહું છું. અર્થાત્ હરિને નમન કરીને આચાર્યશ્રી સ્વસિદ્ધાન્તના નિષ્કર્ષની પ્રતિજ્ઞા અત્ર કરે છે.

'मायिकं सगुणं' એ આગલા શ્લોકમાં કહેલા બહુ પરસ્પર વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તોને લઇને શાસ્ત્રાર્થમાં સંદેહ થતાં તેનો નિરાસ કરવાને સ્વસિદ્ધાન્તરૂપ શાસ્ત્રાર્થ નિશ્ચય કહું છું. શાસ્ત્ર એટલે વેદ, પૂર્વ અને ઉત્તરકાંડ બન્ને, અથવા તેના અર્થનો નિર્ણય કરનારા વેદાન્ત. આ કાંડદ્વયાત્મક વેદ અથવા તદર્થનિશ્ચાયક વેદાન્તોના અર્થમાં–પ્રયોજનમાં–તાત્પર્યમાં–તદ્વિષયક સંદેહ થતા તેનો નિરાસ કરવાને આચાર્યશ્રી શાસ્ત્રાર્થ નિશ્ચય કહે છે. વેદાર્થના નિશ્ચયરૂપ જ આચાર્યશ્રીનો સિદ્ધાન્ત છે કે નહિ એમ સંદેહ થાય તો તેનો પણ નિરાસ આચાર્યશ્રી આ ગ્રન્થમાં કરીને સિદ્ધ કરે છે કે વેદાર્થના નિશ્ચયરૂપ જ સ્વસિદ્ધાન્ત છે. સ્વસિદ્ધાન્ત તેજ વેદપ્રતિપાદિત છે. શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીય સ્કંધના દ્વિતીય અધ્યાયના ૩૪ માં શ્લોકમાં આનુંજ સમર્થન છે. ત્યાં એમ કહ્યું છે કે બ્રહ્મ ભગવાન્ બ્રહ્માજીએ વેદનું ત્રણવાર અન્વીક્ષણ–પર્યાલોચન–કર્યું અને ત્યાર પછી નિશ્ચય કર્યો કે પ્રભુમાં રતિ–પ્રેમ–સિદ્ધ થવો એજ જીવનું કર્તવ્ય છે. તેમજ એકાદશ સ્કન્ધના ભગવાન્ અને ઉદ્ધવના સંવાદથી પણ તાત્પર્ય એજ ફલિત થાય છે કે પ્રભુમાં ભક્તિ સિદ્ધ થવી એજ જીવનું કર્તવ્ય છે. જે સર્વતઃ નિરપેક્ષ છે, જેણે પ્રભુમાં ચિત્ત અર્પણ કરેલું છે, અને પ્રભુ જેના આત્મા છે તેવાને જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિષયાત્માઓને નથી. અર્થાત્ આત્યન્તિક સુખની પ્રાપ્તિ ભગવદ્ભક્તિથી જ થાય છે. અને 'આ સર્વ ખરેખર બ્રહ્મ છે' એ શ્રુતિથી વેદનું તાત્પર્ય બ્રહ્મવાદમાં જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મવાદપૂર્વક ભક્તિ એ વેદ અને તત્ફલરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતનો તાત્પર્યવિષય છે એમ ઉપર જણાવેલા વાક્યોથી જણાય છે. આથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે આચાર્યશ્રીએ જે સિદ્ધાન્તનું અત્ર પ્રતિપાદન કર્યું છે તે વેદાર્થના નિષ્કર્ષરૂપ છે. વેદનું શુદ્ધ તાત્પર્ય જ આચાર્યશ્રીએ આ ગ્રન્થમાં દર્શાવ્યું છે.

આ પ્રકારે પ્રતિજ્ઞાવાક્યના વ્યાખ્યાનથી આચાર્યશ્રીનો સિદ્ધાન્ત વેદના અર્થના નિષ્કર્ષરૂપ છે એમ ઉપદેશતા પ્રથમ સાધનનો નિષ્કર્ષ બોધે છે.

कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—કૃષ્ણસેવા સદા કરવી, માનસી સેવા એ પરા છે.

કૃષ્ણ સેવા સદા કરવી. **'कृषिर्भूवाचकः'** **'पापकर्षणः'** ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં કૃષ્ણપદ પર બ્રહ્મના નામ તરીકે ઉપદેશ્યું છે. અને આનન્દમયાધિકરણમાં **'ब्रह्मविदाप्नोति परम्'** એ શ્રુતિથી પર–પુરુષોત્તમ જ ભૂમવિદ્યામાં ઉપદિષ્ટ નિત્યસુખરૂપ અને નિરવધિસુખરૂપ ફલરૂપ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. માટે કૃષ્ણ એ ફલાત્મક ભગવાન્‌નું નામ છે. અહિ મૂલમાં કૃષ્ણની સેવા કરવી એમ કહ્યું છે. તેથી ફલાત્મક નિરવધિ નિરુપાધિ આનન્દમય કૃષ્ણની સેવા જ એ આચાર્યશ્રીનો સિદ્ધાન્ત છે. કૃષ્ણસેવાજ સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ છે. સેવા એ જ પુરુષાર્થ, મુખ્ય સેવા જ છે, અન્યના શેષ તરીકે નહિ, પણ સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ કૃષ્ણની જ સેવા છે. એ જ આચાર્યશ્રીનો સિદ્ધાન્ત છે. **'सालोक्य'** એ વાક્યમાં કહેલી ભક્તિરૂપ જ આ સેવા છે. ત્યાં એમ જણાવ્યું છે ભક્તો સાલોક્ય સાર્ષ્ટિ, સામીપ્ય અને સાયુજ્ય એ ચતુર્વિધ મુક્તિપણ પ્રભુ દાન કરે તો પણ ગ્રહણ કરતા નથી, તેમને તો માત્ર પ્રભુની સેવા જ જોઇએ છે. આ પ્રકારની સેવા તે જ આત્યન્તિક ભક્તિયોગ છે. આથી કૃષ્ણની આત્યન્તિક ભક્તિરૂપ સેવા જ આચાર્યશ્રીનો સિદ્ધાન્ત છે. આચાર્યશ્રીએ ભક્તિ શબ્દને સ્થાને સેવાશબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, કારણ કે સેવા એ સેવકનો ધર્મ છે. સેવકે પોતાનો ધર્મ–સેવા પાલવો જ જોઈએ. આ કથનથી અશેષ જીવોનું સહજ દાસત્વ જણાવ્યું છે. અત્ર જીવો દેહવાલા જ સમજવા. જીવોના દેહ પણ **'सर्वयोनिषु'** એ ગીતાવાક્ય પ્રમાણે ભગવજ્જન્ય હોવાથી તત્પોષ્ય છે. જીવોને ઉત્પન્ન કરવાવાળા પ્રભુ છે અને તેથી પોષવાવાળા પણ તેજ છે. આથી જીવમાત્ર ભગવાન્‌ના સહજ દાસ છે, ગર્ભથીજ પ્રભુના દાસ છે અને તેથી તેમનો મુખ્ય ધર્મ પ્રભુસેવા જ છે, આસુરોની જે અધોગતિ થાય છે તે પણ દાસધર્મના અપાલનને લીધે છે. અને તેજ વાત **'आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि'** એ વાક્યમાં તે લોકોને મૂઢ કહીને જણાવી છે. **'देवोऽसुरो मनुष्यो वा'** એ વાક્યમાં પ્રહ્લાદજીએ દેવ અસુર, મનુષ્ય–સર્વ જીવમાત્રનો અધિકાર ભજનમાં છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી સર્વ ચેતન જીવમાત્ર દેવ–અસુર–મનુષ્ય–સર્વ પ્રભુના જ દાસ છે એમ માનવામાં કોઇપણ પ્રકારે બાધ નથી, અને તેઓનો મુખ્ય ધર્મ પ્રભુની સેવા જ છે. અશેષ જીવ ભગવાન્‌ના સહજ દાસ છે, ગર્ભદાસ છે, પ્રભુસેવા એ જ એમનો મુખ્ય ધર્મ છે. પ્રભુસેવા સદા સર્વદા કરવાની છે. પ્રભુસેવામાં કાલનો પરિચ્છેદ નથી. વૈદિક કર્મ અમુક સમયે જ થઈ શકે. તેથી કાલનો પરિચ્છેદ છે–કાલનું ત્યાં બંધન છે, જ્યારે ભગવત્સેવામાં કાલનું કોઈ પણ પ્રકારનું બંધન નથી. પ્રભુસેવા તો સદા હમેશાં જ કરવાની છે. કૃષ્ણસેવા કરવી જ જોઇએ એમ કહીને આચાર્યશ્રી એમ પણ બોધે છે કે ભગવત્સેવા નહિ કરનાર જીવ પ્રત્યવાયી થાય છે. ભગવત્સેવા નહિ કરનાર જીવ ભક્તિમાર્ગમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં આવીને પ્રભુસેવા ન કરે તો પ્રત્યવાય–પાતક–લાગે અને પરિણામે તેમાંથી ચ્યુત થવાય. તાત્પર્ય કે ભગવાન્‌નો દાસ છું એમ અનુસંધાન કરીને અને પ્રભુસેવા એ જ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ છે, અને દાસ તરીકે એ જ પોતાનો આવશ્યક ધર્મ છે એ ધ્યાનમાં લઈ–સર્વકાલમાં ભગવત્સેવા જ કરવી એ જ સાધનનો નિષ્કર્ષ છે.

તાત્પર્ય કે જીવમાત્રનું મુખ્ય કર્તવ્ય ભગવત્સેવા જ છે.

સેવ્યનો સંતોષ સંપાદન કરતી પૂર્વોક્ત પ્રકારની કાયાદિના વ્યાપારરૂપ ક્રિયા એજ સેવા કહી શકાય, જેમકે રાજસેવા, ગુરુસેવા. આ પ્રકારની સેવા સર્વદા કરવી એમ કહેતા તો અશક્ય ઉપદેશ

જેવું થઈ જાય. કારણ કે સર્વદા આવી સેવા થઈ શકવી જ દુર્લભ છે. તો પછી સેવા એટલે શું સમજવું ? સેવા એક જ પ્રકારની છે કે એમાં પણ કાંઈ પ્રકારભેદ છે ? આચાર્યશ્રીએ ઉપદેશેલી સેવા કાંઈ અશક્ય ઉપદેશરૂપ નથી. આ સેવા બે પ્રકારની છે. એક ફલરૂપ અને બીજી સાધનરૂપ. તેમાં માનસી એ ફલરૂપ છે, પરા છે. આ સેવા શ્રીવ્રજસીમન્તિનીજીઓએ પ્રભુની કરેલી છે. એજ વાત તત્પ્રાણનાથ પ્રભુએ '**ता नाविदन्**' એ વાક્યમાં કહી છે. આ સેવા કાયાથી, મનથી અને વાણી વગેરે ત્રણ પ્રકારે થઈ શકે. તેમાં પણ બાહ્ય સેવા અને આન્તરસેવા એમ બે ભેદ એમાં મુખ્ય છે. એ બેમાં આન્તર સેવા તે માનસી સેવા છે, અને બાહ્ય સેવાના ફલ તરીકે છે. બાહ્ય સેવા એ સાધન તરીકે છે. આ બન્ને સેવા અવાન્તર ફલરૂપ છે, તથા સર્વદા કરવાની છે એ વાત વ્યાસસૂત્રના ચતુર્થ ફલાધ્યાયના પ્રથમપાદના '**आवृत्तिरसकृदुपदेशात्**' એ પ્રથમ સૂત્રના પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણે સિદ્ધ કરી છે. ત્યાં '**द्रष्टव्यः**' દર્શન કરવું જોઈએ' એ પદથી શ્રવણાદિનું ફલરૂપ દર્શન છે એમ પ્રથમ કહીને '**श्रोतव्यः**' 'શ્રવણ કરવું જોઇએ' એ વગેરે પદોથી તેમને દર્શનના સાધન તરીકે પછી કહેલા હોવાથી જ્ઞાનમાર્ગમાં આત્માનું પરોક્ષજ્ઞાન પણ અવાન્તર–ગૌણ–ફલરૂપ છે એમ જણાવ્યું છે. પરન્તુ ભક્તિમાર્ગમાં આ પરોક્ષજ્ઞાન પણ પરમ ફલરૂપ જ્ઞાનનું સજાતીય હોવાથી ફલમધ્યપાતી જ છે એમ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. માટે જ સૂત્રકારે પણ ફલપ્રકરણમાં સાધનનો વિચાર કર્યો છે એમ કહ્યું છે, અને તેના અસકૃત્ ઉપદેશનું કથન કર્યું છે. માનસી સેવાજ મુખ્ય છે એ વાત સાધનાધ્યાયના '**सहकार्यन्तराधिकरण**'માં સિદ્ધ છે. શ્રુતિમાં કાયિક વાચિક અને માનસિક એમ ત્રણ પ્રકારના સાધનનું વિધાન છે. તેમાં માનસ એ મુખ્ય છે. 'મનથી જ એ પ્રાપ્ત કરવું' એ શ્રુતિમાં પણ માનસિક સાધનની મુખ્યતા દર્શાવી છે. આ માનસિક સાધન પણ પ્રભુમાં સ્નેહનો ઉદય થતાં સુધીજ વિહિત સાધન તરીકે કરવાનું છે. સ્નેહનો ઉદય થયા પછી તો સ્વતઃ જ તત્સંભવ છે એમ ત્યાં અધિકરણમાં નિર્ણય કર્યો છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં તો તેની જે પરાકાષ્ઠા છે તે અત્ર ઉપર શ્રીવ્રજસીમન્તિનીઓની કરેલી સેવાથી નિર્દેશી છે. પ્રભુને પણ આથી કોઈ અન્ય પ્રકાર અભિપ્રેત નથી. જો તેમ હોત તો ભગવાન્ '**अथैतत्परमं गुह्यम्**' 'હવે હું તને પરમ ગુહ્ય' એ સ્થલે 'સુગોપ્ય કહીશ' એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને આનો આજ પ્રકાર સુગોપ્ય તરીકે ન કહેત. માટે શ્રીવ્રજસીમન્તિનીજીની સેવા પરાકાષ્ઠારૂપ છે, માનસી, આન્તર, ફલરૂપ પણ તેજ છે. સાધનસેવા તથા ફલસેવા સદૈવ કરવાની છે. સાધનરૂપ સેવાની વારંવાર આવૃત્તિથી સદા કરવાપણું સિદ્ધ થાય છે, અને માનસી સેવાની સદા કર્તવ્યતા પ્રભુમાં અવિચ્છિન્ન–સતત પ્રવાહ વેગે વહેતી મનોગતિથી સૂચવાય છે. મનની પ્રભુમાં અવિચ્છિન્ન ગતિ બાહ્ય–સાધન–સેવા વારંવાર કરવાથી સિદ્ધ થાય છે. તાત્પર્ય કે આચાર્યશ્રીએ સદા સર્વદા પ્રભુની સેવાજ કરવી એમ જે ઉપદેશ કર્યો તે કાંઈ અશક્ય ઉપદેશ નથી. ૧

આ જ સેવાનું સ્વરૂપ છે એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે.

चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजा ।
ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—મનનું પ્રભુમાં પ્રવણ થવું એ જ સેવા અને એની સિદ્ધિને માટે તનુજા વિત્તજા સેવા છે. તેમ કરવાથી સંસારદુઃખની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મનો બોધ થાય છે.

અહિ મૂલમાં માનસી સેવાનું સ્વરૂપ '**चेतस्तत्प्रवणम्**' એ શબ્દોથી પ્રતિપાદન કર્યું છે, પ્રવણ શબ્દનો રૂઢ અર્થ અમરકોશમાં ક્રમનિમ્ન ઉર્વી, પ્રહ્વ અને ચતુષ્પથ એમ કર્યો છે

અને અનેકાર્થકોશમાં ક્ષણ, પ્રહ્વ, ક્રમનિમ્ન અને ચતુષ્પથ એમ કર્યો છે. મનને વેદમાં અન્ન મય તરીકે કહ્યું છે. અને અન્ન એ પૃથ્વીરૂપ હોવાથી, મન પાર્થિવ અને પૃથ્વીપોષિત છે. આ પ્રકારે તે કૃષ્ણમાં પૂર્વ પ્રહ્વ–કાંઈક નમ્ર થયલું અને પછી તદાયત્ત તદધીન થયલું, અને ક્રમેક્રમે ભગવાન્‌માં એકતાન થયલું અને 'ता नाविदन्' એ વાક્યમાં દર્શાવેલા પ્રકારની ગંભીરતા પ્રાપ્ત કરેલું મન થવું એજ માનસી સેવાનું સ્વરૂપ છે. સમાધિમાં મન જેમ ભગવાન્‌માં લય પામે છે તેમ, કોઈ પણ પ્રકારની અન્ય વૃત્તિવાળું નહિ. અહિ મનને પ્રથમ કાંઈક નમ્ર થયલું, પછી ભગવાન્‌ને અધીન થયલું અને પછી ભગવાન્‌માં એકતાન ગંભીર થયલું વર્ણવ્યું અને સેવાની પરાકાષ્ઠા તેમાં જ છે એ વાતને આચાર્યશ્રીના અન્ય ભક્તિવર્ધિની ગ્રન્થથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. ભક્તિવર્ધિનીમાં બીજનાં દૃઢ થવાના પ્રકાર નિરૂપણ કરતાં આચાર્યશ્રી સ્વયં પ્રેમ આસક્તિ અને વ્યસન એમ ઉત્તરોત્તર ક્રમ દર્શાવે છે. તેજ પ્રકારે અહિ પણ મન પ્રથમ પ્રભુ તરફ કાંઈક નમ્ર થાય છે, વળે છે, પછી પ્રભુમાં વશ થાય છે, અને વશ થતાં પ્રભુમાં એક-તાન થાય છે. આ પ્રકારે મન જ્યારે સર્વ વૃત્તિથી રહિત થઈ પ્રભુમાં એકતાન થઈ જાય, પ્રભુ વિના અન્ય કાંઈ પણ સ્ફુરે નહિ ત્યારે માનસી સેવા સિદ્ધ થઈ શકે. આ પ્રકારે ચેતસનું, મનનું પ્રભુમાં પ્રવણ થવું પરોવાઈ જવું તેનું જ નામ માનસી સેવા છે.

આ પ્રકારે સાધ્યરૂપ માનસી સેવાનું નિરૂપણ થયું. સાધનરૂપ તનુવિત્તજા સેવાનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે સમજાય છે. પ્રત્યક્ષ રીતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ઇન્દ્રિયના હલન ચલન–વ્યાપાર–વિના કેવલ દેહથી સેવા થઈ શકતી નથી. તેથી ઇન્દ્રિય વ્યાપારની અપેક્ષા થતાં જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મથી સહકૃત શ્રવણાદિ ત્રય પૂર્વ પ્રથમ સાધનરૂપ છે, અને તે જ શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન તત્પરિપાક દશામાં વિદ્વદ્દશામાં પ્રવ્રાજસહકૃત વૈરાગ્યસહકૃત કેવલ ઉપાસનાત્મક થતું જ્ઞાનરૂપ–સાધન છે, તેમ ભક્તિમાર્ગમાં **'एतान्यपि तु कर्माणि'** એ ગીતાવાક્યમાં કહેલા સંગરાહિત્યથી સહકૃત શ્રવણાદિ નવધા ભક્તિ સાધનરૂપ છે, તે પણ એકાદશ સ્કન્ધમાં 'મારી ભક્તિનું પરમ કારણ તને પાછું કહીશ' એમ આરંભીને 'આમ ધર્મોથી હે ઉદ્ધવ આત્મનિવેદન કરનાર મનુષ્યોની મારામાં ભક્તિ થાય છે' એમ અન્તમાં કહેલી રીતે કરાયલી નવધા શ્રવણાદિ ભક્તિ સાધન છે, અને તત્પાકદશામાં સ્નેહથી કરાયલી તે નવધા ભક્તિ સાધન છે. આ પ્રકારની સેવા જો વિત્ત–દ્રવ્ય–વેતન તરીકે આપીને કરાવાય, પૈસો આપીને જો સેવા કરાવાય, તો એ સેવા ચિત્તને રાજસ કરે છે અને તેથી ચિત્તનું ભગ-વાન્‌માં પ્રવણ થતું નથી, તેમજ જો દ્રવ્ય વેતન તરીકે લઈને સેવા કરવામાં આવે તો ઋત્વિજના યાગની માફક તે સેવા કરનારનું પોતાને ભગવત્પ્રવણરૂપ ફલ સાધતી નથી. યાગમાં–યજ્ઞમાં તો દ્રવ્ય આપનાર યજમાનને યજ્ઞ ફલ આપે છે, કારણ કે ઋત્વિગ્‌ને દક્ષિણા વરણ વગેરે કરવાનું વિધાન છે. પરન્તુ ભક્તિમાર્ગમાં દ્રવ્ય આપીને ફલ પ્રાપ્ત થાય એમ ભગવાને ઉપદેશ્યું નથી. માટે દ્રવ્ય આપીને કે લઇને સેવા થઈ શકે નહિ. સેવા તો પ્રભુએ ઉપદેશેલી રીતે જ થઈ શકે. ભગવદુપદિષ્ટ પ્રકારે સેવા થાય ત્યારે જ તનુવિત્તજા સાધનરૂપ માનસી સેવાનું જનન કરતી, તે સેવા જ પછીથી વ્રજસ્થ ભગવદીયોની માફક ફલરૂપતામાં પર્યવસાન પામે છે. અર્થાત્ તનુવિત્તજા સેવા કરતાં કરતાં માનસી સેવા સિદ્ધ થાય છે, અને માનસી સેવા સિદ્ધ થયા પછી પણ કરાતી તનુવિત્તજા સેવા પણ સાક્ષાત્ ફલરૂપ છે એમ વ્રજસ્થ ભક્તોની માફક અનુભવી શકાય છે. આજ વિષયનું નિરૂપણ આચાર્યશ્રીએ નિબન્ધમાં **'विशिष्टरूपं वेदार्थे'**થી આરંભી **'एतन्मार्गद्वयं प्रोक्तम्'** એમ અન્ત પર્યન્ત કારિકા અને તે ઉપ-રના વિવરણમાં બોધી છે. આચાર્યશ્રીએ નિબન્ધના પ્રથમ પ્રકરણના આરંભમાં 'કૃષ્ણની સા-યુજ્ય કામનાથી સેવા કરવી,' એમ જે કહ્યું છે તે મુખ્ય અધિકારીને ઉદ્દેશીને કહ્યું નથી.

આજ કારણથી આપશ્રીએ સર્વનિર્ણયમાં 'સ્વતંત્ર શુદ્ધ ભક્તિ તો દુર્લભ છે તેથી તેનું કથન કરતા નથી' એમ કહ્યું છે. માટે અત્ર કાંઈ દોષ નથી. અર્થાત્ વિત્ત-દ્રવ્ય-આપીને અન્ય પુરુષદ્વારા કરાવેલી, સેવા અને દ્રવ્ય લઇને સેવા કરનાર પુરુષ-એ બન્ને ફલ સાધક નથી. સેવા ફલસાધક ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે ભગવદર્થે-પ્રભુનેજ-નિરુપાધિ-કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ વિના સ્વસર્વસ્વનું નિવેદન કરીને, તે પ્રભુમાં જ જ્યારે સ્વદેહનો વિનિયોગ થતાં પ્રેમ જ્યારે થાય ત્યારે સેવા સિદ્ધ થઈ એમ કહી શકાય.

ઉપર દર્શાવેલા પ્રકારે સેવા કરનાર આવા પુરુષને અવાન્તર ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. અહિ શ્રીમત્પ્રભુચરણે વિવૃતિમાં 'एतादृश' શબ્દ ધર્યો છે તેનું આ તાત્પર્ય છે. આધુનિક લોકો તેવા અધિકાર વિના માર્ગ પ્રવર્તક આચાર્યશ્રીના ઉપદિષ્ટ પ્રકારથી જે સેવાદિથી કરે છે, તે તો ભક્તિહંસમાં કહેલા પ્રકારે ઉપકારક છે. જેમ વિધિ નહિ જાણતો બાલક પિતા વગેરેની શિક્ષાથી સંધ્યાવન્દન વગેરે કરે છે, તે પ્રત્યવાયનો પરિહાર કરીને કર્મમાર્ગીય ફલમાં ઉપકારી થાય છે, તેમ આવા પુરુષની સેવા ભક્તિમાર્ગીય ફલ સિદ્ધ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. 'કલ્યાણકૃત કોઈ દુર્ગતિ પ્રાપ્ત કરતો નથી' એ શ્રીમુખના વાક્યપ્રમાણે પરંપરાથી એની સેવા ઉપકારક થાય છે, સાક્ષાત્ નહિ. માટે સત્પુરુષોએ ઉપદિષ્ટ પ્રકારથી-શાસ્ત્રાર્થ સમજીને સેવા કરવી જોઇએ. એ પ્રકારે સેવા કરનારને અવાન્તર ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. આ અવાન્તર ફલ તો અહન્તા મમતાત્મક સંસારની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મબોધન એ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસાર અહન્તામમતાત્મક છે, પ્રપંચાત્મક નથી, પ્રપંચ તો બ્રહ્માત્મક છે. અહન્તામમતાત્મક સંસારની નિવૃત્તિથી અનિષ્ટની નિવૃત્તિ થાય છે. ઇષ્ટપ્રાપ્તિ બ્રહ્મબોધથી થાય છે. સ્વ આત્મામાં અને પ્રપંચમાં અક્ષર બ્રહ્મત્વથી જ્ઞાન થવું તેજ બ્રહ્મબોધન છે. ભગવત્સેવામાં જેનું ચિત્ત અભિનિવિષ્ટ થયલું છે, જેનું ચિત્ત પ્રભુસેવામાં લાગેલું છે, તેને આ ઇષ્ટપ્રાપ્તિરૂપ બ્રહ્મજ્ઞાન અને અનિષ્ટનિવૃત્તિરૂપ સંસાર નિવૃત્તિની અભિલાષા નથી તો પણ તે સેવાના વસ્તુસ્વભાવથી જ થાય છે. 'પ્રભુમાં સ્નેહથી સંસારમાં રાગનો નાશ થાય છે, પ્રભુમાં આસક્તિ થવાથી ગૃહમાં અરુચિ થાય છે, અને ગૃહમાં સ્થિત પદાર્થો અને સંબન્ધીઓમાં બાધકત્વ અને અનાત્મત્વ ભાસે છે. જ્યારે કૃષ્ણ વ્યસન થાય ત્યારે ત્યારે કૃષ્ણમાં વ્યસન સિદ્ધ થતાં કૃતાર્થ થવાય છે' એ પ્રકારે પ્રભુમાં વ્યસન સિદ્ધ થયા પછી ભક્તિવૃદ્ધિવાલાને સંસારનિવૃત્તિ અને બ્રહ્મબોધ આપોઆપજ થાય છે. આ પ્રકારે ક્રિયમાણ બાહ્ય અને આન્તર સેવા વ્યસનરૂપ થઇને ત્યાર પછી પરમ ફલ સિદ્ધ કરે છે એમ અધિકારીનો નિશ્ચય કરાવવાને અત્ર અવાન્તર ફલ કહ્યું છે. ૨.

આ સંપન્ન થતાં દુઃખની નિવૃત્તિ થતી જોઇને ઉક્તવિધ જ્ઞાનને જ માનસીની કાષ્ઠા કોઈ માને તો ભક્તિમાર્ગીય ફલ ન થાય, તેથી આવી ભ્રાન્તિ નિવૃત્ત કરવાને માટે ફલનિષ્કર્ષ કહેવાને પ્રથમ અવાન્તર પ્રમેય ૯ શ્લોકથી પ્રતિપાદન કરે છે. તનુવિત્તજા સેવા થતાં થતાં માનસી સિદ્ધ થાય, અને તે થાય એટલે સેવાના સહજ સ્વભાવથી તે સેવા કરનારને અહન્તામમતાની નિવૃત્તિ અને આત્મામાં વા પ્રપંચમાં અક્ષર બ્રહ્મની સ્ફૂર્તિ થાય. આવી જ્ઞાનની સ્ફૂર્તિમાં જો માનસી સેવાનું પર્યવસાન માની લે તો ભક્તિમાર્ગીય ફલ ન થાય; તેથી અવાન્તર પ્રમેયનું સ્વરૂપ પ્રથમ આચાર્યશ્રી નિરૂપણ કરે છે.

परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् ।
द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं तस्माद्विलक्षणम् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—પરબ્રહ્મ તો કૃષ્ણ છે, તેમ બૃહત્ અક્ષરબ્રહ્મ સચ્ચિદાનન્દક છે. અક્ષર

બ્રહ્મ ગણિતાનન્દ છે. તે અક્ષર બ્રહ્મ દ્વિરૂપ છે. એક રૂપે તે સર્વ જગદ્રૂપ થાય છે, અને એક રૂપ તેનું તેથી વિલક્ષણ છે. અર્થાત્ તે રૂપે તે જ્ઞાનીઓથી ઉપાસ્ય છે.

આ જીવસ્વરૂપ વા અક્ષરબ્રહ્મ કાંઈ પરબ્રહ્મ નથી. પરબ્રહ્મ તો કૃષ્ણ છે. શાસ્ત્રમાં કૃષ્ણને જ પરબ્રહ્મ તરીકે પ્રસિદ્ધ રીતે વર્ણવ્યા છે. '**कृषिर्भूवाचक**' એ શ્રુતિમાં કૃષ્ણનામની વ્યુત્પત્તિ આપીને તેવું સદાનન્દત્વ–પરબ્રહ્મત્વ બોધ્યું છે. '**गोपवेशमभ्राभम्**' '**गोपवेशो मे पुरुषः**' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં અને '**कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्**' એવા સ્મૃતિવાક્યોમાં ગોપવેશ મેઘશ્યામ કૃષ્ણને પરબ્રહ્મ ભગવાન્ કહ્યા છે. ઉપનિષદ્નું નામ પણ ગોપાલતાપિની છે.. 'યશોદોત્સંગલાલિત કૃષ્ણ પર અક્ષરથી પણ પર છે.' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં યશોદોત્સંગ–લાલિત કૃષ્ણને પરબ્રહ્મ કહ્યા છે. તેમ જ ગીતાજીમાં ક્ષર અને અક્ષરથી આપ અતીત છે એમ શ્રીમુખે જ આજ્ઞા કરે છે. તાત્પર્ય કે યશોદાનાં ઉત્સંગમાં લાલિત કૃષ્ણ જ પરબ્રહ્મ છે, એ કૃષ્ણ કાંઈ અન્ય વિભૂતિરૂપ નથી. કૃષ્ણ એ મૂલનામ છે, પરબ્રહ્મનું નામ છે. પ્રભુનો ગોપવેશ પણ પરબ્રહ્મત્વનો સૂચક છે. યદુવંશમા મુખ્યત્વથી સ્થિતિ એ પ્રભુનું અવતારકાર્ય છે. અર્થાત્ વ્રજસ્થિત ગોપવેશ યશોદોત્સંગલાલિત કૃષ્ણજ પરબ્રહ્મ છે. આજ કારણથી ઉપનિષદ્ પણ યાદવતાપિની ન કહેવાઈ, પણ ગોપાલતાપિની કહેવાઈ, અને આવિર્ભાવ પણ ત્યાં યદુવંશમુખ્ય તરીકે નહિ કહ્યો, પણ ગોપવેશ તરીકે, માટે આ કૃષ્ણ શબ્દ મૂલમાં આચાર્યશ્રીએ પ્રયોજ્યો છે તે અવતાર કૃષ્ણના અર્થમાં નથી, પણ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ગોપવેશ મેઘશ્યામ યશોદોત્સંગલાલિત વ્રજસ્થિત મૂલસ્વરૂપ કૃષ્ણના અર્થમાં છે.

ગોપાલતાપનીય શ્રુતિમાં કૃષ્ણને સચ્ચિદાનન્દરૂપ કહ્યા છે, તેમજ તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં અક્ષરબ્રહ્મને સચ્ચિદાનન્દ કહ્યું છે, માટે આ પ્રકારે કૃષ્ણ અને અક્ષર બ્રહ્મનું સ્વરૂપલક્ષણ–સચ્ચિદાનન્દત્વ–સમાન સ્વીકારીને એ બન્ને એક જ છે એમ માનવું નહિ, અક્ષર બ્રહ્મ જ પરબ્રહ્મ કૃષ્ણ છે એમ માનવું નહિ. આ સત્ચિત્ અને આનન્દ એ ભગવદ્ધર્માત્મક છે. અને અક્ષરબ્રહ્મમાં એ ત્રણે પ્રકટ છે. જગત્ અક્ષરબ્રહ્માત્મક છે અને તેથી જગત્માં પણ સચ્ચિનંદાત્મકતા કહેવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં આટલો વિશેષ છે. જડમાં સદંશ પ્રકટ છે, જ્યારે ચિદંશ અને આનંદાંશ ગુપ્ત છે. જીવમાં સદંશ અને ચિદંશ પ્રકટ છે. જ્યારે આનંદાંશ તિરોહિત છે. અને પરમાત્મામાં એ ત્રણે સદંશ ચિદંશ ને આનંદાંશ પ્રકટ છે. અહીં મૂલશ્લોકમાં અક્ષરબ્રહ્મને સચ્ચિદાનંદક કહ્યું છે. સચ્ચિદાનંદકમાં 'ક' પ્રત્યયથી એમ સૂચવ્યું છે, કે અક્ષર બ્રહ્મનો આનંદ ગણિત છે, જ્યારે પુરુષોતમનો આનંદ અગણિત છે. અર્થાત્ અક્ષર એ ગણિતાનંદ છે, અને પુરુષોત્તમ પૂર્ણાનંદ છે. આજ વાત તૈત્તિરીયમાં અને બૃહદારણ્યકમાં જણાવી છે. આ પ્રકારે અક્ષરબ્રહ્મ અને પુરુષોત્તમ ઉભય સચ્ચિદાનંદ હોવા છતાં પણ, અને સ્વરૂપના વિચારથી ઉભય એક હોવા છતાં પણ, અક્ષર ગણિતાનંદ હોવાથી અને પુરુષોત્તમ પૂર્ણાનંદ હોવાથી અક્ષર અને પરબ્રહ્મનો ભેદ સ્પષ્ટ થાય છે.

કૃષ્ણસ્વરૂપના નિરૂપણથી પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ નિરૂપણ થએલુંજ છે, કારણ કે કૃષ્ણ એજ પુરુષોત્તમ છે. અને પરમ–પ્રાપ્ય ફલરૂપ પણ તેજ છે. અને મુખ્ય પ્રમેય પણ તેજ છે.

અક્ષરબ્રહ્મ એ ગૌણ પ્રમેય છે. અક્ષરબ્રહ્મ દ્વિરૂપ છે, એનું પ્રતિપાદન શ્રુતિઓમાં કરેલું છે. એક સ્વરૂપે અક્ષરબ્રહ્મ જગદ્રૂપે પ્રકટ થાય છે. અને બીજે રૂપે એજ અક્ષર જ્ઞાનીઓનું ઉપાસ્ય થાય છે. જ્ઞાનીઓને મોક્ષમાં લય પણ અક્ષરમાંજ થાય છે. અને શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન એકરૂપતાથી તેનુંજ કરેલું છે. ભક્ત લોકોના સંબંધમાં આજ અક્ષરબ્રહ્મ ભગવદ્ધામરૂપે સ્ફુરે છે. વેદમાં આ અક્ષર ભગવદ્ધામરૂપ છે, ભગવાનના ચરણરૂપ છે એમ ઘણે સ્થલે કહેલું છે.

અહીં ભિન્ન ધર્મથી અક્ષરબ્રહ્મના બે સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. તો પણ આ બે સ્વરૂપ ભિન્ન નથી, તેમ આ પરસ્પર ભાસતા વિરુદ્ધધર્મ બાધક નથી. ઉભય પ્રકારના ધર્મ અક્ષરબ્રહ્મને વિષે શ્રુતિમાં જણાવેલા હોવાથી પ્રમાણસિદ્ધ છે. ભગવાન્‌નું વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વ વેદમાંજ 'તે હાલે છે, અને નથી હાલતા' ઇત્યાદિ વાક્યોમાં નિરૂપણ કરેલું છે. લોકમાં જે ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ લાગે તે અલૌકિક ભગવાન્‌ના વિષયમાં અવિરુદ્ધ થઇને રહે છે. પરસ્પર સહજ વેરવાળા નાગ અને ગરુડ એ ભગવાન્‌ના સમીપમાં ભક્તભાવથી રહે છે. ભગવાન્‌નું વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વ શ્રીમદાચાર્યજીએ બહુ સ્થલે સુનિપુણતાથી નિરૂપણ કરેલું છે. અને વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યના દર્શન કરી લેવા.

વિરોધના પરિહારને માટે સ્વસિદ્ધાંત કહેવાને પરમત નિરૂપણ કરે છે.

अपरं तत्र पूर्वस्मिन् वादिनो बहुधा जगुः ।
मायिकं सगुणं कार्यं स्वतंत्रं चेति नैकधा ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—આ અક્ષરબ્રહ્મના પૂર્વરૂપમાં એટલે જગત્‌માં વાદીઓના બહુ પ્રકારના મત છે. કેટલાક એને માયિક માને છે. કેટલાક એને સગુણ માને છે. કેટલાક એને કાર્ય માને છે. કેટલાક એને સ્વતંત્ર માને છે એમ અનેક પ્રકારનાં મત ગજત્ વિષે પ્રચલિત છે. ૪

પ્રપંચરૂપે આવિર્ભાવ પામેલા અક્ષરબ્રહ્મ વિષે બહુમત પ્રચલિત છે. માયાવાદીઓ પ્રપંચને જગત્‌ને માયિક માને છે. તે લોકો એમ કહે છે, કે જગત્‌નું ઉપાદાન કારણ માયા છે, અને એનો કર્તા સગુણ ઇશ્વર છે. સાંખ્ય અને યોગીઓ આ જગત્‌ને ગુણનું કાર્ય માને છે. સત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણની સમાન અવસ્થા એ સાંખ્ય લોકોની પ્રકૃતિ છે. અને એ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોના સામ્યમાં જ્યારે પુરુષની દૃષ્ટિથી ક્ષોભ થાય, ત્યારે આ જગત્‌ની ઉત્પત્તિ થાય. અર્થાત્ જગત્ એ ત્રણ ગુણનું કાર્ય છે. એમ સાંખ્ય લોકો અને પાતંજલ દર્શનના અનુયાયિઓ માને છે. નૈયાયિક અને વૈશેષિક લોકો એમ માને છે, કે આ જગત્ પરમાણુમાંથી ઉત્પન્ન થએલું છે. જગત્ જેવો પદાર્થ પરમાણુમાં મૂલ ન હતો, પરંતુ અદૃષ્ટથી કે ઈશ્વરેચ્છાથી આ પરમાણુમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થતાં એક પરમાણુ બીજા પરમાણુની જોડે જોડાઇને દ્વચણુક ત્ર્યણુક થતાં આ મોટું જગત્ ક્રમે ઉત્પન્ન થાય છે. મીમાંસક લોકો આ જગત્‌ને સ્વતંત્રજ માને છે. આવું જગત્ કદાપિ નહતું એમ તેઓ માનતા નથી. આ સિવાય બીજા પણ વેદબાહ્ય મત ઘણા છે, પરંતુ પ્રયોજન નહિ હોવાથી અહીં તેનું કથન કર્યું નથી. આ સર્વ મતો શ્રુતિના બલથી જ ખંડી શકાય એમ હોવાથી જુદી જુદી રીતે એનું ખંડન અત્ર આચાર્યશ્રી કરતા નથી. પરંતુ શ્રૌતમત નિરૂપણ કરીનેજ તે લોકોનું ખંડન આપશ્રી કરેછે. એ શ્રૌતમત તેજ આપશ્રીનો પોતાનો મત છે.

तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् ।

શબ્દાર્થ—તેજ અક્ષરબ્રહ્મ આ પ્રકારે જગદ્રૂપ થાય છે એમ શ્રુતિનું મત છે.

શ્રુતિમાંજ કહ્યું છે, કે તે આ જગદ્‌રૂપે થયા. આ સર્વ ખરેખર બ્રહ્મ છે. એની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય બ્રહ્મમાંજ છે, ઇત્યાદિ વાક્યોમાં સ્પષ્ટ બતાવેલું છે કે અક્ષરબ્રહ્મજ પ્રપંચરૂપે થાય છે.

આ અક્ષરબ્રહ્મના બે સ્વરૂપ જે ઉપર કહ્યા તે દૃષ્ટાંત આપીને ઉપપાદન કરે છે.

द्विरूपं चापि गङ्गावज्ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥ ५ ॥
माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा ।
मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥ ६ ॥
तत्रैव देवतामूर्तिर्भक्त्या या दृश्यते क्वचित् ।
गंगायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले ।
विहिताच्च फलात्तद्धि प्रतीत्यापि विशिष्यते ॥ ८ ॥
यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ।
यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥ ९ ॥
जगत्तु त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ।
देवतारूपवत्प्रोक्ता ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥ १० ॥
कामचारस्तु लोकेऽस्मिन्ब्रह्मादिभ्यो न चान्यथा ।
परमानन्दरूपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥ ११ ॥
अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् ।

શબ્દાર્થ—અને અક્ષરબ્રહ્મના બે રૂપ પણ ગંગાજીના બે સ્વરૂપની માફક જાણવા. ગંગાજી જલરૂપ છે. મર્યાદામાર્ગના વિધિ પ્રમાણે સેવનારા મનુષ્યોને ભોગ અને મોક્ષ આપવાવાલા અને માહાત્મ્યવાલા છે. તેવીજ રીતે અક્ષરબ્રહ્મને સમજો. ત્યાંજ ગંગાજીના પ્રવાહવિષે જ જે દેવતામૂર્તિનું ભક્તિથી કવચિત્ દર્શન થાય છે. ગંગાજીનો પ્રવાહ અને ગંગાદેવી એ બન્ને અભિન્ન છે એવી બુદ્ધિવાલાને વિશેષે કરીને ગંગાજીના પ્રવાહમાં જ ગંગાજી દેવીરૂપે પ્રત્યક્ષ દર્શન આપે છે. તે ગંગાદેવી તેવાને પ્રત્યક્ષ છે, સર્વને નહિ. એ ગંગાજીથી જ જલમાં એને પ્રાકામ્ય થાય છે. ઇચ્છાનુસાર એનો સ્નાનપાનાદિ વ્યવહાર ત્યાં જલમાં જ થાય છે. શાસ્ત્રોમાં કહેલા ફલથી પ્રતીતિથી પણ તે વિશેષ થાય છે. જેમ જલ છે તેમ સર્વ (જગત્), જેમ તીર્થાત્મક ગંગા શક્તા છે તેમ બૃહત્ અક્ષરબ્રહ્મ છે. જેમ દેવી તેમ કૃષ્ણ છે. તેમાં પણ અહિ પ્રપંચ વિષે આ કહેવાય છે. જગત્ તો ત્રિવિધ કહેવાયલું છે. તેથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણને ઉપાસ્ય દેવતારૂપની પેઠે કહેલા છે. એ રીતે અક્ષરબ્રહ્મ વિષે હરિ મનાયલા છે. આ લોકમાં કામચાર-અભીષ્ટની પ્રાપ્તિ બ્રહ્માદિક દેવોથી થાય છે, અન્ય રીતે નહિ. પરન્તુ જેમનો હરિ જ નિયામક છે તેમના મનોરથની પૂર્તિ નિજ આત્મરૂપ પરમાનન્દ કૃષ્ણમાં જ છે. માટે બ્રહ્મવાદ દ્વારા જ કૃષ્ણમાં બુદ્ધિ સ્થાપવી.

ઉપર અક્ષર બ્રહ્મના બે સ્વરૂપ જણાવ્યા. એક પ્રપંચરૂપ અને બીજું પ્રપંચથી ભિન્ન રૂપ. જે જ્ઞાનીઓના મુક્તિસ્થાનરૂપ અથવા ભક્તોના ભગવદ્ધામરૂપ છે તે. એક જ વસ્તુના બે સ્વરૂપ કેમ હોઈ શકે તે જણાવવાને ગંગાજીનું દૃષ્ટાંત આચાર્યશ્રીએ આપ્યું છે. ગંગાજીમાં ત્રિરૂપતા છે. એક આધિભૌતિક જલરૂપ, જે વૃષ્ટિ અથવા તડકાથી વધે છે અથવા ઘટે છે, અને સર્વના

વ્યવહારમાં આવી શકે છે. ગંગાજીનું બીજું સ્વરૂપ આધ્યાત્મિક તીર્થરૂપ છે. એ તીર્થરૂપ ગંગાજીના પ્રવાહમાં એનું માહાત્મ્ય સમજીને સ્નાન પૂજાદિ કરનારને મુક્તિ અને ભુક્તિ મલે છે. મર્યાદામાર્ગના વિધિથી એ ગંગાજીના આધ્યાત્મિક તીર્થરૂપ પ્રવાહમાં જ તેનું માહાત્મ્ય જાણીને સ્નાન પૂજાદિ કરનારને ગંગાજી ફલદાન કરે છે. એ જ ગંગાજીના પ્રવાહમાંથી જલ લઇને બીજા સ્થલે સ્નાનાદિ તે જલથી કરવામાં આવે તો ત્યાં કાંઈ ગંગાજી ફલદાન કરતા નથી. આ પ્રકારે જેમ તીર્થરૂપ આધ્યાત્મિક ગંગાજી જલરૂપ આધિભૌતિક ગંગાજીથી એક હોવા છતાં ભિન્ન છે, તેમ એક જ અક્ષર આધિભૌતિકરૂપે જગદ્રૂપ છે, અને આધ્યાત્મિકરૂપે જ્ઞાનીઓનું ઉપાસ્ય છે. અક્ષરબ્રહ્મના આધિભૌતિકરૂપ જગત્‌માં વધઘટ થાય, જ્યારે તેના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપની માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક ઉપાસના કરનારને અક્ષરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી અક્ષરોપાસનાનું જે ફલ તે પ્રપંચની ઉપાસના કરનારને થતું નથી. આ પ્રકારે પ્રપંચ અને અક્ષરનું ઐક્ય હોવા છતાં પણ ભેદ છે.

આ પ્રકારે અવાન્તર પ્રમેયરૂપ અક્ષરનું સ્વરૂપ ગંગાજીના દૃષ્ટાન્તથી સમજાવ્યું; હવે મુખ્ય પ્રમેયરૂપ પુરુષોત્તમ કૃષ્ણનું સર્વસામર્થ્ય તથા સર્વત્ર વ્યાપ્તિ બોધવાને આચાર્યશ્રી ગંગાજીના દૃષ્ટાન્તથી આધિદૈવિક સ્વરૂપ સમજાવે છે. ઉપર જણાવેલા ગંગાજીના બે સ્વરૂપથી ગંગાજીનું એક દેવતારૂપ છે અને જે આ આધિભૌતિક જલરૂપ ગંગાજીથી અને શક્તારૂપ આધ્યાત્મિક ગંગાજીથી ભિન્ન છે. આ આધિદૈવિક ગંગાજી મૂર્તિરૂપે ભક્તને ભક્તિને લઇને દર્શન દે છે. મર્યાદામાર્ગની વિધિને અનુસરતી ઉપાસનાથી નહિ, અને તે દર્શન પણ કવચિદ્ જ દે છે, કે જે સમયે ભક્તિ અતિશય તીવ્ર થઈ હોય. આ પ્રકારનું ગંગાજીનું મૂર્તિરૂપ દર્શન જે ભક્તોને ભક્તિના અતિશયથી થાય છે તે જ તે સ્વરૂપના અસ્તિત્વ માનવામાં પ્રમાણરૂપ છે. ભીષ્માદિના માતા તરીકે અને ભગીરથરાજાને જે દર્શન થયા તે આ જ આધિદૈવિક મૂર્તિરૂપ ગંગાજીના. આધિદૈવિક મૂર્તિરૂપ સ્વરૂપના દર્શનમાં કારણરૂપ ભક્તિ જ છે. આ જ કારણથી અંશુમાન્ દિલીપાદિ રાજાએ અતિશય તપ કર્યા તોપણ ગંગાજીએ દર્શન ન દીધા, પરન્તુ ભગીરથરાજાએ ભક્તિસહિત તપ કર્યું તેથી એના ભક્તિના બલથી ગંગાજીએ આધિદૈવિક સ્વરૂપે પ્રકટ થઈ ભગીરથને દર્શન આપ્યા. આ જ વાત બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં કહી છેઃ અને ત્યાં ભગીરથરાજાને મહાભાગવત સુબુદ્ધિમાન્ વૈષ્ણવ અને વિષ્ણુભક્ત કહ્યો છે. તાત્પર્ય કે આધિદૈવિક સ્વરૂપનું દર્શન ભક્તિના અતિશયથી થાય છે, મર્યાદામાર્ગરૂપ વિધિ કે ઉપાસનાથી થતું નથી.

અથવા કવચિદ્ અર્થાત્ ગૃહાદિમાં પણ ગંગાજીના આધિદૈવિક સ્વરૂપનું દર્શન થાય. દેવતારૂપ ગંગાજીમાં ભક્તિની વૃદ્ધિને લઇને જેની બુદ્ધિ એવી હોય કે એ સ્વરૂપ દેખાતા પ્રવાહથી અભિન્ન છે તેવાને ગંગાજીમાં, પ્રવાહરૂપ ગંગાજીમાં જ, દેવતારૂપ ગંગાજી પ્રત્યક્ષ થાય છે. તાત્પર્ય કે પ્રપંચમાં જ, જગત્‌માં જ ભગવદાકાર–ભગવન્મૂર્તિના અને ભગવદ્ભક્તના દર્શન કરતાં જ્યારે ભગવાનમાં ભક્તિ વધે અને ભગવદાકાર અને ભગવદ્ભક્તમાં ભગવાનને વિષે અભેદ બુદ્ધિ થાય તેવાને ભગવત્પ્રાકટ્યનો અનુભવ થાય છે. આ પ્રકારનું દર્શન ભક્તિના અતિશયવાળાને થાય છે, સર્વને નહિ. દેવતારૂપ ગંગાજીના દર્શન સર્વને થતાં નથી, તેઓએ શું કરવું જોઇએ તેની વ્યવસ્થા આ છે. આવા ભક્તને ગંગારૂપ આધિદૈવિક સ્વરૂપ જ પોતાને અભિલષિત અને સર્વસ્વરૂપ છે, અને તેના જ સ્થાનભૂત આ પ્રવાહ છે એ જ્ઞાનથી એ જલમાં જ સર્વત્ર શાસ્ત્રમાં નિષેધ નહિ કરેલો એવો સકલ વ્યવહાર તેઓએ કરવો. આવા ભક્તે સ્નાનાદિક કરવું અને સર્વ સ્થલમાં આધિદૈવિક ગંગાજી વિરાજે છે એમ અન્તઃકરણમાં ભાવ રાખવો. તેવી જ રીતે ઉપર કહેલા ભગવાનના દર્શન થાય ત્યારે તેના અધિષ્ઠાનભૂત પ્રપંચમાં પણ સર્વત્ર ભગવદ્ભાવ સ્ફુરે છે. ભક્તિથી દેવીરૂપ ગંગાજીના દર્શન થયા પછી પણ પ્રવાહરૂપ ગંગાજીનું દર્શન વેદમાં વિધાન કરેલા સ્વર્ગ અને મોક્ષાદિકથી પણ અધિક ફલરૂપે તેવા ભક્તના હૃદયમાં સ્ફુરે છે. અથવા

જેમને ગંગાદેવી પ્રત્યક્ષ નથી તેમને પણ ગંગાજી દેવતારૂપે ત્યાં પ્રવાહમાં છે એમ તત્સંબંધના અનુભાવથી તેના જલમાં પ્રકૃષ્ટ કામવિષયરૂપ શ્રદ્ધાવિશેષપૂર્વક સ્નાનાદિ વ્યવહાર થાય છે. અર્થાત્ જોકે ગંગાજી સર્વને પ્રત્યક્ષ નથી તોપણ તેવા ભક્તોએ પણ એમ તો સમજવું જ કે દેવતારૂપ ગંગાજી ત્યાંજ પ્રવાહમાં વિરાજે છે, અને તેથી આ દેવતારૂપ ગંગાજીનો જલમાં સંબંધ છે. અને તેથી તે જલમાં સારી કામના રાખવી અને શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્નાનાદિ અનિષિદ્ધ વ્યવહાર કરવા. તેવી જ રીતે પ્રપંચરૂપ જગત્માં જ્યાં ભગવાન્ના સંબંધનો અનુભવ થાય ત્યાં ભગવત્સ્વરૂપમાં કે ગુરુવગેરેમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રદ્ધાલુઓના વ્યવહાર થાય છે, વળી પુરાણાદિમાં તેના જલના દર્શન વગેરેથી જે ફલ કહ્યું છે તેના અનુભવથી અને મહાપુરુષોના અન્તઃકરણની પ્રતીતિથી પણ તેનું જલ અન્ય જલ કરતાં વિશેષ છે એમ સમજવું. આ જ પ્રકારે જેમનાં હૃદયમાં ભગવત્સાંનિધ્ય છે, જેમનાં હૃદયમાં ભગવાન્ સાક્ષાત્ વિરાજે છે તે ભક્તો પણ અન્ય ભક્તો કરતાં ઉત્તમ છે. માટે ભગવાને પણ કહ્યું છે કે મારા ચિહ્નોનાં તથા મારા ભક્તજનોના દર્શન સ્પર્શ અર્ચન કરવા. તાત્પર્ય કે જેમણે ગંગાજીના દર્શન કર્યાં છે તે લોકોનું જેમ જલ વિષે સ્થાનબુદ્ધિથી અનિષિદ્ધ ઇચ્છા પ્રમાણે સ્નાનાદિ વ્યવહાર થાય છે. તેમજ તીર્થ દર્શનમાં અન્યથી આધિક્ય જ્ઞાનરૂપથી જલમાં તીર્થરૂપતા સ્ફુરે છે. તેવીજ રીતે જે લોકોએ ભગવાન્નું દર્શન કર્યું છે, તે લોકોને ભગવત્સ્વરૂપ ગુરુ વગેરેથી સર્વત્ર પ્રપંચમાં અને પ્રાણીમાત્રમાં ભગવદ્ભાવની સ્ફૂર્તિ થાય છે, અને અક્ષરમાં જ્ઞાનિ-મોક્ષના કરતાં પણ અધિક ભગવદ્ધામરૂપ અક્ષર જ્ઞાનાત્મક ફલ થાય છે. જેવી રીતે ગંગાજીનું દર્શન નથી થયું, તેવા શ્રદ્ધાળુઓને જલ વડે શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્નાનાદિ વ્યવહાર છે, અને તીર્થને લઇને ગંગાજીના જલમાં બીજા જલ કરતાં અધિક આધિક્યજ્ઞાન ક્રમથી ફલરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તેવીજ રીતે ભગવાન્ના દર્શન નહિ કરેલા શ્રદ્ધાળુઓને ભગવત્સ્વરૂપમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવાદિ વ્યવહાર થાય છે, અને અક્ષરવિષે જ્ઞાનીના મોક્ષથી અધિક ભગવદ્ધામત્વનું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે દૃષ્ટાંત અને દાર્ષ્ટાંતિકનું સાધર્મ્ય નિરૂપણ કરીને ઉક્ત અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે. જેવી રીતે ગંગાજીનું જલ તેવી જ રીતે આ સર્વ દૃશ્યમાન પ્રપંચ જગત્ સમજવું. જેવી રીતે તીર્થરૂપ ગંગાજી શક્તા, તેવી રીતે અક્ષરબ્રહ્મ સમજવું, અને જેવી રીતે ગંગા દેવી તેમ કૃષ્ણ સમજવા. અર્થાત્ જેમ ગંગાજીમાં જલ આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે, તીર્થરૂપ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે, અને ગંગાદેવી એ ગંગાજીનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે, તેવી રીતે અહીં જગત્ એ ભગવાન્નું આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે. અક્ષરબ્રહ્મ એ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે. અને કૃષ્ણ એ આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે; આમ સાધર્મ્ય હોવા છતાં પણ આ જગત્ને વિષે કંઇક તારતમ્ય છે; તે આપ કહે છે. જગત્ ત્રિવિધ છે. ત્રિગુણાત્મક છે સત્વ રજસ અને તમસ એ ત્રણ સ્વભાવથી પ્રકટ છે; અને સત્વ, રજસ, અને તમસ ગુણના નિયામક તરીકે ભગવાને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવને કર્યાં છે. જેવી રીતે જગત્ના ત્રણ રૂપ છે, તેવી જ રીતે જગત્ની અંદર રહેલા ત્રિવિધ જાતના ઉપાસ્ય દેવતા બ્રહ્માદિક એ ત્રણ તે તે શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કર્યાં છે. દેવતા શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છે. અને એના પ્રયોગથી આચાર્યશ્રી તેમનું અસ્વાતંત્ર્ય એટલે પરાધીનતા સૂચવે છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવ એ પ્રાકૃતોના જ નિયામક છે. જ્ઞાનીઓના કંઇ નથી. બ્રહ્મ તો એક રૂપજ છે; અને તેની અંદર નિષ્ઠાવાલાઓના નિયામક તો હરિ જ છે. અને ભગવદ્ભક્તો લોકની અંદર આવેલા હોવાથી તેમના નિયામક બ્રહ્માદિ નથી. લોકની અંદર બ્રહ્માદિથી જ કામચાર છે. એટલે બ્રહ્માદિ ત્યાં નિયામક છે. બીજી રીતે નહિ. પરંતુ જે ભગવદ્ભક્ત છે. તેમને તો પરમાનંદરૂપ કૃષ્ણમાં પોતાના આત્મવિષયરૂપ ઐહિક અને પારલૌકિક વિષયમાં શ્રીકૃષ્ણ વિષે જ કામચાર છે. એમના મનોરથની સિદ્ધિ શ્રીકૃષ્ણથી જ છે. સર્વત્ર નિયામક શ્રીકૃષ્ણ જ છે. અથવા ભક્તલોકોના સ્નેહાતિશયને લીધે પ્રભુ જ તેમને આત્મા તરીકે સ્ફુરે છે; અને તેથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરવામાં સર્વ પ્રકારે એમને કોઇ રીતે શંકા થતી નથી.

ભક્તના સંબંધમાં આટલો વિશેષ પરમાનંદ પદથી આચાર્યશ્રીએ સૂચવ્યો છે. આ સર્વ કથનનું તાત્પર્ય આપશ્રી કથે છે. ઉક્તરીતિથી સર્વના કરતાં શ્રીકૃષ્ણજ ભક્તિમાર્ગમાં ભજનીય છે; તેથી શ્રીકૃષ્ણ વિષે જ બુદ્ધિ કરવી; આ બુદ્ધિ પણ બ્રહ્મવાદની પદ્ધતિથી જ. બ્રહ્મવાદમાં પરબ્રહ્મનું સાકારત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે; અને તેથી બ્રહ્મવાદમાં કહેલા પરબ્રહ્મ તરીકે શ્રીકૃષ્ણ જ છે; એમ સમજવું, શ્રીકૃષ્ણનું જ પરબ્રહ્મત્વ દામોદરલીલામાં શ્રીશુકદેવજીએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આથી બ્રહ્મવાદ એ ભક્તિમાર્ગમાં અનુભવ સાક્ષિક છે. મૂલ શ્લોકમાં 'તુ' શબ્દ મૂકયો છે, તેથી નિરાકાર વાદનો નિરાસ કર્યો છે.

હવે જીવસ્વરૂપ અને તેનો મુક્તિપ્રકાર આપશ્રી ઉપદેશે છે.

आत्मनि ब्रह्मरूपे हि छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः ॥ १२ ॥
उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ।
गंगातीरस्थितो यद्वद्देवतां तत्र पश्यति ॥ १३ ॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन्ज्ञानी प्रपश्यति ।
संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥ १४ ॥
अपेक्षितजलादीनामभावात्तत्र दुःखभाक् ।
तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥ १५ ॥
आत्मानंदसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत् ।
लोकार्थी चेद्भजेत्कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥ १६ ॥
क्लिष्टोऽपि चेद्भजेत्कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा ।

શબ્દાર્થ—જીવાત્માના વિષયમાં તો આ કહેવામાં આવે છે. આકાશમાં જાણે છિદ્રો હોય ને શું એમ અક્ષરબ્રહ્મ વિષે જીવો છે. જેમ ગંગાજીના તીર ઉપર ઉભેલો ત્યાં દેવતાનું દર્શન કરે છે તેમ અંતરાયભૂત અવિદ્યારૂપ ઉપાધિનો નાશ થતા અને પોતે બ્રહ્માત્મક છે એમ ભાન થતા જ્ઞાની પોતાના આત્માને વિષે પર બ્રહ્મ કૃષ્ણનું દર્શન કરે છે. સંસારી જે ભજે છે તે તો ગંગાજીને દૂરથી ભજવાવાલા જેવો છે. તે જેમ અપેક્ષિત જલાદિ નહિ મળવાથી દુ:ખી થાય છે, તેમ સંસારી ભજન કરવા જાય છે તે અપેક્ષિત સામગ્રીની અપ્રાપ્તિથી દુ:ખી થાય છે. માટે સર્વ લોકથી વિમુક્ત શ્રીકૃષ્ણમાર્ગમાં સ્થિતિ કરનારે આત્માનન્દસમુદ્ર વિષે સ્થિત કૃષ્ણનું જ વિશેષ ચિન્તન કરવું. લોકાર્થી જો કૃષ્ણને ભજે તો સર્વથા ક્લિષ્ટ-દુ:ખી થાય છે. ક્લિષ્ટ-દુ:ખી-થઇને પણ જો કૃષ્ણને ભજે તો સર્વથા લોકનો નાશ થાય છે.

પૂર્વોક્ત સાધનશેષ તરીકે પ્રમેય અને ફલનું નિરૂપણ કર્યું, તેમાં જેમનો અધિકાર નથી તે લોકોને ફલની સિદ્ધિ કયી થશે અને કયે પ્રકારે થશે તે આપશ્રી હવે મુખ્ય સાધન પ્રકરણના નિરૂપણ કર્યા પછી કહે છે. તેથી એમ પણ સૂચન કર્યું છે કે જીવના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આ પ્રકારમાં આવશ્યક છે, પૂર્વ કહેલા મુખ્ય સાધનપ્રકારમાં નહિ. ત્યાં તો શરીરવાળો જીવ જ ભગવાનનો દાસ છે એ જ જ્ઞાનની અપેક્ષા છે. અહિ બદ્ધ જીવના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. આત્માના વિષયમાં બદ્ધજીવસ્વરૂપ અને તેનો મુક્તિપ્રકાર આ છે. જીવ અણુ સૂક્ષ્મ છે, અક્ષરાત્મક છે, અને અન્તરાયભૂત થઇને રહેલી અવિદ્યાને લીધે પોતે અક્ષરાત્મક છે એમ

એને ભાન થતું નથી, અને તેથી સંસારને પ્રાપ્ત કરે છે. આ જ સંસારનું પ્રાપ્ત કરાવવાપણું એ જ આ અવિદ્યાનું ઉપાધિપણું છે; જીવત્વ કંઈ અવિદ્યાકૃત નથી. બ્રહ્મરૂપ બ્રહ્મના અંશ હોવાથી બ્રહ્માત્મક આત્માને વિષે ચેતના-બુદ્ધિઓ જીવોને સંસારિત્વ પ્રાપ્ત કરાવવામાં ઉપાધિભૂત છે. અવિદ્યાથી જીવત્વ થતું નથી પણ સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે. અવિદ્યા જીવને નિજ-સ્વરૂપ-ભૂલાવી દે છે, તેથી જીવને પોતાનું બ્રહ્માંશત્વ અને બ્રહ્માત્મકતા સ્ફુરતી નથી. નિબંધમાં આચાર્યશ્રીએ જીવનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કર્યું છે. ત્યાં આપશ્રીએ એમ નિરૂપણ કર્યું છે કે જીવો ભગવાનની ઇચ્છામાત્રથી જ ભગવાનમાંથી બ્રહ્મભૂત પ્રકટ થયા છે. જીવો બ્રહ્મભૂત છે, યોગ-બલથી આવિર્ભાવ પામેલા નથી. તેઓ અંશ છે, સાકાર છે, સૂક્ષ્મ પરિચ્છેદવાલા છે અને ચેતન છે, ચિત્પ્રધાન છે એમ ત્યાં નિબંધમાં આપશ્રીયે આજ્ઞા કરી છે. શ્રુતિમાં પણ બુદ્ધિના ગુણવડે અંગુષ્ઠમાત્રત્વ કહીને અગાડી 'આત્મગુણથી પણ' અપર જીવ આરાગ્રમાત્ર છે એમ નિરૂપણ કરીને જીવનું અણુત્વ બોધ્યું છે. શ્રીમદ્‌ભગવદ્ગીતામાં પણ જીવને આપ નિજ અંશ કહે છે. શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં પણ જીવને ભગવાન્ પોતાનો અંશ કહે છે. સૂત્રકાર બાદરાયણ મુનિ પણ બ્રહ્મસૂત્રમાં શ્રુતિમાં જીવ એ ભગવાનનો અંશ છે એમ બોધ્યું છે એમ સૂત્ર યોજીને જીવનું અંશત્વ ઉપદેશે છે. જીવની ઉત્ક્રાન્તિ, ગતિ અને આગતિ સૂત્રમાં સૂચવીને જીવનું અણુત્વ પણ સૂત્રકાર ઉપદેશે છે. અર્થાત્ જીવ એ ભગવાનનો અંશ છે, અણુપરિમાણ છે, અક્ષરાત્મક છે. વાસ્તવ રીતે જીવનું આજ સ્વરુપ આચાર્યશ્રીને અત્ર અભિપ્રેત છે. જીવ આ પ્રકારે બ્રહ્માત્મક છે છતાં એ બ્રહ્માત્મકત્વની સ્ફૂર્તિ જીવને નહિ થવાનું કારણ અન્તરાયભૂત અવિદ્યા છે. આ અવિદ્યા પણ ભગવાનની અનન્ત શક્તિઓમાંની એક છે, અને જીવને પોતાનો ભગવત્સંબન્ધ ભૂલાવી સંસારબંધન પ્રાપ્ત કરાવવું એ આ અવિદ્યા શક્તિનું નિયત કાર્ય છે. શ્રુતિમાં આ જ અવિદ્યાને અજ્ઞાનજનક કહી છે. અર્થાત્ એ અવિદ્યા અન્તરાયભૂત થઈને જીવાત્માને બ્રહ્મા-ત્મકતાનું ભાન થવા દેતી નથી. અને તેથી 'હું અને મારૂં' એવો અભિમાનરૂપ સંસાર જીવને બંધનરૂપે વલગે છે. જીવને આ પ્રકારે સંસારમાં નાખવાપણું એ જ આ અવિદ્યાની ઉપાધિ રૂપતા છે. અવિદ્યા જીવાત્માને આવી રીતે સંસારમાં નાખે છે તેથી એને ઉપાધિરૂપ કહી છે, જીવને સંસારમાં જોડી દેનાર એ અવિદ્યા જ છે. અને પ્રયોજક-જોડનાર એ જ ઉપાધિ કહેવાય છે. અર્થાત્ સંસારપ્રયોજકત્વ એજ અવિદ્યાની ઉપાધિરૂપતા છે. અવિદ્યા જીવને સંસાર પ્રાપ્ત કરાવે છે એ ખરૂં, પણ એનું જીવાત્મત્વ કંઈ સિદ્ધ કરતી નથી. તત્કૃત જીવત્વમાં પ્રયોજન નથી જ. અવિદ્યા દોષરૂપે, કે આભાસરૂપે, કે પ્રતિબિંબરૂપે, કે અવચ્છેદરૂપે જીવનું જીવત્વ નથી. જીવને અવિદ્યામાં બ્રહ્મનો આભાસ વા પ્રતિબિંબ માનવું યુક્ત નથી કારણ કે તેમ માનવામાં તત્સ્વ-રૂપને અબ્રહ્મતા પ્રાપ્ત થઈ જાય. અને અવચ્છેદ તો અંશત્વ કહ્યા પછી બંધન કરે એમ કહેલું હોવાથી જીવના વ્યુચ્ચરણના પછી થયલો છે. **'तद्वज्जीवो नभोपमः'** એ વાક્યમાં કહેલી ઉપમા **'घटो लीयत नाकाशम्'** એ વાક્ય પછી કહેલી હોવાથી એનું તાત્પર્ય પણ લયાભાવમાત્રમાં છે એમ સમજાય છે. અગાડી આપેલા જલચન્દ્રદૃષ્ટાન્તથી અને તેના અંશપ્રવેશયુક્તત્વથી પણ એમ નિશ્ચય થાય છે. અર્થાત્ જીવ એ ભગવાનનો અંશ છે. અવિદ્યા કે ઉપાધિજન્ય તેનું જીવત્વ નથી. આચાર્યશ્રીએ વ્યોમછિદ્ર દૃષ્ટાન્ત પણ જીવનું અણુત્વ બોધવાને જ યોજ્યો છે. વ્યોમમાં આકાશમાં જેમ ક્ષુદ્ર ઉપાધિઓ વડે-ચારણી વગેરેથી છિદ્રો જેવું દેખાય છે તેમ આત્માને વિષે ક્ષુદ્રત્વ વગેરે ધર્મો દેખાય છે, પરન્તુ તે ધર્મો કાંઈ બ્રહ્મધર્મ નથી એ બોધવાને આચાર્યશ્રીએ વ્યોમછિદ્રનો દૃષ્ટાન્ત આપ્યો છે. અર્થાત્ જેમ આકાશમાં ચારણી વગેરે ક્ષુદ્ર અવકાશ ભેદ પ્રયોજક ઉપાધિઓથી ભેદદાયક છિદ્રો-ક્ષુદ્રત્વ, વગેરે અવસ્તાવ દેખાય છે તેમ બ્રહ્મરૂપ-સુવર્ણના ખંડરૂપ-બ્રહ્માત્મક જીવાત્માને વિષે અવિદ્યાના અંશભૂત ચેતના નામની

અન્યથા બુદ્ધિઓને લઈને ક્ષુદ્રત્વ, દુઃખિત્વ, અત્યન્ત ભિન્નત્વ વગેરે અવસ્તાવ ધર્મો દેખાય છે, પણ અસંગત્વ વગેરે બ્રહ્મધર્મો દેખાતા નથી. તેથી જો તે દૃષ્ટાન્ત અહિ કહ્યો હોત, તો તદુપાધિકૃત બંધનો બોધ થઈ શકત નહિ. માટે આ દૃષ્ટાન્ત જીવનું ઉપાધિજન્યત્વ બોધતો નથી. ઉપાધિવાદ પ્રમાણે તો જીવનું અણુત્વ પણ ક્ષુદ્રત્વ વગેરેની માફક દેહથી પરિચ્છિન્ન થવાપણું જ છે, વાસ્તવ નહિ. જીવનું વાસ્તવ અણુત્વ તો વ્યાપકત્વથી અવિરુદ્ધ છે. આ પ્રકારે બંધનું સ્વરૂપ સમજાવી મોક્ષનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. આ જીવોમાંથી જે જીવને જે પ્રકારથી ઉદ્ધારવાની ઇચ્છા પ્રભુ કરેછે, તે પ્રકારના ગુરુના ઉપદેશ વગેરેથી અવિદ્યાની ઉપાધિથી યુક્ત જીવને તેનું બ્રહ્માત્મકત્વ–બોધીને અવિદ્યાત્મક પ્રતિબંધકનો નાશ થાય ત્યારે બ્રહ્માત્મકતાનો બોધ કરનાર વિજ્ઞાન-અનુભવ-સિદ્ધ થતાં, પુરુષોત્તમના અવિર્ભાવની યોગ્યતા તે જીવવિષે થાય છે, ત્યારે જીવ નિજ આત્માવિષે તેનું પુરુષોત્તમનું દર્શન કરે છે. તે જીવને હરિ જ તેના સર્વસ્વરૂપ છે, તેથી પ્રભુ વિના અન્યની તે અપેક્ષા કરતો નથી. ભજનમાં ઉપયોગી અર્થની અપેક્ષા થાય તો તે પણ પ્રભુથી જ તેને સિદ્ધ થાય છે. અને તેથી તે કદાપિ દુઃખી થતો નથી. આ તાત્પર્ય જણાવવાને આ દૃષ્ટાન્ત છે. જેવી રીતે ગંગાના તટઉપર સ્થિત થઈને કોઈ ત્યાં પ્રવાહમધ્યમાં આધિદૈવિક ગંગાજીના દર્શન કરેછે, તેમ જ્ઞાની પોતાના આત્માનેવિષે પરબ્રહ્મ કૃષ્ણનું દર્શન કરેછે; પરન્તુ ભક્તિથી. આમ ઉભયત્ર સમજવું. જેમ ભક્તિ આધિદૈવિક ગંગાજીના દર્શનમાં અપેક્ષિત છે, તેમ કૃષ્ણદર્શનમાં પણ ભક્તિની અપેક્ષા છે. ભક્તિ ન હોય તો દર્શન પણ દુર્લભ છે તો પછી ભજન તો ક્યાંથી કરે. આચાર્યશ્રીએ પણ પૂર્વ ભક્તિથી જ દર્શન કહ્યું છે તેમ 'એક ભક્તિથી જ હું ગ્રાહ્ય છું' એમ પ્રભુવચનથી પણ ભક્તિની આવશ્યકતા દર્શાવી છે, પરન્તુ લોકમાં આવું જ્ઞાન નથી હોતું, તો પણ જે ભજન જોવામાં આવે છે તેની વ્યવસ્થા કહે છે. જે પ્રપંચમાં આસક્ત થયલો ગુરુના ઉપદેશમાત્રથી ભજેછે, ભજન એ સંસારની નિવૃત્તિનું હેતુ છે એમ જાણી ભજેછે, નહિ કે બ્રહ્મભાવની સંપત્તિથી, કારણકે તેનામાં પુરુષોત્તમનો અવિર્ભાવ થયો નથી, તે તો ગંગાજીથી દૂર રહેલો જેમ તેનું ભજન કરે છે, અને ત્યાં અપેક્ષિત જલ વગેરેની અપ્રાપ્તિથી દુઃખી થાય છે, તેમ આ ભક્તિમાર્ગમાં સ્થિત જીવ સાક્ષાત્ સ્વરૂપ સંબંધી અર્થની અપેક્ષા થતાં, તે પ્રાપ્ત નહિ કરવાથી કલેશયુક્ત થાય છે. તો પણ પ્રભુએ એનો અંગીકાર કરેલો હોય તો તે ભજનનો ત્યાગ કરતો નથી. પણ જો પ્રભુએ એનો અંગીકાર ન કર્યો હોય તો મધ્યમાં ભજનમાં પ્રતિબંધ થવા છતાં પણ કરેલું ભજન વ્યર્થ તો જતુંજ નથી, તેથી તે ભજનનું ફલ તેને અન્ય જન્મમાં થાય એમ સમજવું. આથી આ પ્રવાહમાર્ગીય છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે, નહિ તો વચ્ચે અનંગીકાર, અને તેને લઇને ભજનમાં પ્રતિબંધ વગેરે ન થાય. અત્ર પુષ્ટિમાર્ગ અલગ રાખીને પ્રવાહમાર્ગની વાત કહેવાનું આ પ્રયોજન છે. જો પ્રભુ પ્રવાહમાર્ગીયનો પણ આમ અંગીકાર કરે છે તો પછી જન્મ-જન્માન્તરમાં પણ તેને ત્યજતા નથી, તો પછી શ્રીકૃષ્ણમાર્ગમાં સ્થિતિ કરનાર પુષ્ટિમાર્ગી સર્વ લોકથી પણ મુક્ત ભિન્ન અને વિશિષ્ટ–અધિક છે. સર્વ પદથી એમ સૂચવ્યું છે કે જ્ઞાનીથી તેમ પ્રાવાહિક ભક્તથી આ પુષ્ટિમાર્ગી ઉત્તમ છે એમ જણાવ્યું છે. આ લોકોથી જો પુષ્ટિમાર્ગી ઉત્તમ છે, તો પછી સાધારણ લોકથી ઉત્તમ હોય એમાં તો શું કહેવું. જ્ઞાનીને સંસાર નથી અને સંસારનું જ્ઞાનના અભાવમાં એને દુઃખ થતું નથી. પુષ્ટિમાર્ગની માફક પ્રભુસ્વરૂપ ઓળખીને સર્વસ્વ નિવેદન કરીને સર્વાત્મભાવથી ભજન તો આવા જ્ઞાનીને સ્વપ્ને પણ દુર્લભ છે. પુષ્ટિમાર્ગીય તો કેવલ પ્રભુના જ નિયમનમાં રહેલો હોવાથી સર્વ ઉપપન્નછે, તેથી પુષ્ટિમાર્ગી જ્ઞાની, પ્રાવાહિક ભક્ત, તથા સાધારણ લોકથી પણ ઉત્તમ છે. આ સર્વ આચાર્યશ્રીએ 'શ્રીકૃષ્ણમાર્ગસ્થ' એ પદથી જણાવ્યું. પુષ્ટિમાર્ગીને દ્રવ્ય ન હોય તો પછી એ ભજન કેમ કરી શકે,

અને જો તેમ ન કરે તો એને પણ દુઃખ તો થાય જ, તો પછી જ્ઞાની વગેરેથી એનામાં શું અધિકતા એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રકારે છે. પુષ્ટિમાર્ગીને તો શ્રીકૃષ્ણ એટલે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તે પ્રકટ કરેલા નિરવધિ આનન્દમાં વિહાર કરનાર તે. આવા પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તો તો વ્રજ-રત્નાત્મક શ્રીગોપીજનો જ છે. આ આનન્દ પણ ભગવત્સ્વરૂપાત્મક અને ભગવદ્દત્ત છે. માટે મૂલમાં આત્માનન્દ શબ્દ આત્મશબ્દ ભગવાનના અર્થમાં છે. નિરવધિ આનન્દરૂપ કૃષ્ણસુખરૂપ આપ સ્વયં સ્વસ્વરૂપ શ્રીગોપીજનોમાં વા તદાત્મક તદંશમાં જ ખેલે છે. દ્રવ્યાદિના અભાવમાં બહાર ભજન ન થાય તો પણ પુષ્ટિમાર્ગીય દુઃખી થતો નથી, તે તો અન્તર્ભજન કરે છે, વિ-રહરસાનન્દનો આનન્દ અનુભવે છે. માટે દુઃખ તો પુષ્ટિમાર્ગીયને હોય જ નહિ.

હવે કોઇ આજીવિકાને માટે ભજે તો તેની શી ગતિ એમ શંકા થાય તો આચાર્યશ્રી બોધે છેઃ— અહિ મૂલમાં લોકશબ્દનો અર્થ લૌકિક અર્થ સમજવો. આ લૌકિક અર્થની અપેક્ષાવાળો જો કૃષ્ણને ભજે, તો વ્યાપારની માફક અર્થ તો સિદ્ધ થાય, પરન્તુ આવો, લૌકિક અર્થ પણ અનર્થરૂપ હોવાથી, આવા પુરુષે કરેલ ભજનમાં ભક્તિ જ ન રહે. અને તે નહિ હોવાથી આવા પુરુષે કરેલું સર્વ ક્લેશરૂપ જ થાય છે. અને તેથી તેવો માણસ દુઃખી થાય છે. માત્ર આ લોકનો ક્લેશ એવાને થાય છે, એટલુંજ નહિ, પણ પરલોકનો પણ નાશ થાય છે, કારણ કે વ્યાપાર-વત્ ભજનનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરેલો છે. આથી મૂલમાં આચાર્યશ્રીએ 'સર્વથા' એ પદ ધર્યું છે. જેને સ્વલ્પ પણ જ્ઞાન હોય છે તે પણ આમ સર્વથા કરતો નથી, તથાપિ કોઈ જ્ઞાન-રહિત આમ કરે એ જણાવવાને મૂલમાં **चेत्** પદ ધર્યું છે. ભજન કરનારના અભિપ્રાયથી અત્ર મૂલનામ કૃષ્ણ ધર્યું છે; લોકાર્થીપણું ન હોય અને અર્થ પણ ન હોય તો ભજન ન થાય તો પછી શો વિશેષ એમ શંકા કોઇ કરે તેના પ્રત્યુત્તરમાં આપશ્રી કહે છે કે લૌકિક અર્થ ન હોય અને તેને લઇને દુઃખી હોય તો પણ ગીતાજીના નવમાં અધ્યાયમાં કરેલી આજ્ઞા પ્રમાણે જો કોઇ પત્ર પુષ્પના ન્યાયથી કૃષ્ણને ભજે, તો યથાસંભવ તેનું ભજન અર્થને લઇને જ અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે, પણ લોકનો નાશ જ થાય છે; લૌકિક સિદ્ધ થતું નથી, નહિ કે સ્થિત નાશ પામે છે. તેથી તેટલાથી ભજનસિદ્ધિમાં કાંઇ પણ હાનિ નથી, કારણ કે ભગવાનની તેવી જ ઇચ્છા છે. એ જણવવાને 'સર્વથા' એમ કહ્યું છે. ક્લિષ્ટજન ભગવાનનું ભજન કરી શકતો નથી.

અત્ર હીનાધિકારીની વાત છે. લાભ, અને પૂજાને માટે જે યત્ન તે તો ઉપધર્મ દેવલકત્વ સંપાદક છે, તેથી તે સિવાયના અનિષિદ્ધ પ્રકારથી 'મારું ઐહિક સિદ્ધ થાઓ' એ ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્તિ કરતો લોકાર્થી જો કૃષ્ણને ભજે, તો સર્વથા દુઃખી થાય છે, ભગવત્પ્રિય આચાર્ય-શ્રીવલ્લભાધીશ્વરના—માર્ગમાં આ સ્થિતિ કરે છે તેથી તેના ઉપર કૃપાથી, અથવા 'જેના ઉપર હું અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છા કરું છું તેનું ધન ધીમે ધીમે હું હરણ કરું છું' એ વાક્યોક્ત ન્યાયથી, એની મૂઢતાને લઇને અને દુરાગ્રહ વગેરેથી ભગવાન્ એની ઉપેક્ષા કરે છે, અને તેથી દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ પ્રકારથી સર્વ પ્રકારે લોકથી એને ક્લેશ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં પ્રથમ તો ક્લિષ્ટ થઇને પણ લોકમાંથી વિરાગી થઇ જો કૃષ્ણને ભજે, તો ઉક્ત ન્યાયથી સર્વ પ્રકારે બાહ્ય અને આન્તર લોકનો નાશ થાય છે. ત્યાર પછી 'મત્પરની સાથે મિત્રતા કરેલા ઉપર મારો અનુ-ગ્રહ કરૂં છું' એ ન્યાયથી આ લોક કે પરલોકમાં, પ્રતિબંધ રહિત અનુગ્રહવિષય તે થાય છે. અને અન્ત્ય બીજો તો દુરાગ્રહાદિ દોષથી પ્રભુ તેની સેવાનો અંગીકાર કરતા નથી તો પણ આચાર્યશ્રીની દયાથી '**नैवात्मनः**' એ શ્લોકના ન્યાયથી તત્કૃત પ્રભુગામિ હોવાથી તેનું ભજન વ્યર્થ જતું નથી. પરન્તુ આવા મનુષ્ય ઉપર પ્રભુ અન્ય જન્મમાં અનુગ્રહ કરે છે.

શ્રીપુરુષોત્તમજી આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરી નિજ અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે સંસારી ત્રિવિધ છે. એક સંસારની નિવૃત્તિની ઇચ્છા રાખનાર ભક્ત, દ્વિતીય લૌકાર્થી સેવાનો આગ્રહ રાખનાર, અને સેવાનો આગ્રહ નહિ રાખનાર. આ ત્રણેના ફલ ઉપર કહ્યાં છે.

આ પ્રકારે હીન અધિકારીની વ્યવસ્થા કહીને મધ્યમ અધિકારીને તો જ્ઞાન સહકારી હોવાથી આવશ્યક છે તેથી તે ન હોય તો તેનું શું ફલ એમ આકાંક્ષા થતાં તેને ફલ કેમ થાય છે તે પ્રકાર ઉપદેશે છે. સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન અને પ્રભુસ્વરૂપનું જ્ઞાન એ બન્ને ન હોય તેવો ભક્ત પણ પુષ્ટિ અને મર્યાદાના ભેદથી દ્વિવિધ છે. બન્નેનું ચિત્ત ચંચલ ન થાય તેને માટે આપશ્રી નીચે પ્રકારે આજ્ઞા કરે છે.

ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ॥ १७ ॥
मर्यादास्थस्तु गंगायां श्रीभागवततत्परः ।
अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥ १८ ॥
उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ।
ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥

શબ્દાર્થ—જ્ઞાનના અભાવમાં પુષ્ટિમાર્ગીયે પૂજા-ઉત્સવ-આદિમાં સ્થિતિ કરવી, મર્યાદામાર્ગીયે તો શ્રીભાગવતમાં તત્પર થઇ, શ્રીભાગવતમાં પઠન-વાચન શ્રવણાદિ કરતા શ્રીગંગાજીના તટ ઉપર સ્થિતિ કરવી. પુષ્ટિમાર્ગમાં અનુગ્રહ જ નિયામક છે, એમ સ્થિતિ છે. (મર્યાદામાર્ગીયને જેમ ગંગાજીના તટ ઉપર સ્થિતિ કરવી જ જોઇએ તેમ પુષ્ટિમાર્ગીયને નથી. તેને જ્યાં ભગવદનુગ્રહ હોય ત્યાં જ સ્થિતિ કરવી એમ તાત્પર્ય છે.) મર્યાદામાર્ગીય જ્ઞાની તથા ભક્ત ઉભયને તો ક્રમશઃ મુક્તિ જ ફલ તરીકે પ્રાપ્ત થશે. ભક્તિમાર્ગ જ્ઞાનમાર્ગથી અધિક છે માટે આમ નિરૂપણ કર્યું છે.

જ્ઞાનના અભાવમાં પુષ્ટિમાર્ગીયે તો શ્રીનાથદ્વારાદિ સ્થલે પૂજા-ઉત્સવાદિમાં સ્થિતિ કરવી. પુષ્ટિમાર્ગમાં પૂજાપદ તેને જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેવાની આરંભની પ્રવૃત્તિનું બોધક છે. મન તન્નિષ્ઠ હોય, ચિત્ત જ જો ત્યાં ઉત્સવાદિમાં હોય તો કૃતિ તો અર્થાત્ સિદ્ધ થઇ જાય છે એ જણાવવાને 'પૂજોત્સવાદિ કરવા' એમ નહિ કહેતાં ત્યાં સ્થિતિ કરવાનું જ માત્ર કહ્યું, પરન્તુ મર્યાદામાર્ગમાં અન્ય પ્રકાર છે તે આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે. મર્યાદાસ્થે તો, મર્યાદામાર્ગીયે તો ગંગાજીના સમીપમાં શ્રીભાગવતતત્પર રહેવું. અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગીયે પ્રભુના ઉત્સવસેવા આદિમાં જ્ઞાન ન હોય તો સ્થિતિ કરવી અને મર્યાદામાર્ગીયે તો ભગવચ્ચરણના સંસર્ગવાલા ગંગાજીના સમીપમાં રાજા પરીક્ષિત વા વિદુરની માફક શ્રીમદ્ભાગવતતત્પર થવું, ત્યાં સ્થિતિ કરીને તેવાએ શ્રીમદ્ભાગવતનું જ શ્રવણ-મનનાદિ કરવા-આ સિવાય ઉભયનો બીજો કોઈ અન્ય ધર્મ નથી. તો પણ પુષ્ટિમાર્ગીયમાં કાંઈ વિશેષ છે. જેમ મર્યાદામાર્ગીયને ગંગાજીના સમીપમાં સ્થિતિ કરવીજ જોઇએ એવો નિયમ છે, તેમ પુષ્ટિમાર્ગીયને સ્થિતિ કરવામાં દેશનો નિયમ નથી. આજ સ્થલે રહીને પૂજોત્સવાદિમાં તત્પર થવું એમ નિયમ નથી; પરન્તુ પ્રભુ અનુગ્રહ કરીને જ્યાં સ્થિતિ કરાવે ત્યાંજ તેણે તો રહેવું. પુષ્ટિમાર્ગીયને નિયામક વેદનો વિધિ નથી, પ્રભુનો અનુગ્રહ જ તેનો તો નિયામક છે. મર્યાદામાર્ગીય જ્ઞાની તથા ભક્ત પણ હોય છે. આમના ઉપર જ્યારે પ્રભુ વિશેષ કૃપા કરે છે, ત્યારે પ્રથમ તો તેઓ પુષ્ટિમાર્ગ પ્રાપ્ત કરીને, તન્માર્ગીય પુષ્ટિમાર્ગીય

ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. પરન્તુ જો મર્યાદામાં અંગીકાર કર્યો હોય તો એ બન્ને મર્યાદામાર્ગીય જ્ઞાની તથા મર્યાદામાર્ગીય ભક્ત મુક્તિ જ ફલ તરીકે પ્રાપ્ત કરે છે. આમ નિરૂપણ કરવામાં તાત્પર્ય એ છે કે ભક્તિમાર્ગ જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં અધિક છે એ નિરૂપણ કરવું છે. અર્થાત્ મર્યાદામાર્ગીય જ્ઞાની તથા ભક્ત ઉપર પ્રભુ વિશેષ અનુગ્રહ કરે તો તેઓને પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિની પ્રાપ્તિ થાય, પરન્તુ જો વિશેષ અનુગ્રહ પ્રભુ ન કરે અને મર્યાદામાં જ અંગીકાર કરે, તો એ ઉભયને મુક્તિનીજ પ્રાપ્તિ થાય. 'કદાચિત્ મુક્તિનું દાન કરે છે, પણ ભક્તિયોગ તો નહિ જ' એ વાક્યમાં પરમ ભક્તિને અદેય કહી છે. પરમભક્તિ-પુષ્ટિભક્તિ તો વિશેષ અનુગ્રહભાજનનેજ દાન કરે છે. આ રીતે ભક્તિમાર્ગનો જ્ઞાનમાર્ગ કરતા ઉત્કર્ષ સૂચવાય છે. આ કથન કરવાનું ખાસ પ્રયોજન આ છે, લોકમાં હાલ ભક્તિનું પણ જ્ઞાન ફલ છે, અને તેની મુક્તિ એજ ફલ છે એમ સર્વ કહે છે. ત્યાં જ્ઞાન તો બ્રહ્માત્મ્યૈક્યનું ભાન તે. બ્રહ્મ એટલે અક્ષરાત્મક-અને સર્વ અક્ષરાત્મક હોવાથી સર્વજ્ઞાન, અક્ષરના જ્ઞાનથી તદાત્મક સર્વનું જ્ઞાન. આટલું જ્ઞાન થાય તો પણ અક્ષરાતીત પુરુષોત્તમનો સંબન્ધ તો દૂર દૂર છે. અક્ષરાતીત પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન અક્ષરજ્ઞાનથી કેમ જ થઈ શકે. માટે જ્યારે અર્જુને પ્રભુને અક્ષરભજન અને પુરુષોત્તમના ભજનનું તાત્પર્ય બારમાં અધ્યાયમાં પૂછ્યું ત્યારે પ્રભુએ પણ સ્વભજનમાં અધિકતા જણાવી. ગંગાજીના ત્રણ સ્વરૂપના દૃષ્ટાન્તથી ક્ષર-જગત્, અક્ષર-બ્રહ્મ અને પુરુષોત્તમની ઉત્તરોત્તર અધિકતા સ્પષ્ટ થાય છે, ગંગાદેવી કાંઈ તીર્થાત્મક નથી, પરન્તુ જલને વિષેજ તીર્થાત્મક જાણીને જ્ઞાની થાય છે, અને જ્યારે તીર્થાત્મકથી અતીત દેવતાત્મક ગંગાદેવીનું દર્શન કરે છે ત્યારે જ એનું ભક્તત્વ સિદ્ધ થાય છે. તીર્થાત્મક ગંગાજી છે એમ જ્ઞાનવાળો જ્ઞાની ગંગાજીનું ભક્તિથી દેવીરૂપે દર્શન કરનારની સમાન કાંઇ થઈ શકે? માટે જ 'મને પુરુષોત્તમ જાણીને મનેજ સર્વ ભાવથી ભજે છે એમ પ્રભુએ **'यो मामेवमसंमूढः'** એમ આરંભીને **'भजते मामनन्यभाक्'** એમ શ્રીમુખથી આજ્ઞા કરી. માટે જ્ઞાનમાર્ગીયની પણ, પુરુષોત્તમના જ્ઞાનવાલાને પણ, ભક્તિનિષ્ઠા એજ ફલ છે, તેથી આથી અધિક શું કહેવું? આ તાત્પર્ય અનેક પ્રમાણથી સિદ્ધ છે એમ વિદ્વાનોએ સમજવું. ઋગ્વેદમાં પણ આ મંત્ર કહ્યો છે. **'तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन । आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे'** હે સ્તુતિ કરનારાઓ, ભગવાનના ઉત્કર્ષ-મહાત્મ્યનું વર્ણન કરવામાં તત્પર, પૂર્વ્ય-સર્વથી પ્રથમ-સર્વ કારણના કારણરૂપ તે લોક અને વેદ પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમને આપ જેવા એ છે તેવુંજ તેનું સ્વરૂપ તમે જાણો છો તેથી તમે પણ તથાભૂત છે. ઋતનું સૂનૃતવાણીરૂપ-વેદના ગર્ભરૂપ. પ્રભુએ નિજ ઉદરમાં સ્થિત વેદનો વિશ્વકલ્યાણને માટે બ્રહ્માજીને ઉપદેશ કર્યો. જન્મથી સ્વજન્મથી સંપૂર્ણતાથી, માત્ર ક્ષણયામ માત્રથી નહિ, તેને પૂર્તિયુક્ત સંતુષ્ટ કરો. આ મંત્રમાં યથાર્થરીતે જ્ઞાનવાળાપણું તેમનું કહીને પૂર્ણ જ્ઞાનીઓએ તો પોતાના દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તઃકરણ, જીવ-સર્વને તદર્થેજ-પ્રભુના ભજનમાંજ-એ સર્વનો વિનિયોગ કરવો જોઇએ એમ કહીને ભક્તિમાર્ગમાં વિનિયોગ ઉપદેશે છે. આથી સ્પષ્ટરીતે ભક્તિમાર્ગની જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં અધિકતા સમજાય છે. ભક્તિ વિના કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી એ આશયથી અગાડી કહે છે કે દેહાદિ સર્વનો વિનિયોગ કરવામાં અશક્ત હો તો પણ અખંડ શબ્દબ્રહ્મરૂપ, લૌકિક શબ્દરૂપ નહિ, એવા નામસ્વરૂપને જાણીને તેનેજ વિશેષ વદો. અધિક માહાત્મ્યનું જ્ઞાન ન હોય તો માત્ર તે પ્રભુના નામમાત્રનું કીર્તન કરો. આથીજ ભગવાનનું સ્વરૂપ, એનું માહાત્મ્ય આદિનું જ્ઞાન થશે એ આશયથી નામનું સ્વરૂપ બોધે છે. આ નામ ચિહ્ન છે. ચિહ્ન એ તો ઉપલક્ષણ છે. આ નામ પણ સચ્ચિદાનંદાત્મક છે. નામસ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોય તો નામ સ્વરૂપાદિનો ઉપદેશ કરનાર ગુરુને શરણે જવું એ આશયથી કહે છે કે આપના સંબન્ધી સુમતિ અર્થાત્ આપને નિર્દોષ

પૂર્ણગુણ તરીકે જાણનાર ભગવદ્ભક્તને અમે ભજીએ છીએ. અને એવો ભગવાન્નો ભક્ત પોતાના તેજથી પરના—અન્યના અજ્ઞાનનો નિરાસ કરે છે તે કહેવાને એવા ભક્તને તેજોરૂપ કહ્યો છે. અથવા સદા સ્વહૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણના પ્રાકટ્યથી ઉત્સવાત્મક ભક્તને શરણે જવાનો વેદ ઉપદેશ કરે છે. આથી જ્ઞાનીઓનો ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ ઉપદિષ્ટ થાય છે. આ પ્રકારેજ **'तद्विष्णोः'** **'तद्विप्रासः'** ઇત્યાદિ શ્રુતિસહસ્ર નિરૂપણ કરે છે. આથી 'જ્ઞાનમાર્ગથી ભક્તિમાર્ગ અધિક છે' એ જે આચાર્યશ્રીએ ઉપદેશ્યું તે સૂપપન્ન છે.

હવે જે લોકો તનુજા અને વિત્તજા સેવા જેમ તેમ કરે છે તો પણ જો સ્પષ્ટ રીતે ભક્તિ ન થાય, ત્યારે તેવી સેવાનું શું ફલ એમ આકાંક્ષા થાય તો તે કહેવાને ગંગાજીના દૃષ્ટાન્તનું બીજું પણ તાત્પર્ય આજ્ઞા કરે છે.

भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः ।
अन्यथाभावमापन्नस्तस्मात्स्थानाच्च नश्यति ॥ २० ॥

શબ્દાર્થ—ભક્તિના અભાવમાં તો, ગંગાજીના તીર ઉપર સ્થિતિ કરનાર જેમ પોતાના દુષ્ટ કર્મોથી અન્યથા ભાવ પ્રાપ્ત કરીને તે સ્થાનમાંથી નાશ પામે છે. એવાની ગંગાજીવિષે તીર્થબુદ્ધિ પણ નાશ પામે છે; તેવીજ રીતે ભક્તિ ન હોય તો આવી સેવાકરનાર ભગવત્સાંનિધ્યવાલા દેશમાં પણ નાશ પામે છે.

ભક્તિ ન હોય ને ભગવત્સંનિધિવાલા દેશમાં શ્રીમદ્ગોકુલ શ્રીગિરિરાજ—શ્રીનાથદ્વારાદિ દેશમાં સ્થિતિ કરેતો તેવાનું સર્વ વ્યર્થ છે. આથી ભક્તિની આવશ્યકતા જણાવી. ભક્તિ વિના સર્વ ધુળધાણી છે. ૨૦.

આ પ્રકારે પ્રયોજનસહિત પોતે જે કહ્યું તેનો ઉપસંહાર કરે છે.

एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम् ।
एतद्बुध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થ—આમ સ્વશાસ્ત્રનું સર્વસ્વ ગુપ્ત મેં નિરૂપણ કર્યું છે. પુરુષે આ જાણીને સર્વ સંશયમાંથી વિમુક્ત થવું.

ઉક્ત પ્રકારથી સ્વશાસ્ત્રરૂપ અથવા સ્વશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તરૂપ સર્વસ્વ જે ગુપ્ત છે, સ્વલ્પ કહીને જેમાં બહુ નિરૂપણ કરેલું છે, એવું ગંભીર તાત્પર્યવાલું છે; અને બહિર્મુખોને જે જણાવવા લાયક નથી, તેવું નિરૂપણ કર્યું છે. આ નિરૂપણનું પ્રયોજન એ છે કે આના જ્ઞાનથી સ્વમાર્ગના સંબન્ધી સર્વ સંશયોની નિવૃત્તિ થશે. આનું જ્ઞાન નહિ હોય તો 'સંશયાત્મા વિનાશ પામે છે' એ ન્યાયે બુદ્ધિ અન્યથા થઈ જાય. માટે આ ગ્રન્થનું તાત્પર્ય અવશ્ય જાણવું.

આમ શ્રીપિતૃપાદાબ્જપરાગરસસિક્તહૃત્,
શ્રીવિઠ્ઠલ તત્સિદ્ધાન્તવાઙ્માલા હૃદયે ધરે.

શ્રીમત્પ્રભુચરણ નિજપિતૃચરણ શ્રીમન્મહાપ્રભુચરણને જ પોતાનું દૈવત સમજે છે. અને તેથી ગ્રન્થના આરંભ તથા અન્તમાં શ્રીમદાચાર્યચરણકમલનુંજ સંસ્મરણ કરે છે. નિજ પિતાજીના ચરણકમલના પરાગના રસથી પોતાનું હૃદય ભિંજાયલું છે એમ કહીને શ્રીમન્મહાપ્રભુજી વિષે આપશ્રીએ પોતાની ઉત્કટ ભક્તિ સૂચવી છે, શ્રીમદાચાર્યજીના સિદ્ધાન્તની વાણીરૂપ મોતીની માલા આપશ્રીએ હૃદયમાંજ ધારણ કરી છે એમ કહીને આપશ્રીએ આ ટીકા અનધિકારીઓને માટે પ્રકટ નથી કરી એમ સૂચવ્યું છે.

અહિ આ સિદ્ધ થયું. જેને ભગવાન્ કૃષ્ણ વિષે પરબ્રહ્મ તરીકે જ્ઞાન તેમના અનુગ્રહથી
દૃઢ થયું છે અને તેવો વિશ્વાસ અને ભક્તિ સ્વતઃસિદ્ધ છે, તેને આ શાસ્ત્રમાં તનુજાવિ-
ત્તજા સેવાજ પ્રથમ સાધન છે. આ સેવા જો નિબન્ધમાં દર્શાવેલા પ્રકારની થાય છે તો
લૌકિક વિષયોવિષે વૈરાગ્યવગેરેથી સંસારનું દુઃખ નિવૃત્ત કરતી અક્ષર બ્રહ્મ એ ભગવાન્નું અધિષ્ઠાન
છે, ધામ છે, એમ બોધ કરતી, 'चेतस्तत्प्रवणं सेवा' એમાં કહેલી સર્વાત્મભાવરૂપ માનસી સાધે
છે. માનસી સેવા સિદ્ધ થાય ત્યારે બહાર ભગવાન્નું પ્રાકટ્ય થતાં ભગવાન્માં એકતાનતાથી
કામચાર થાય છે. સર્વ મનોરથની પૂર્તિ ભગવાન્થી જ થઇ જાય છે. આ પ્રમાણે મુખ્ય અ-
ધિકારીની ફલપર્યન્તની કક્ષાઓ છે. પરન્તુ જેનો તેવો અધિકાર નથી, તેણે તો ભગવાન્માં
પરબ્રહ્મ તરીકેના જ્ઞાનને અર્થે સાધનસેવા કરતા બ્રહ્મવાદદ્વારા ભગવાન્માં બુદ્ધિ સ્થાપવા માટે
પૂર્વોક્ત રીતિથી તે જ કરવી. આ પ્રથમથી કાંઇક ન્યૂન સાધનકક્ષા છે. આનું જ કથન નિબ-
ન્ધમાં આચાર્યશ્રીએ 'જ્ઞાની જો કૃષ્ણને ભજે તેથી અધિક પર નથી' એ અવતરણયુક્ત કારિકામાં
ઉપદેશ્યું છે. આ પ્રકારની સેવામાં પોતે સેવક છે–દાસ છે–એવું જ્ઞાન ઉપયોગી છે. આમાં
પણ જો અધિકાર ન હોય તો એવા મર્યાદાપુષ્ટને શુદ્ધ જીવના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.
એ જ્ઞાન થતાં પોતાનો આત્મા અક્ષરબ્રહ્માત્મક છે એમ ભાન થતાં પોતાનેવિષે જ ભક્તિથી
કૃષ્ણનું દર્શન કરે છે. અને તેમ કરવાથી અગાડી પુરુષોત્તમમાં સાયુજ્ય થાય. આ મધ્યમ
સાધનકક્ષા છે. તેથી સેવા કરતા આવા અધિકારીએ જીવ અને ભગવત્સ્વરૂપના જ્ઞાનને અર્થે
પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો. જેનો અહિ પણ અધિકાર નથી, તે તો સ્વશરીર, પુત્ર, વિત્ત વગેરેમાં
અભિમાનવાલો સંસારી છે. આ તો સેવા કરતા ભગવદુપયોગી પદાર્થની અપ્રાપ્તિથી દુઃખી થાય
છે. તેથી સારીરીતે સેવાનો નિર્વાહ થતો નથી, આવાની સેવા નભતી નથી. તેથી સંસારાસક્તિની
નિવૃત્તિ માટે તેવાએ સ્વપ્રતિષ્ઠ, લીલાવિશિષ્ટ ભગવાન્નું ચિન્તન વિશેષે કરી કરવું. આ તૃતીય
અધમ જઘન્ય કક્ષા છે. જે સંસારીની વલી લોકાર્થિતાની નિવૃત્તિ થતી નથી, તે જો યથોક્ત શરીર
અને દ્રવ્યથી સેવા કરે છે, તો તેની પરીક્ષાર્થ અથવા પ્રારબ્ધના ભોગને લઇને પ્રભુકૃત વિલંબથી
સંસારના વિષય લોકથી જ કલેશ થાય છે; તોપણ જો સેવા ત્યજે નહિ, તો આસક્તિના વિષય
લોકનો નાશ થાય છે. આવો અધિકારી જો પુષ્ટિમાર્ગીય હોય તો તેણે ગમે ત્યાં ભગવદ્ધામમાં–
દેશવિશેષમાં સ્થિતિ કરીને પૂજા ઉત્સવાદિક કરવા, (શ્રીભાગવતના પાઠ શ્રવણમાં તત્પર થઇને);
જો એ મર્યાદામાર્ગીય હોય તો તેણે ગંગાજીના તટ ઉપર સ્થિતિ કરીને શ્રીભાગવતનું શ્રવણ,
પઠન, આવૃત્તિ પોતાના અધિકારાનુસાર કરવા. આ ચોથી કક્ષા છે. આ ઉભયને પણ તેમના
અધિકાર પ્રમાણે સ્વલ્પ વા મહાન્ ક્રમથી તેમનું ચિત્ત તત્પ્રવણ થાય તો યથાધિકાર સિદ્ધિ
થાય છે. તેને વૈકુંઠાદિ લોકમાં સેવામાં ઉપયોગી દેહની પ્રાપ્તિ ફલ તરીકે થાય છે, સાયુજ્ય નહિ.
જેને તનુ વગેરેથી સેવા કરવા છતાં ભક્તિ પણ ન થાય, તે તો પંચમ આરૂઢપતિત થઈ, જન્મ
પ્રાપ્ત કરતો સંસારનો અભિનિવેશ શિથિલ થતાં બહુ જન્મે મુક્ત થાય છે. સંસારમાં અત્યન્ત
આસક્તિ હોય તો મુક્તિ પણ ન થાય. માટે સંસારાવેશ ત્યજનારાએ ભક્તિને અર્થે તનુજા વિ-
ત્તજા સેવામાં પ્રથમ યત્ન કરવો. ત્યાં આ પ્રકાર છે. શરીરાદિથી સેવા કરનારને અધિકારભૂત
આત્મનિવેદન આવશ્યક છે. આત્મનિવેદન કરીને સેવા કરતા પૂર્વ દોષની નિવૃત્તિ અને અગ્રિમ
પછીના દોષોનો અસંસર્ગ થાય છે. સિદ્ધાન્તરહસ્યમાં કહેલી રીતિથી અસમર્પિતના ત્યાગાદિ-
રૂપ બહિરંગ સાધન, સંપત્તિ હોય તો, અવશ્ય કરવાં. આપત્તિમાં તો નવરત્નમાં કહેલી રીતિએ
કરવું. ભગવાન્નો અપરાધ થાય તો અન્તઃકરણપ્રબોધમાં કહેલી રીતિથી ભાવના કરવી. વિવે-
કધૈર્યાશ્રયમાં કહેલી રીતિથી વિવેકાદિ પણ સંપાદન કરવા. ત્યાર પછી વિશ્વાસ દૃઢ થતાં ભ-
ક્તિવર્ધિનીમાં કહેલી રીતિથી ભક્તિબીજનું દાર્ઢ્ય સંપાદન કરવું. ભક્તિબીજ દૃઢ ન થયું હોય

તો નિબંધમાં કહેલી રીતિથી પરિચર્યાદિથી પૂજા કરવી. અને નામાવલીના પાઠથી પ્રેમ આસક્તિ અને વ્યસન સંપાદન કરવા–ત્યારે વ્યસન દૃઢ સિદ્ધ થતાં, પ્રેમ દૃઢ થતાં, સંન્યાસનિર્ણયમાં કહેલી રીતિથી ત્યાગ કરવો. ત્યારે ભગવત્પ્રસાદ પ્રાપ્ત થતાં નિરોધલક્ષણમાં કહેલી રીતિથી નિરોધના ઉત્કર્ષની સિદ્ધિ થાય. ત્યારે જ ફલસિદ્ધિ થાય એમ આચાર્યચરણના દાસોએ વિશેષ ભાવના કરવી. અન્ય પણ ગ્રન્થો અત્રજ શેષ તરીકે યથાસંભવ યોજવા. આ દિશા.

આમ શ્રીપ્રભુપાદાબ્જપ્રસાદ પ્રેરણાવડે.
સ્વીય સિદ્ધાન્તવાઙ્માલા કૃપાથી દીપતી થઈ. ૧

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

सिद्धान्तनवनीत.

સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં વિશ્વકલ્યાણાર્થ જે સિદ્ધાન્ત આચાર્યશ્રીએ ઉપદેશ્યો તે સર્વથા સર્વદા ગોપનીય છે. એ સિદ્ધાન્તનું રક્ષણ તદનુસાર વર્તનથી જ થઈ શકે. આ ગ્રન્થ આપશ્રીએ નિજ સેવકોને માટે લખેલો છે. અને નિજ સેવકોને આચાર્યશ્રીનો શબ્દ જ પરમ આપ્ત હોવાથી, આપશ્રી અત્ર પ્રમાણાદિની ચર્ચા કરતા નથી. આપશ્રીના સેવકો તો આપશ્રીના શબ્દને જ પ્રમાણરૂપ માને છે, અને તેથી તેમને આચાર્યશ્રીના શબ્દ વિના પ્રમાણાન્તરની અપેક્ષા નથી. આચાર્યશ્રીએ ષોડશ ગ્રન્થ નિજ સેવકોને માટે જ લખ્યા છે, તેથી આ કોઈ ગ્રન્થમાં આપશ્રી કયા પ્રમાણને આધારે ઉપદેશ કરે છે તે દર્શાવતા નથી. અર્થાત્ આ ગ્રન્થમાં પણ પ્રમાણની ચર્ચા આપશ્રીએ કરી નથી. તેમ ફલની ચર્ચા અત્ર નથી. ફલવિષયક નિર્ણય તો આપશ્રી સેવાફલમાં કરે છે. અત્ર તો આપશ્રી મુખ્યતઃ સાધન અને તદુપયોગી પ્રમેયનું સૂક્ષ્મમાં નિરૂપણ કરે છે. કલિકાલના મંદ સુમંદમતિ જીવો વેદોક્ત સાધન યથાસ્થિત આચરીને સ્વકલ્યાણ સિદ્ધ કરે એ આપશ્રીને અશક્ય લાગ્યું. આ પરિસ્થિતિમાં દૈવીસંપદ્વાલા જીવો પ્રભુમાર્ગે કેવી રીતે જઈ શકે તદર્થ આપશ્રીએ વિચાર કર્યો; અને ભગવદાજ્ઞાનુસાર ભગવત્પ્રેરણાથી જે તાત્પર્ય આપશ્રીને સ્ફુર્યું તે આપશ્રીએ આ ગ્રન્થમાં સંગ્રથ્યું છે. નિજજનોના અધિકારાનુસાર ભિન્ન ભિન્ન સાધન આપશ્રી બોધે છે.

પ્રથમ તો આપશ્રીએ જોયું કે જીવને ભગવન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવામાં પ્રતિબંધક મહાન્માં મહાન્ બે પદાર્થ છે. એક અહન્તા અને બીજી મમતા. સંસારમાં સર્વ અનર્થનું મૂલ આ સાંસારિક અહન્તામમતા છે. જીવની અહન્તા એ દેહસ્થિત છે, અને મમતા એ વિત્તાદિમાં સ્થિત છે. જો કોઇ પણ પ્રકારે જીવ નિજ દેહ અને વિત્તાદિનો વિનિયોગ સ્વાર્થ નહિ કરતાં, ભગવદર્થ કરતાં શિખે, તો ભગવદનુગ્રહથી તે પ્રકારના આચરણનું સાતત્ય થતાં, આ જીવની અહન્તામમતા ભગવદીય થઇ જાય છે. હું ભગવાનનો છું, આ વિત્ત, ગૃહ, સ્ત્રી, પુત્રાદિ મારા નથી, મદર્થ નથી, પરન્તુ જે વિશ્વનિયન્તાએ કૃપાથી મને એ દાન કર્યા છે, તેના છે, અને તદર્થ જ એ સર્વનો વિનિયોગ થાય, ત્યારે જ તે દાનની સાર્થકતા થાય, એમ સ્વદાસ્યધર્મ સ્ફુરે છે. પ્રભુનું દાસ્ય જ પરમ હિતકારી છે એમ સહજ સ્ફુરે છે. નિજ દેહ અને દ્રવ્યાદિનો જેટલે અંશે વિનિયોગ પ્રભુમાં ન થાય, અને સ્વાર્થ થાય, તેટલે અંશે પોતાના દાસ્યધર્મમાં ન્યૂનતા રહે છે એ પણ સ્ફુરે; એ ન્યૂનતા સ્ફુરતાં હૃદયમાં ભગવદર્થ તન્મિલનાર્થ ક્લેશ અને તજ્જન્ય

દીનતા પણ સિદ્ધ થાય. આ પ્રકારે ભગવદેકતાનતાદ્વારા સિદ્ધ થયલી દીનતા પ્રભુપ્રસન્નતા સંપાદન કરવામાં કારણભૂત થઇ પડે છે. પ્રભુ પ્રસન્ન થયા તો પછી જીવનું અન્યત્ કર્તવ્ય અવશિષ્ટ રહેતું જ નથી. આ પ્રકારની કાંઈક વિચારશ્રેણિથી આચાર્યશ્રીએ યજ્ઞાદિ વેદોક્ત, વા યોગાદિ તંત્રોક્ત સાધન ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે નિજજનોને બોધ્યા નહિ, પરન્તુ તનુજા અને વિત્તજા સેવા જ ઉપદેશી. અહં અને મમનો પ્રભુમાં વિનિયોગ થાય એટલે મન પણ પ્રભુમાં પરોવાઈ જાય. જ્યાં ચિત્ત પ્રભુમાં પરોવાયું, પછી સંસાર–પ્રતિબંધક–અજ્ઞાન–ટકી જ કેમ શકે. આ રીતે જે કાર્ય–પ્રભુમાં જ એકતાનતા–અનન્ત પ્રકારના વેદોક્તાદિ સાધનથી પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ જ છે, તે જો નિજજનો આપશ્રીનો ઉપદેશ અનુસરીને તદનુસાર આચરણ કરે, તો વિના પ્રયત્ને સિદ્ધ થઈ જાય છે. આનું જ નામ પુષ્ટિમાર્ગ. જે કાર્ય આમરણાન્ત કષ્ટસાધ્ય સાધનથી સિદ્ધ થતું નથી, તે ભગવદનુગ્રહથી અનાયાસે જ સિદ્ધ થઈ જાય, એ જ આચાર્યશ્રીના ઉપદેશની ઉત્કૃષ્ટતા સિદ્ધ કરે છે. આ પ્રકારની તનુજા વિત્તજા સેવાદ્વારા માનસી સેવાની સિદ્ધિમાં જે પ્રતિબંધક છે તે શ્રીમત્પ્રભુચરણ સ્વકૃત વિવૃતિમાં બોધે છે. આ સેવામાં અર્થ–સ્વાર્થ–લૌકિક અર્થનો સંબન્ધ થવો ન જ જોઇએ. અર્થ–દ્રવ્ય–લઇને સેવા કરનાર અને અર્થ–દ્રવ્ય–આપીને સેવા કરાવનાર–ઉભય સેવા કરતા નથી. આ ઉભય પ્રકારની સેવા માનસી સેવા સિદ્ધ કરતી નથી, તેમ અહન્તામમતાત્મક સંસારની નિવૃત્તિ કે બ્રહ્માવબોધ કરતી નથી. આ પ્રકારની સેવા તો લૌકિક અર્થને માટે થતી હોવાથી કલેશજનક થાય છે. પરન્તુ આમ કલેશ થવાં છતાં પણ જો સેવા કર્યા કરાય, તો કવચિત્ પ્રભુના અનુગ્રહથી લૌકિક અર્થની કામના નિવૃત્ત થવાથી, લોકનો લૌકિકતાનો નાશ થાય છે. અને તેમ થતાં આ જન્મમાં કે જન્માન્તરમાં ભગવદનુગ્રહથી આવા અધિકારીને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સંપ્રદાયમાં આધુનિક સમયમાં સકલ જીવન પ્રભુનિધિની સેવા કરવા છતાં સંસારમાં જ મગ્ન સંદિરના પરિચારકો જે જોવામાં આવે છે, તેનું મુખ્ય કારણ આ લૌકિક અર્થ–દ્રવ્યનો સંબન્ધ જ છે. આવો લૌકિક સંબન્ધ ન થાય, તેને માટે શ્રીમત્પ્રભુચરણ સ્વયં નિજજનોના નિર્વાહક થયા, અને આચાર્યશ્રીના ઉપદેશનો સાક્ષાત્ દૃષ્ટાન્તદ્વારા પરિચય અખિલ વિશ્વને કરાવ્યો. શ્રીમત્પ્રભુચરણની પદ્ધતિથી જેટલે અંશે સાંપ્રદાયિકો વિમુખ થયા, તેટલેજ અંશે આચાર્યશ્રીના વરેણ્ય ઉપદેશનું સંપૂર્ણ ફલ પ્રાપ્ત થવાને અનધિકારી બન્યા. પરન્તુ આ રીતે આચાર્યશ્રીના સુન્દર ઉપદેશને કોઈપણ પ્રકારે બાધ આવતો નથી. વાણિજ્ય–વ્યાપાર–ભગવત્સંબન્ધમાં પ્રતિબંધક થાય એ સર્વથા નિર્વિવાદ જ છે. આ પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયલાઓનું કર્તવ્ય સાધન આપશ્રીએ ઉપદેશ્યું છે, એટલુંજ નહિ પરન્તુ જેઓની પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રથમ પ્રવૃત્તિ થાય છે તેમણે શું કરવું તે પણ આપશ્રી અત્ર ઉપદેશે છે. જે પુષ્ટિમાર્ગસ્થ હોય તેવાએ તો ગમે તે ભગવદ્ધામમાં ગમે તે દેશમાં અને કાલમાં જ્યાં પ્રભુની પૂજા–સેવા–ઉત્સવાદિ–થતાં હોય ત્યાં સ્થિતિ કરવી. પુષ્ટિમાર્ગસ્થ આ હોવાથી ભગવદનુગ્રહ જ એનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. દેશકાલાદિ નહિ; પુષ્ટિમાર્ગીયનો પ્રધાન વિશ્વાસ પ્રભુ ઉપર જ રહે છે. પરન્તુ જે મર્યાદાસ્થ હોય તેને દેશકાલાદિની અપેક્ષા પડે છે. તેવાએ તો ગંગાજી જેવા પવિત્ર ભગવત્સંબન્ધયુક્ત સ્થલે સ્થિતિ કરીને શ્રીમદ્ભાગવત વિષે તત્પરતા રાખવી. આમ કરવાથી આવા પ્રાથમિક અધિકારી પણ ક્રમશઃ ઉત્તમ ભગવદીય થતા, માનસીસેવાની સિદ્ધિરૂપ દાન પ્રભુ તેમને કરશે. પરન્તુ આ પણ જો ભક્તિ હોય તો. ભક્તિવિનાનું સર્વ ધુલધાણી છે. કોઈ પણ પ્રકારે પ્રભુ વિષે પ્રેમ જીવનો સિદ્ધ થાઓ એજ આચાર્યશ્રીનું હૃદય છે. સર્વ સાધનનો વિનિયોગ પણ પ્રભુ વિષે પ્રેમ સિદ્ધ કરવામાં છે. પ્રેમ સિદ્ધ થાય તો પછી આસક્તિ અને વ્યસનનું દાન પ્રભુ કરે. અને તે થાય એટલે જીવન સફલ થયું ગણાય. આજ તાત્પર્ય શ્રીમત્પ્રભુચરણે નીચેના શ્લોકમાં સુંદર રીતે ગ્રથ્યું છે.

તેનો જ અત્ર ઉપન્યાસ કરીશું. **श्रीवल्लभाचार्यमते फलं तत्प्राकट्यमत्राव्यभिचारी हेतुः । प्रेमैव तस्मिन् नवधोक्तभक्तिस्तत्रोपयोगोऽखिलसाधनानाम् ॥ १ ॥** અર્થાત્ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં ઉપદિષ્ટ સાધન કરતાં પ્રભુમાં પ્રેમાદિ સિદ્ધ થાય, અને તે સિદ્ધ થાય એટલે સેવાફલાદિમાં ઉપદિષ્ટ પરમ ફલ ભગવત્પ્રાકટ્ય થાય એજ આચાર્યશ્રીનો નિજજનોને માર્મિક ઉપદેશ છે.

સેવાફલમાં ઉપદિષ્ટ ફલ પરલોકમાં સિદ્ધ થાય છે, તદુપરાન્ત આ લોકમાં આ પ્રકારની સેવાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયલાને સાંસારિક દુઃખની નિવૃત્તિ અને સર્વત્ર બ્રહ્મભાવબોધ થવાથી અખિલ વિશ્વમાં બ્રહ્મભાવ ભગવદ્ભાવ પણ સ્ફુરે છે. આ બે અવાન્તર–ગૌણ–ફલરૂપ છે. આચાર્યશ્રી તો સર્વ લક્ષણસંપન્ન છે. કવચિત્ પરમ યાજ્ઞિક હોવાથી શુદ્ધ વૈદિક અગ્નિહોત્રાદિ કરે છે; કવચિત્ પુષ્ટિમાર્ગીયવત્ શ્રીજગન્નાથાદિ ભગવદ્ધામોમાં પૂજાપ્રવાહ ઉત્સવાદિમાં સ્થિતિ કરે છે, કવચિત્ તનુજા વિત્તજા સેવા પ્રભુની કરે છે, કવચિત્ મર્યાદાસ્થ થઇને ભગવચ્ચરણસંબન્ધિની શ્રીગંગાજીના તટ ઉપર વિરાજીને શ્રીમદ્ભાગવતતત્પર થાય છે, કવચિત્ ગૃહમાં સ્થિતિ કરીને, અવ્યાવૃત્ત થઇને, પૂજાશ્રવણાદિથી કૃષ્ણને ભજે છે, અથવા કવચિત્ મર્યાદાપુષ્ટિના ઉભય ધર્મ એક જ સમયે પોતાનામાં પ્રકટ દર્શાવવાને મર્યાદામાર્ગીય વૈદિક ત્રિદંડ સંન્યાસ ધારણ કરી, શ્રીગોપીજનવત્ પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્વિરહાનુભવાર્થ ત્યાગ પણ સાથે કરે છે, અને મર્યાદામાર્ગીય વૈદિક રીતિથી ગંગાજીમાં પ્રવેશ કરીને સૂર્યદ્વારથી વિરજ વ્યાપિવૈકુંઠાદિ ભગવદ્ધામમાં પધારે છે, અને તેની જ સાથે આનન્દમય શ્રીકૃષ્ણ આત્માનંદ–શ્રીગોપીજનના ભાવસમુદ્રના તરંગમાં વિહરતા શ્રીકૃષ્ણમાં સ્થિતિ કરતાં, તેનું જ ચિન્તન કરતાં, નિત્ય નૂતન લીલામાં પ્રવેશ કરે છે. આવી રીતિથી આચાર્યશ્રીએ નિજજનોના કલ્યાણાર્થે અનન્ત સાધન સિદ્ધ કર્યાં છે, છતાં એ સર્વમાં પરમ ત્યાગ કરવાનો નિજજનને ઉપદેશ સ્પષ્ટ કરતા નથી. સંન્યાસનિર્ણયમાં વિરહાનુભવાર્થ ત્યાગ ભગવદાજ્ઞા હોય તો ગ્રહણ કરવો એમ આપશ્રી બોધે છે, છતાં આ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં તો ત્યાગનું સૂચન પણ કરતા નથી. તેમાં આ કારણ હોય એમ દિશે છે. ત્યાગ બે પ્રકારનો હોઇ શકે. એક વૈધ વેદોક્ત–મર્યાદામાર્ગીય, અને બીજો અવૈધ પુષ્ટિમાર્ગીય. પૂર્વ કહેલામાં પતનનો બહુ જ ભય રહે છે. ઘણા સંન્યાસીઓને આપણે પાખંડી શું નથી જોતાં? દ્વિતીય તો ભગવદાજ્ઞાથી જ સિદ્ધ થતો હોવાથી આપશ્રીએ તદ્વિષયમાં નિજ આજ્ઞાની આવશ્યકતા ન માની હોય એમ સંભવ છે. વલી સામાન્ય રીતે ત્યાગ એ બહુ દુર્લભ અધિકારમાં સિદ્ધ થઈ શકે. એવા મહાભાગ્યવાન્ તો કોટિમાં પણ વિરલ હોઇ શકે. આજ કારણથી અત્ર ત્યાગનો ઉપદેશ નહિ કરતાં આપશ્રીએ તનુજાવિત્તજા સેવાદ્વારા સર્વવસ્તુનો ભગવદર્થ વિનિયોગ બોધ્યો છે. આચાર્યશ્રીના પછી શ્રીમત્પ્રભુચરણ અને તદ્વંશજોએ પણ તેનો આશ્રય લીધો છે, અને નિજસેવકોને પણ તે જ અનુસરવાને ઉપદેશ્યું છે. વસ્તુતઃ આવો ભગવદર્થ વિનિયોગ પણ ત્યાગ જ છે. તારતમ્ય એટલું જ કે આ ત્યાગ–ભગવદર્થ વિનિયોગ–ગુડવેષ્ટિત કટુ ઔષધ જેવું સાધારણ પણ અધિકારીને ગ્રહણયોગ્ય થઈ પડે છે. જ્યારે કેવલ ત્યાગ કટુ ઔષધવત્ ગ્રહણ કરવો પણ કઠિન થઇ જાય. આજ આશયથી આપશ્રીએ અત્ર કૃષ્ણસેવા તનુજા–વિત્તજા–સદા કરવી, અને તેમ કરવાથી–માનસી–સર્વાત્મભાવરૂપ– વ્યસનરૂપ–નિરોધરૂપ–ત્યાગરૂપ–સેવા પ્રભુના અનુગ્રહથી સિદ્ધ થશે એમ ઉપદેશ્યું છે. દાદરને છેલ્લે પગથીએ છલંગમારીને જવા કરતાં, દરેક પગલે ચઢીને ત્યાં પહોંચવામાં પડવાનો સંભવ ઓછો રહે છે એ તો સર્વમાન્ય છે; તેવી રીતે ગૃહમાં સ્થિતિ કરીને તનુજાવિત્તજા સેવા કરતાં, સર્વવસ્તુનો ભગવદ્વિનિયોગ થતાં, માનસીસેવા સિદ્ધ થાય, અને તે થતાં, ત્યાગ–નિરોધ–સર્વાત્મભાવ વ્યસન–પણ સિદ્ધ થાય. વ્યસન પ્રાપ્ત થયું એટલે કૃતાર્થતા થઇ જ એમ સમજવું. સંસાર તો ટકી શકે જ ક્યાંથી; અને ભગવાન્નું જ ભાન સર્વત્ર થતાં સર્વત્ર ભગવદ્ભાવ પણ સિદ્ધ થાય; બ્રહ્મભાવબોધ થાય. આ લોકમાં આ જ અવા-

ન્તર ફલનો સાક્ષાદ્ અનુભવ થાય. અને પરલોકમાં અધિકારાનુસાર સેવાફલમાં ઉપદિષ્ટ અલૌકિકસામર્થ્યાદિ પણ પ્રભુ દાન કરે. આ પ્રકારે આચાર્યશ્રીની ભક્તિમાર્ગીય પરમ ત્યાગની સ્થિતિ કરતાં, શ્રીમત્પ્રભુચરણાદિની આવી અત્યાગની કક્ષા, ગૃહમાં સ્થિતિ કરીને ભગવદ્ભજન કરનારની દશા–કાંઇક ન્યૂન ભાસે,. તોપણ કેવલ જ્ઞાનીના બ્રહ્મભાવ કરતાં તેવાઓના ભગવદ્ભાવાદિમાં વિશેષ છે. આ જ તાત્પર્ય આચાર્યશ્રીએ **'ब्रह्मभावात्तु भक्तानां गृह एव विशिष्यते'** એ નિબન્ધકારિકામાં ઉપદેશ્યું છે.

આ પ્રકારે પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં ઉપદિષ્ટ સાધનનો નિષ્કર્ષ જાણીને, આચાર્યશ્રીએ ઉપદિષ્ટ પ્રમેયના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ. નિજજનનું કર્તવ્ય–સાધન– અને જ્ઞાતવ્ય–પ્રમેય–એ બેનું નિરૂપણ આચાર્યશ્રીએ અત્ર કર્યું છે. ઉપર દર્શાવેલી સાધના કરવાથી શું લક્ષ્ય છે તે આપશ્રી અત્ર જણાવે છે. ઉક્ત સાધનના આચરણમાં યાવદુપયોગી પ્રમેય જ આપશ્રી અત્ર ઉપદેશે છે. આપશ્રી પ્રથમ તો સેવા સદા કરવી એમ ઉપદેશે છે; અને તે સેવા પણ કૃષ્ણની જ. કૃષ્ણશબ્દથી આચાર્યશ્રી જે મૂલ વસ્તુ–પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ–તેનું જ કથન કરે છે. સેવા પણ ઉત્તમોત્તમની, અન્યની નહિ. કૃષ્ણનું જ પરમ સેવ્યત્વ આપશ્રીને અભીષ્ટ છે, તેથી 'પરબ્રહ્મ તો કૃષ્ણ જ છે' એટલું જ નિજજનોને ઉપદેશી દે છે. નિજજનોએ તો આચાર્યશ્રીના શબ્દ ઉપર અવલંબીને કૃષ્ણનું જ પરબ્રહ્મત્વ–પુરુષોત્તમત્વ–સ્વીકારીને તેની જ સેવા કરવી. આચાર્યશ્રીના મતે કૃષ્ણ વિના અન્ય લોકાદિ વા જીવાદિની સેવા કરવા જવાની વૃત્તિ થાય તો સેવામાર્ગની ઉત્કૃષ્ટતામાં ન્યૂનતા આવે છે. આ જ આશયથી શ્રીહરિરાયચરણ પણ ઉપદેશે છે કે ભજનમાં પ્રતિબંધ સંપાદન કરીને વૃથા–લોકાનુરોધ લોકની અનુવૃત્તિ–અનુસરણ–પુષ્ટિમાર્ગીયોએ ન કરવું. કૃષ્ણનું પુરુષોત્તમત્વ આદિ શાસ્ત્ર પ્રમાણોથી આપશ્રી અત્ર સિદ્ધ કરતા નથી, કૃષ્ણનું શાસ્ત્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમત્વ જેવું છે તેવું શ્રીપુરુષોત્તમજીએ સ્વકૃત પ્રકાશમાં દર્શાવ્યું છે. અને શાસ્ત્રદ્વારા કૃષ્ણની પુરુષોત્તમતા જાણવાની ઇચ્છાવાલાઓએ તત્પ્રકાશ અને તદનુવાદ ગુર્જરભાષામાં અત્ર મુદ્રિત છે તે જોવા. તથાપિ નિજજનોને કૃષ્ણનું પરબ્રહ્મત્વ તો આપશ્રીને બોધવું જ છે, અને તે આપશ્રી ગંગાજીના દૃષ્ટાન્તથી અત્યન્ત સરલ રીતે બોધે છે. પ્રથમ તો ગંગાજીના દૃષ્ટાન્તથી કૃષ્ણના ત્રણ સ્વરૂપનો બોધ કરે છે. જેમ ગંગાજીના પ્રવાહ તીર્થ અને દેવી એમ ત્રણ સ્વરૂપ છે, તેમ કૃષ્ણના જગત્, અક્ષર, અને પુરુષોત્તમ એમ ત્રણ સ્વરૂપ છે. જેમ પ્રવાહ આધિભૌતિક રૂપ ગંગાજીનું છે, તેમ જગત્ એ પરબ્રહ્મનું આધિભૌતિકરૂપ છે; તીર્થરૂપ એ ગંગાજીનું આધ્યાત્મિક રૂપ છે, તેમ અક્ષરબ્રહ્મ એ પુરુષોત્તમ કૃષ્ણનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે. જેમ ગંગાદેવી ગંગાજીનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે તેમ કૃષ્ણ–પુરુષોત્તમ એ આધિદૈવિક રૂપ છે. તાત્પર્ય કે જેમ પ્રવાહ, શક્તા–તીર્થ અને દેવી એ ત્રણે સ્વરૂપ એક જ ગંગાજીના હોવાથી અભિન્ન છે, તેમ પુરુષોત્તમ–અક્ષર–અને જગત્ એ ત્રણે સ્વરૂપ એક જ કૃષ્ણના હોવાથી અભિન્ન છે. આ પ્રકારે કૃષ્ણના ત્રણ સ્વરૂપ દૃષ્ટાન્તથી બોધીને જગત્–આધિભૌતિકના સંબન્ધમાં જે વિવિધ મત પ્રચલિત છે તે પણ દર્શાવ્યા છે. માયાવાદીઓ જગત્‌ને માયિક, સાંખ્યો એને સગુણ, નૈયાયિકાદિ એને કાર્ય, અને મીમાંસકાદિ એને સ્વતંત્ર માને છે. આપશ્રીને શ્રૌત મત સંમત છે, તેથી **'तदात्मानं स्वयमकुरुत, स एतावान् आस'** ઇત્યાદિ શ્રુતિબલથી જગત્ એ બ્રહ્મનો એક પ્રકાર જ છે એમ જણાવે છે. જગત્ એ આત્મસૃષ્ટિ આત્મકૃતિ છે; અને ભગવન્નિષ્ઠ ભગવદીયોને જગત્‌ની પરમ નિર્દોષતા સ્ફુરે છે. ભગવન્નિષ્ઠ નિર્ગુણ છે, તેથી જગદ્ પણ તેને નિર્દોષ ભાસે છે. પરન્તુ સગુણોપાસક પ્રાવાહિક જીવો આ આધિભૌતિક સ્વરૂપને બ્રહ્મભાવની દૃષ્ટિથી જોઈ શકતા નથી. તેમને તો આ જગત્ ત્રિગુણાત્મક લાગે છે. ગંગાજીના દૃષ્ટાન્તથી આ તાત્પર્ય સ્ફુટ થતું ન હોવાથી આચાર્યશ્રી વિશેષ જગત્‌ના

સંબન્ધમાં કહે છે. આ ત્રિગુણાત્મક જગત્‌ના નિયામક સગુણ દેવતાઓ છે. રાજસ જીવોના નિયામક બ્રહ્માજી છે, તામસોના શિવજી અને સાત્વિકોના વિષ્ણુ છે. જ્યારે ભગવદીયો પ્રભુનિષ્ઠના તો નિયામક તદાત્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે. સાત્ત્વિક રાજસ તામસ જીવોનો કામચાર સગુણ દેવતાઓથી છે, જ્યારે નિર્ગુણ ભગવદીયોનો કામચાર નિર્ગુણ શ્રીકૃષ્ણથી થાય છે. આચાર્યશ્રીનું તાત્પર્ય કેવલ ભગવન્નિષ્ઠ હોવાથી જ યોગિશ્રીગોપેશ્વરજી ષોડશગ્રન્થમાં પ્રતિપાદિત સિદ્ધાન્તને નિર્ગુણ અને મુખ્ય કહે છે. આ પ્રકારે ભગવદીયોનું જગત્ પણ નિર્ગુણ અને નિર્દુષ્ટ છે, અને તદન્તર્ગત ભગવત્સેવાપરિકર પણ નિર્ગુણ અને નિર્દુષ્ટ છે એ બોધ કરવાને આપશ્રીએ બ્રહ્મવાદદ્વારા કૃષ્ણમાં બુદ્ધિના વિધાન કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

આ પ્રકારે કૃષ્ણની ઉત્તમોત્તમતા દર્શાવી તેનું પરમ સેવ્યત્વ અને જગત્ એ બ્રહ્મરૂપ છે એમ જણાવી તેનું નિર્ગુણત્વ અને નિર્દુષ્ટત્વ ઉપદેશીને જીવનું સ્વરૂપ પણ ઉપદેશે છે. જેમ જગત્‌નું સ્વરૂપ સેવાપરિકરની નિર્ગુણતા અને નિર્દુષ્ટતા બોધવાને ઉપદેશ્યું, તેમ જીવનું સ્વરૂપ બોધીને તેનું સહજ દાસત્વ અને કૃષ્ણસેવા જ તેનું કર્તવ્ય એક જ છે એમ બોધ્યું છે. જીવો અક્ષરાત્મક છે. આ અક્ષર ભગવાન્‌નું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે. ભગવદ્ધામરૂપ પણ એ જ છે. ભગવાન્‌ના ચરણરૂપ પણ એ જ છે. ગણિતાનન્દ પણ તે જ છે. ચરણમાં સ્થિતિ દાસ જ કરે. શેષ સંકર્ષણરૂપે પ્રભુદાસ્ય કરનાર મુખ્ય સેવક જીવ તે જ છે. આ રીતે જીવનું ચરણાશ્રિતત્વ દર્શાવીને તેનું ગર્ભદાસત્વ ઉપદેશ્યું છે. ગણિત આનન્દને ઓળંગીને અગણિત નિરવધિ આનન્દ પ્રાપ્ત કરવાને અક્ષરાતીત કૃષ્ણની સેવા જ એનું કર્તવ્ય છે એમ આચાર્યશ્રીનો આશય છે. અક્ષર એ ભગવાન્‌નું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે. તેથી તે જેમ નિર્દુષ્ટ છે, તેમ તજ્જાત જીવો પણ ભગવદંશ હોવાથી વસ્તુતઃ નિર્દુષ્ટ છે; અને નિર્દુષ્ટ હોવાથી પ્રભુસેવા કરવાને યોગ્ય છે. જીવનું અંશત્વ, અવિદ્યાથી સંસારીપણું, ઉપાધિનાશ થતાં ભગવદનુભવ પણ ભગવત્સેવાર્થે ઉપદેશ્યો છે. આ પ્રકારે કૃષ્ણ, અક્ષર, જીવ, અને જગત્ એ સર્વનું યથાર્થ સ્વરૂપ બોધીને કૃષ્ણની, તત્સેવાની, તત્સેવાપરિકરની, તત્સેવકની–ઇત્યાદિ સર્વની નિર્ગુણતા નિર્દુષ્ટતા અને આત્મનિષ્ઠતા–ભગવન્નિષ્ઠતા–આચાર્યચરણ ઉપદેશી નિજજનોને બોધ કરે છે કે સદા સર્વદા આત્મરૂપ શ્રીગોપીજનના ભાવસમુદ્રના તરંગોમાં વિહરતા શ્રીકૃષ્ણ–પરમ નિર્દુષ્ટ–કમનીયને–નિરવધિ–આનન્દરૂપને જ સેવજો. એની જ સેવા તમારું પરમ કર્તવ્ય છે. કૃષ્ણસેવા વિના અન્ય સ્ફુરવું એ ભગવદ્ભાવનું વિનાશક છે. બ્રહ્મવાદ સેવામાર્ગમાં અનુભવસાક્ષિક છે. તાત્પર્ય કે તદ્દાસદાસોએ તો સર્વ ત્યજીને શ્રીકૃષ્ણની જ સેવા કર્યા કરવી; અન્ય લૌકિક વૈદિકની ચિન્તા રાખવી નહિ. અપેક્ષિત હશે તો તે પણ સ્વયંસમર્થ પ્રભુ સિદ્ધ કરશે. આવા સુન્દર આચાર્યશ્રીના ઉપદેશને અક્ષરશઃ અનુસરવાની જેને રુચિ પણ ન થાય તે તો હીનભાગ્ય જ કહેવાય. પરમ ભાગ્યવાન્ તો શ્રીકૃષ્ણની જ સેવા સદા સર્વદા કરશે. ભગવન્નિષ્ઠ આચાર્યશ્રીના નિર્ગુણ સેવકોની આ સિવાય અન્યમતિ હોવાનો સંભવ જ નથી. **श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।**

मुद्रितपुस्तकानि ।

१	सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १- ०-०
२	निरोधलक्षणम् । षड्विवरणसमेतम् ।	रु. १- ०-०
३	संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः ।	रु. १- ०-०
४	जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रयम् ।	रु. १- ०-०
५	श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०-१०-०
६	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । जयगोपालभट्टकृतम् ।	रु. १- ०-०
७	शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविट्ठलेश्वरप्रकटितम् ।	रु. २- ८-०
८	श्रीमधुराष्टकम् । षड्विवरणसमेतम् ।	अमूल्यम् ।
९	प्रेमामृतम् । श्रीविट्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम् । परिवृढाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् ।	रु. ०- ८-०
१०	वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु. १- ०-०
११	भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २- ०-०
१२	त्रिविधनामावली । टीकासमेता ।	रु. १- ४-०
१३	श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विट्ठलेश्वरप्रणीता ।	रु. २- ०-०
१४	रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः ।	रु. १- ०-०
१५	सिद्धान्तमुक्तावली ।	रु. १- ०-०
16	Discuss how far S'aṅkaracharya truly represents the view of the author of the Brahma-Sûtras. (Zala Vedanta prize Essay).	Rs. 1 0 0

प्रापणस्थानम्—

१. चुनीलाल बुकसेलर, बडामंदिर भूलेश्वर, मुंबई.

२. नडीयाद पुष्टिमार्गीय पुस्तकालयः, नडीयाद.

३. पंडित मुख्याजी गोकुलदासजी, श्रीविट्ठलनाथ पाठशाला, कोटा, राजपुताना.

४. पंडित गट्टूलालजीनी पाठशाला, केथिड्रलस्ट्रीट भूलेश्वर, मुंबई.

४

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Mulachandra Tulsidas Telivala B. A., L L. B., Vakil, High Court, Khakkar Buildings, C. P. Tank Road, Girgaon, Bombay